

Kuran'daki *Salât* ve Namaz Araştırması – 4/1

Salâtın Namaza Dönüşümü

Selim Çalışkan

Ocak 2024

gerceginkitabi.wordpress.com/about

gerceginkitabi.com/about

Tanımlar.....	3
Giriş.....	4
Tefsirler Neden Yazılmaya Başlandı?	6
Paradigma Değişimi	10
Bozulma Muhammed Sağken Başlamıştır	18
Sikkeler.....	19
Müslümanlığın Yayılması.....	21
Dinde İlerlemenin Durması	29
Yalnızca Kuran	31
Törenlerin Doğası	33
Taklit Hipotezi.....	34
Cahiliyeyi Arındırma Hipotezi	38
İnsanlardaki Kör Taklit Eğilimi	39
<i>Salâtın</i> Biçimleri	40
Namaz	40
Kıraat.....	41
Hutbe.....	44
Vaaz.....	51
Kıssacılık.....	55
Meclis ve Halka.....	59
Medrese.....	60
<i>Salâtın</i> Tek Yöntemi Düz Okuma Mıdır?.....	62
Hac.....	64
“Ne kadar tavaf, o kadar sevap.”	65
Namazın Bileşenleri.....	65
Kamet.....	65
Niyet	66
“Allahuekber”	67
Mübelliğ/Müsemmi	67
Fatıha İle Başlamak	68
Ezberden Okuma Kuralı	69
Ezgili Okuma	71
Namaz Sonunda Oturma (kade) ve Selamlama	73

Diğer Namaz Konuları.....	74
Namazı Bırakanın Cezalandırılması	74
Bireysel Namaz ve Cemaatle Namaz.....	81
Namaz Sureleri.....	83
Namazda Örtünme.....	84
Hafızlık	84
Beş Vakit.....	87
Nafile ve Sünnet Namazlar	94
Miraç hadisindeki Mecusi ve Yahudi İmzası	95
İniş Sırasıyla Beş Vakit Çelişir.....	98
Din Değiştirmeyi Zorlaştırma Olasılığı.....	99
Orta <i>Salât</i> (<i>salât el vusta</i>) ve Cuma.....	102
Cenaze Namazı	103
Kaza Namazı.....	104
Hacet Namazı, Şükür Namazı, İstihare	105
Namaz Secdesi.....	106
Tilavet Secdesi.....	108
Namazın Kolaylıkları	109
Teravih ve Cüz.....	109
Müslüman Olmayanın Namazı.....	110
Mescitlerin Çokişlevliliği.....	111
İslam'ın Beş Şartı.....	114
“Arapçayı okuyamayan çevirisiyle namaz kılabilir”	115
Kuran'a Abdestsiz Dokunulmaması	115
Ön Sırada Namaz Kılmanın “Fazileti”	116
Vesvese ve Huşu	116
Namazın Kabulü, Bozulması ve İadesi.....	118
Namaz Kılınan Odadaki Resimleri Örtmek.....	118
Birin Adına Kuran Okumak.....	118
Gözünde Canlandır: Ulak Görevini Nasıl Yapmış Olabilir?	119
Törenselliği Nedensellikle Karıştırmak.....	126

Tanımlar

Konumuz sözcüklerin anlamlarındaki kayma veya aşınma nedeniyle yanlış anlamaların sık yaşandığı bir bilgi alanıdır. Bu yüzden kendimi birkaç tanım yaparak başlamak zorunda hissediyorum.

İslam: Allah'ın elçilerinin öğrettiği. Doğrudan Kuran'dan çıkarsanabilen tek gerçek ahlak öğretisi, insanın fitratına (yaradılışına) kodlanmış doğruluk bilgisi.

Müslümanlık: Müslümanların bildiği. Sözcüğün yapısı, tarihsel öyküsünü ve anlam bileşimini adeta ele veriyor. Kuran'da geçen "muslim" sözcüğüne önce Farsça -an eki, sonra Türkçe -lık eki getirilmiştir. Türklerin Müslümanlık olarak bildikleri öğreti de Hristiyan ve Yahudi kültürünün yanı sıra Farsların yorumundan ve yanlış anlamasından, sonra da kısmen Orta Asya Türk kültürünün yorumundan geçip yüzlerce yıl içinde bugün bildiğimiz kavram haline gelmiştir. Ben burada Müslümanlığı (veya kültürel Müslümanlığı) yalnızca Türklerin değil genel olarak Müslümanların doğru bilip yaşama iddiasında oldukları yaşam biçimini anlatmak için kullanıyorum. Müslümanlıkla İslam arasındaki fark, ana akım Müslümanlığın öğrettiğiyle Kuran'ın öğrettiğinin arasındaki farktır. Kimi kaynağın bu ikisinden herhangi birinin yerine kullandığı İslamiyet/İslamlık sözcüğünü karışıklık olmaması için kullanmıyorum.

din: En geniş anlamıyla ahlak. Doğru ahlak İslam'dır. Geri kalan çokluk gerçeğe aykırıdır. Kuran'daki sözcüğü, yani yabancı dildekini kast ederek yatık harflerle yazıyorum. Bugünün seküler ortamında yanlış anlaşılabilir, yani anlamı kaymış ve yitmiş "din"i tırnak içinde yazıyorum. Din Nedir yazıma bkz.

hadis elçisi, Resul: Kuran'ın *nebisine* hadisler yoluyla iftiralar atarak kurgulanan sanal kahraman. Dört İncil'in İsa'sına benzer. Kişi için doğru kullanımın "*Resul*" (elçi) değil "*Nebi*" (ulak) olması gerekirdi. Bu yanlış seçim bile hadis yazarlarının Kuran bilgisinin zayıflığının belirtisidir. Neden Yalnızca Kuran ve Hadislerin Yahudi Kökeni yazılarıma bkz. *Nebi* yerine Türkçesi olan Ulak'ı kullanıyorum.

Muhammed: Kuran'ın MHMD harfleriyle andığı gerçek *nebis*; Ulak.

tanrı: Allah'a kusur yakıştırıldığında onun adını lekelememek için küçük harfle bu sözcüğü kullanıyorum.

Allah: Yalnızca Kuran'da doğru tanımlanmış olan Tek Gerçek Tanrı.

namaz: Bilinen tören. *Salât*'ın yozlaşmış ve tanınmaz hale gelmiş kalıntısı.

salât: Birinci bölümde açıkladığım gibi *dinin* ayakta tutulma sürecidir. Kuran, uygulama ayağı da olan bu sürecin aşılama ayağı olan Kuran dersine de *salât* diyor.

Giriş

“Bilgelik tekti, cahiller onu parçaladı.”

Önceki bölümlerde Kuran'da *salât* sözcüğünün bugün namaz diye bildiğimiz törenden bambaşka bir şey anlattığını ayetlere dayanarak göstermiştim. İkna olmuş olun veya olmayın, doğal olarak şu soru benim gibi sizin de aklınıza gelmiş olmalı: **“Madem ki *salât* bu denli farklı bir kavram, namaz diye bildiğimiz törene nasıl dönüşmüş?”** Yanlışınız olmasın, bu soru iki sözcüğün değil, onların temsil ettiği farklı kavramların sorusudur. Her iki anlamıyla **söz dinleme** olarak anlaşılması gereken kurumun **dua törenine** nasıl dönüşmüş olabileceğinin izini bu bölümde süreceğim. Sorunun yanıtını vermek için Kuran üzerinde metin incelemesi yapmaktan farklı bir yol izlemek zorundayız.

Batılı veya seküler düşüncede “İslam'ın ritüeli”¹ sayılan namazın tarihçesi üzerinde pek az çalışma yapılmıştır. Hicret'ten sonraki ilk yüzyıl üzerinde yalnızca *salât*la ilgili değil pek çok konuda belirsizlik vardır. Kuran öncesi zamanlardaki dinsel törenlerin Müslüman namazına ne kadar etki ettiğini kesin olarak saptamak zordur. Zorluğun bir bölümü Muhammed öncesi Arap toplumuyla ve o coğrafyayla ilgili bilgilerin çok az olmasındandır. Bunda Müslüman orduların yayılırken çoktanrıcılıkla bağdaştırdıkları eserleri yok etme eğiliminin de payı olsa gerek. Somut deliller olabilecek kitapları ve tapınakları yok etmek kolaydır ancak toplumların gelenekleri, kültürleri ad ve biçim değiştirerek var olmayı sürdürür. Bugün “Müslüman kültürü” paketi içinde kökeni çoktanrıci toplumlara veya yoz öğretilere dayanan öğeleri ayırt etmemiz bu yüzden bir parça daha zorlaşmıştır.

Burada irdeleyeceğim gelişmeleri olabildiğince geniş bir bakış açısıyla irdelemenizi öneririm. Tarih kitapları okudukça tarihte değişimin sürekliliğinin ve yoğunluğunun farkına varmanın önemini daha iyi anladım. Bunun belki en basit yolu sözcüklerin kökenbilimine bakmaktır. Önceki bölümlerde birkaç örneğini vermiştim. Bereket, kut, selam gibi sözcüklerin daha önce başka anlamlara geldiğini biliyoruz. Türkçedeki din ve onun Batı dillerindeki dengi olarak düşünülen *religion* sözcükleri de çarpıcı bir değişim sürecinden geçmiştir ve bu sözcükler eskiden var olmayan yeni anlamlara bürünüp eski anlamlarını yitirmişlerdir. Kullandığımız neredeyse her sözcükte tarihsel anlam değişimini az çok buluruz. Öyleyse törenlerde ve öbür geleneklerde bu değişim neden olmasın?

Kuşakların öğretileri hiç bozmadan olduğu gibi koruduğu izlenimi gelenekseldir ve tarihsel bilgiyle doğrulanması zordur. Bu yalnızca bir izlenim değil aynı zamanda geleneksel yorumun dayanağıdır. Gelenek, meşruluk iddiasını uzun süre değişmeden kalabilmiş olmasına dayandırır. Kuran metnini incelediğimizde öğretilerde değişiklik yapma girişimlerinin ilk kuşak Arap Müslüman toplumunda ve yakın çevresinde var olduğunun işaretlerini görürüz. Kuran'ın sözleri sonrası için olduğu kadar Ulak'ın zamanı için de geçerli olmalıdır.

...“Efendimiz; bize bizden öncekilere yüklediğin gibi ağır yük yükleme!” 2:286

¹ Ritüel törenle aynı anlamdadır. Yerli sosyal bilimcilerimiz “tören” karşılığını benimsememiş olsalar da ben “ritüel” yerine “tören” kullanmayı daha doğru buluyorum.

Yoksa daha önce Musa'nın sorguya çekildiği gibi sizin elçiyi de sorguya çekmek mi istiyorsunuz?... 2:108

Gerçek şu ki, size açıklayıcı ayetler ve sizden önce gelip geçenlerden bir örnek ve sorumluluk bilinci taşıyanlar için bir öğüt indirdik. 24:34

Ey inanca çağırılanlar! Musa'yı incitenler gibi olmayın... 33:69

Elçi şöyle der: "Ey Efendim! Aslında, benim toplumum bu Kuran'ı terk edilmiş olarak bıraktı!" 25:30

Senden önce gönderdiğimiz hiçbir elçi ve peygamber yoktur ki, bir şey dilediğinde onun dileğine şeytan karışmamış olsun. Fakat Allah, şeytanın attıklarını ortadan kaldırır. Sonra kendi ayetlerini sağlamlaştırır. Çünkü Allah Bilendir; Bilgelik ve Adaletle Yönetendir. 22:52

Ve dedi: "Ey efendim! Bunlar, iman etmeyecek bir toplumdur!" 43:88

Bu ayetler dikkatli incelenirse yaygın öğretilerdeki yani bugün geleneksel olarak bildiğimiz yorumdaki bozulmanın başlangıcının hicri falanca yüzyıl değil, Ulak'ın ölüm anı olduğu anlaşılabilir. Muhammed'in ölümünde başlamış olan yozlaşmanın tohumları ise öncesinde, kendisi sağken kesinlikle atılmıştır. Bu nedenle geleneksel önyargıların Kuran'a uyumsuz olanlarını öncelikle Kuran'la düzeltmemiz öğretilerdeki bozulmayı ayırt edebilmemiz için gereklidir.

Tarihçi Marc Bloch, tarihçilik mesleğini irdelediği *Tarihin Savunusu* kitabının "Kökenler Putu" başlıklı bölümünde bir şeyin kökenini arayan tarihçilerin içine düştükleri genel yanılgıya değiniyor.² Renan'ın "insan ilişkilerinde her şeyden önce kökenleri çalışmak gerekir" sözünü alıntılıyor. Bu önerme görünürde makul ise de kökenin ne olduğunu düşündüğümüzde anlamı bulanıklaşıyor. Çünkü insanın varlığında hiçbir şey sıfırdan başlamıyor. Her neyi çalışıyorsak çalışalım kökenin kökeni, onun da bir kökeni oluyor. Bu süreklilik ilk insan kuşağına dek gidiyor. *Salât*'ın kökenini çalışıyorsak bunu Muhammed'de bile bulamayacağımız bellidir çünkü Kuran'a göre İslam Muhammed'le başlamamıştır. Demek ki *salât* da onunla başlamamıştır. Ona bir şey icat etmesi buyurulmamış ise, *salâtı* kurma buyruğu, duyduğunda nasıl biliyorsa o biçimde yerine getirebileceği bir buyruk olmalıdır. Ama gelenek onun namazı teknik bir birim olarak, tören olarak, terim olarak icat ettiğini söyler, üstelik icat ettiği biçimi önceki dinlerde buluyor olmamızı açıklamaz. Ben bunu ilgili bölümlerde açıklamayı deneyeceğim.

Kökenlerdeki bulanıklıkla birlikte ikinci sorun sözcüklerin anlamının değişmesidir. Bloch, karşılık geldiği olgu derinlemesine değişmesine karşın kendisi değişmeyen sözcüklerin yarattığı karışıklığa dikkat çekiyor. Bizim örneğimizde her ne kadar değişmeyen bir dinin "terimi" (ıstılahı) yapılmış ise de *salât* sözcüğümüzün başına böyle bir şey gelmiş olabilir mi? Eğer geldiyse, *salât*'ın kökenlerini arayan birinin araştırması Muhammed'le sınırlı mı olacaktır? Sözlüklerde *salât*'ın şifresinin hazır çözümü olmadığını ve Kuran'ın bildirimlerine bağlı kalarak mantıksal çıkarsama yapmamız gerektiğini ikinci bölümde göstermiştim. Dua paradigmasından kendini kurtaramayan gelenekçiler eski sözlüklere bakıyor ve yine yanlış sonuçlara varıyorlar.

² Marc Bloch, çev. Ali Berktaş, *Tarihin Savunusu veya Tarihçilik Mesleği*, İletişim, 2013, s.70-77.

Sözcüğün yaygın kullanımında edindiği anlamı ve anlamındaki değişmeyi de saptamak gerekir. Sözcüğün anlamındaki değişme, bir başka deyişle bozulma, öğretilerdeki bozulmaya işaret eder. *Salât*ın ve/veya namazın kökenlerini anlamaya çalışıyor isek tarihteki sürekliliği ve dildeki değişkenliği dikkate almalıyız. Karşılaştırmak gerekirse *salât* kadar merkezi bir kavram olan **din** ve bugün bunun Batı dillerindeki karşılığı sayılan **religion** sözcüklerinin anlamlarındaki kaymayı Din Nedir yazımda göstermiştim.

Müslüman namazının ortaya çıkışı ve tarihsel gelişimiyle ilgili kaynaklarda kanıta dayalı olmayan pek çok iddia kesinmiş gibi öne sürülüyor. Batılı kaynaklarda çoğunlukla Muhammed'in Yahudileri veya Hristiyanları veya Mecusileri taklit ettiği iddiası yeterince kanıtlanmaksızın öne sürülüyor. Bu savlar çoğunlukla "arada bir benzerlik var, dolayısıyla sonradan gelen öncekini örnek almış olmalı" şablonunda oluyor. Arada bir benzerlik bulunması, büyük olasılıkla sonrakinin öncekine öykündüğünü gösterir ama araştırmacıların yaptıkları hata, bu öykünmeyi Muhammed'e yakıştıracak bir bulgunun olmayışını görmezden gelmektir. Çoğunlukla metni (İslam'ı) değil, metinden sonra ortaya çıkan olguyu dikkate alıyorlar. Müslüman coğrafyanın kaynaklarında ise salt söylentilere dayanan iddialar herhangi bir sorgulamadan geçirilmeksizin kesin doğru kabul ediliyor. Her iki öbekteki yazarlar kesin gerçek saydıkları hipotezlerinin Kuran metniyle sağlamasını yapmıyorlar. Böylece **her iki öbek**, namazın ortaya çıktığı gibi kaldığı varsayımında bulunup **Muhammed'den sonra değişmiş olma olasılığını** dikkate almıyor.

Tefsirler Neden Yazılmaya Başlandı?

"Bunca bilgin yanıldı mı? Bin dört yüz yıldır milyonlarca Müslüman yanıldı mı?" Emin olun bu gibi soruları bu çalışmayı yaptığım sürece kendime sordum, hâlâ soruyorum. Bu soruların burada sunduğum fikri baştan zayıflattığını düşünenler bunları kendime hiç sormadığını varsaymasınlar. Hayır, soruyorum ve bir yanıtım var. O yanıt kısaca şudur: Bin dört yüz yıldır Müslüman dediğimiz bütün toplumların bu konuda bir görüş birliğinde olduğunu düşünmemizi gerektirecek bir belirti bulamıyorum. Temel konularda başından beri süregelen ayrılıklar kayda girmiştir. Bu fikir ayrılığı belirtilerini hadis, siyer gibi kaynaklarda, klasik tefsirlerde, tarih kitaplarında buluyoruz. Ancak bu işaretler birer ipucu niteliğindedir. Tarihsel kaynaklarda "falanca şunu savundu, filanca şunu savundu, şu kadar yıl sonra filancanın savunduğu yaygın kabul gördü ve öbürü unutuldu" gibisinden dört dörtlük özetler bulmayı beklemek gerçekçi olmuyor. Bu tür kapsayıcı çözümler çoğunlukla tarihin "dikiz aynası" etkisiyle, uzun zaman geçtikten sonra yapılabilir. Eski kitaplarda bunun yerine fikir ayrılığının ve çatışmanın varlığını belli eden işaretler buluyoruz. Çok temel bir örnek vereceğim. Klasik tefsir dediğimiz tefsirler neden yazılmış olabilir, hiç düşündünüz mü? Ulak'ın zamanında kimse tefsir yazmaya kalkmadı. Çünkü o zamanlar "Müslüman" denen topluluk Kuran'ı yeterince anlayan ve hakkıyla uygulayan bir topluluktur. Bu topluluğun birbirlerine veya çocuklarına okutmak üzere bir tefsir yazmayı düşünmemesi doğaldır. Çünkü yaşayan, günlük yaşama içkin olmuş, ortaya çıkan yeni sorunların çözümünde sürekli kullanıldığı için geliştirilen, kısacası **gerçekleştirilmekte olan** bir ideolojiyi aktarmak için kitap yazmak gerekmez. Üstelik zaten birbirlerine okuttukları bir kitapları var. Kitaplar önden yazılır ve tasarımı sunar. Gerçekleştirilmiş tasarımların kitabını yazma gereğinin duyulması enderdir. Yeni Müslüman olan veya İslam'la ilgilenen insanlara okutmak üzere bir tefsir yazmaları da

beklenmez. Çünkü zaten onlara güçlkle iletebildikleri ve uzun uzun çalışmaları gereken, buna karşılık uygulaması yaşayan bir kitap var. Güçlkle iletmekten kastım bugünkü gibi basım ve dağıtım olanağının olmayışı, öğretmenlerin yolculuğunun zor oluşu, yabancı kişiler için dil eğitimi veya çeviri olanağının bugünkü gibi olmayışıdır. Buna karşılık İslam devletinin sınırları iyice genişleyip Müslüman olmayan nüfusun ciddi bir orana yükseldiği, hatta bir süre sonra Müslümanların azınlığa düştüğü zamanlarda tefsir yazma gereği, öncelikle yanlış anlamaları düzeltme güdüsüyle ortaya çıkmış olabilir. İşte o zaman uygulama bozulmaya, kuram ile uygulamanın arası açılmaya, tasarı bilinmemeye başlamıştır ve tasarımı yazarak anlatma gereği duyulmuştur.

Tefsirlerin içeriği olan öykü ve yorumların *kussas* denen öykü anlatıcılarıyla başlamış olması olasıdır. Bunlar Muhammed'den çok sonra ortaya çıkmış ve Kuran'ı geri plana atmış gösteri sanatçılarıdır. Bunların yarattığı bilgi kirliliği, bilginleri tefsir yazmaya zorlamış olabilir. Ne var ki bir süre sonra at izi it izine karışmış, bilgi kirliliği baskın gelmiş ve doğru yorumu bastırılmış görünüyor. Bir gösteri sanatçısının dinleyicinin ilgisini diri tutmak, hükümetle ters düşmemek gibi kaygıları vardır. Oysa Kuran böyle kaygılarla yazılmış bir metin değildir. Böylece bir noktada yorumun bilinirliği metnin bilinirliğini geçmiş ve bugün en eski tefsirler olarak bildiğimiz, hiçbir derinliği olmayan, zamanın yönetimine zorluk çıkarmamış olan içerik Muhammed'in ölümünden en az üç, dört kuşak sonra üretilmeye başlamıştır. Böylece yeni "Müslüman olmuş" kalabalıklara zor ve sabır isteyen Kuran dersi³ yerine kolay sindirilebilecek sığ ve yanlışlarla dolu yorumlar sunulmuştur.⁴

Şimdi o ortamı bir düşünelim. Yer yer Müslümanlar azınlıkta. Eski çoktanrıci dinlerinden İslam'a dönenler oluyor. Bu dönenlere toplumları iyi gözle bakmayacaktır. Onları geri döndürmeye, şaşırtmaya, ayartmaya çalışacaklardır. Müslüman olmuş görünerek öğretiyi sabote etmek de bu çabanın kaçınılmaz bir parçası olacaktır. Emeviler döneminde zorla Müslüman yapılanlar aslında hiç Müslüman olmamışlardır ve fırsatını bulduklarında eski dinlerine dönmüşlerdir. Bir kaynağa göre Buhara halkı üç kez Müslüman yapılmış, üç kez dönmüştür.⁵ Horasan valisi Semerkantlıların yalnızca cizyeden kaçmaya çalıştıklarından, zerre Kuran bilmediklerinden yakınmıştır.⁶ Bu türlü "hidayetlerin" içten olmayacağını, kin ve

³ *Dirençli olarak ve namazla yardım dileyin. Aslında derin saygı duyanlardan başkasına böylesi zor gelir. 2:45*

⁴ Yüzyıllar önce yazılmış tefsirlerle ilgili küçük bir uyarıda bulunayım. Anadili Arapça olan kişilerin yazdıkları Arapça tefsirlerin ve yorumların çevirilerinde gördüğümüz "namaz" veya "prayer" sözcükleri bizi yanıltmamalıdır. Kitabın orijinalinde Kuran'daki sözcük olan *salât* değiştirilmeden kullanılıyor olabilir. Yazarın bundan ne anladığını kestirebilmemiz için çeviride namaz gördüğümüz yere X koyarak okumalıyız. Pek çok klasik tefsirde ve eski kitapta *salât*ın namaz olarak anlaşıldığının kanıtını bulamıyoruz. Yazar *salât*ın Kuran dersi olduğunun bilincinde olup olmadığı ancak bağlamdan çıkarılabilir. Buna rağmen Kuran dersinin törenselle ve katı kuralları olması gerektiğini, ancak düz okuma biçiminde olması gerektiğini, yorumlu ve çıkarımlı anlatımın, bir başka deyişle tefsirin ikinci planda olabileceğini düşünüyor olabilir.

⁵ Mehmet Alıcı, *Mecusi Dini Edebiyatında İslam ve Müslümanlar, Dinler Arası İlişkiler El Kitabı* (ed. Ali İsmail Güngör), Grafiker Yayınları, 2017 içinde s.241. Bir başka kaynağa göre ise Buharalılar Müslümanken gizlice eski dinlerini uygulamayı sürdürmüşler. Elton L. Daniel, *Iran, The Islamic World* (ed. Andrew Rippin), Routledge, 2008 içinde s.74.

⁶ Elton L. Daniel, *Iran, The Islamic World* (ed. Andrew Rippin), Routledge, 2008 içinde s.74.

ödeşme duygusuyla örtüleceğini kestirmek zor değildir. Müslüman olmuş gibi yapanların öğretiyi **kasıtlı** bozma girişimleri çok sayıda araştırmacının bilgisindedir.⁷ 20. yy. araştırmacısı Muhammed Hamidullah da bu olasılığı takdir ediyor.⁸ Ancak Hamidullah bu kötücül güdülenmeyi sahte Kuran'lar üretme girişimleriyle ilişkilendiriyor. Oysa bu yapabilecekleri en zor, en sakarca şeydir. Zarar vermek için yapabilecekleri çok daha kolay ve verimli işler vardır ve nitekim yapmışlardır. Bunları kısaca **sözcüklerini değiştiremedikleri metnin anlamını/yorumunu değiştirmek** olarak özetleyebiliriz. “Resul bir keresinde şöyle demişti/yapmıştı” demek bile Kuran metninin anlamını değiştirmeye ilgilidir çünkü bu öyküleri Kuran'ın yanında ve Kuran'a denk ikinci bir bilgi kaynağı saymak gerektiğini ima eder. O zaman bu ikinci bilgi kaynağını Kuran'ı “doğru yorumlamak” için bir ölçüt olarak yerleştirme girişimleri olması kaçınılmazdır. İkiyüzlülerin başarmış ve başarmakta oldukları iş bu veya başka yollarla metnin yorumu konusunda insanları yanıltmaktır, metni bozmak değil.⁹

Bilgili Müslümanlar bu durum karşısında tepki verecek ve onların konuyu en iyi biçimde öğrenebilmeleri için kaygı duyacaklardır. Yurtlarındaki egemenliği yitiren toplumlar kültürlerini; boy, soy veya ulus bilinçlerini yitirmekten kaygı duyacaklardır. İran örneği iyi bilinir. Binlerce yıllık Pers kültürünün gururlu temsilcileri, çoban diye aşağıladıkları Arapların kendilerine egemen olmalarına içerlemişlerdir. Buna açıktan tepki veremeyince sinsi yollara sapmış, eski doğrularını yeni doğrular sisteminin içine gömmeye çalışmışlardır. Bu çabanın içinde elbette Kuran'ı kasıtlı olarak yanlış yorumlama ve böylece onu izleyenleri saptırma girişimi de olacaktır. Bunun yanı sıra kasıtlı olmayan iyi niyetli bilgi kirliliği de kaçınılmaz olarak üretilecektir. Böyle bir ortamda tefsir dediğimiz kitaplar saptırıcıların elinden çıkmış da olabilir, bilgili Müslümanların elinden de. Bilginin yitmesi her iki tarafı da harekete geçiren bir güdülenme sağlamıştır. Saptırıcı, Kuran'ın bilinen anlamını unutturmak için Müslüman görünerek tefsir yazacaktır. Bundan kaygı duyan Müslüman ise Kuran'ın anlamı unutulmasını diye kendince orijinal anlamı hatırlatan yorumlar yazmak isteyecektir. İşte bu bir rekabettir, çatışmadır. Kaygılı Müslümanın başarısı, Müslüman toplumun güçlü ve egemen olmasıyla sonuçlanır çünkü Allah öyle vaat etmiştir. Sabotajcının başarısı, bilginin ve bilgeliğin yitmesiyle ve Müslüman toplumun zayıflamasıyla sonuçlanır.¹⁰ Herhalde bugün geriye baktığımızda kimin

⁷ Kasıtlı bozma isteyen Yahudi, Hristiyan ve Mecusiler hakkında bkz. Özcan Hıdır, *Yahudi Kültürü ve Hadisler*, İnsan Yayınları, 2012, s.542. Mecusilerin ve Maniheiztlerin görüşlerini yaymak için İslam'ı bir maske olarak kullanmaları hakkında bkz. Aziz Duri (çev. Hayrettin Yücesoy), *İlk Dönem İslam Tarihi: Bir Önsöz*, Endülüs Yayınları, 1991, s.119,133-134. “Sahabe, kendilerine gelen haberleri bir nakil gibi nakletmişler, onların sahil olup olmadıklarını araştırmamışlardır. Bu arada İslamiyet'e karşı samimi olmayanlar, bu vaziyetten istifade edip, zehirlerini akıtmışlardır. Fakat bunlar nakd'ur-ricil ile uğraşanlar tarafından ayıklanmaya çalışılmışsa da, cahil küteler psikolojisi üzerinde hakikate aykırı olan şeyler, daha fazla rağbet gördüğünden bu gibi haberler zamanımıza kadar tutunmakta devam etmiştir.” Kaynak: İsmail Cerrahoğlu, *Kuran Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1968, s. 166.

⁸ Muhammad Hamidullah, *Introduction to Islam*, International Islamic Federation of Student Organizations, 1970, s.57.

⁹ Kitabımukaddes bozulmuş metinlerden oluşur ama Kuran'ın buna bağışık olduğu bildirilmiştir. Kuran'da bkz. 2:59,75, 4:136, 5:44, 15:9, 11:10-11, 14:28, 18:27, 22:52, 27:76, 56:79... Ayetlerin çevirisini yazmamamın nedeni hem yer kaplaması hem de Arapça metinden kontrol ederek okunmasının daha iyi olmasıdır.

¹⁰ *Ve işte böylece, insan ve cin şeytanlarını her peygambere düşmanlar yaptık. Aldatmak için birbirlerine yaldızlı sözler fısıldadılar. Oysa efendin dileseydi bunu yapamazlardı...* 6:112

başardığını tartışmamıza gerek yoktur. Müslüman dünyada bütüncül olarak bir şeylerin çok ters gittiği yargısında herkes uzlaşırken bu bütünün bileşenlerinde ayrılıyoruz. Bu bileşenlerin en önemlilerinden birisi *salât*tır.

Ahlaki rekabette ağır basan taraf öbürünü ortadan kaldırmaya çalışır. “Basın özgürlüğü” veya “konuşma özgürlüğü” dediğimiz şey bir hayalettir; günümüzde var olmadığı gibi geçmişte de olmamıştır. Egemen olan düşünce, kendisine yönelik tehdidin yayılmasını gerek yumuşak gerekse sert güç kullanarak engellemeye çalışır. Öyleyse bin dört yüz yıldır kimin iktidarda olduğunu sormalıyız. Çünkü yanıtıcı buldukları tefsirin yazılmasını ve öğretilmesini engellemeye gücü yetecek olanlar yöneticilerdir. İslam devletinde dördüncü halifenin ölür ölmez münafık Emevilerin iktidara geldiğini bütün kaynaklar yazarlar. Ardından gelen Abbasi hanedanı da temiz değildir. Nitekim hiçbir tarihçi “Emevilerle yiten İslam düzeni Abbasilerle geri geldi” demeye cüret edemez. Abbasilerden sonrası Moğol istilası ve gerilemedir. Bu yönetici sınıfın hangi yorumlara ve tefsirlere izin verip hangilerini engellemeye çalışacağını düşünürsek “bin dört yüz yıldır doğru bilinen” pek az şeyin olduğu sonucuna varabiliriz. Nitekim yöneticilerin sürekli muhalif bilginleri avladıkları, kitaplarını yaktırdıkları, öğretmenlik yapmalarını yasakladıkları gibi öykülerle doludur tarih kitapları. Başından beri, Ulak’ın ölümünden beri farklı fikirler çatışagelmıştır. Kuran’ın ne dediği konusunda fikir birliğinin olduğu yerde zaten tefsir yazılmaz. Buna gerek duyulmaz.

Hadis yazımı için gösterilen gerekçe de aynıdır, ama hadis savunucusu olan gelenekselci yorumcular bunu da görmezden gelirler. Hadislerin yazıya geçirilmesi için azmettirici olduğu söylenen neden, uydurma hadislerin gürültüsünün sözde hakiki hadisleri boğması, unutturmasıdır. Buhari’nin sözde milyonlarca hadisin içinden kendince gerçek olanları ayırma gereği duyması zaten onun hadis yazması için sunulan resmî gerekçedir. Sözelimi ‘Kuran bize yeter’ diyen yoldan çıkmışların ortaya çıkacağını aktaran hadisin varlığı, o çağda birilerinin zaten Kuran’ı yeterli bulduğunun belirtisidir.¹¹ Artık sözelimi 8. yy.’da yazılmış ve “Yalnızca Kuran” ilkesini savunan bir kitap aramak gereksizdir. Çünkü bu hadisin günümüze ulaşmış ama “yalnızca Kuran” ilkesini savunan kitapların ulaşmamış olması, rekabeti hadisin temsil ettiği yorumun kazanmış olduğunu gösterir. Hamilton Gibb’in *Mohammedanism* kitabının hadisle ilgili bölümünde yorumladığı üzere hadislerin uydurulma ve yazılma nedeni tıpkı tefsirlerde olduğu gibi yorum farklılıklarını asıl kaynağa başvurarak yok etmek ve birliği sağlamaktır.

De ki: “Çağrınız olmasa, efendim size ne yapsın?”... 25:77

¹¹ “Adamın arkasına yaslanıp ‘Allah’ın kitabı bizim ve sizin için yeterlidir. İzin verdiğini izin verilmiş, yasakladığını yasaklanmış sayarız’ diyeceği zaman yakındır.” İbn Mace, Sünnet, 12, 13 (<https://sunnah.com/ibnmajah:12>, <https://sunnah.com/ibnmajah:13>). Bir başka sürüm: “Birinizin benden aktarılan bir hadis duyunca arkasına yaslanıp ‘Kuran’ı oku’ dediğini duymayayım. Kusursuz bir söz söylenmişse ben söylemişimdir.” İbn Mace, Sünnet, 21 (<https://sunnah.com/ibnmajah:21>). Öbür kitaplardaki sürümler: Tirmizi, İlm An Resul, 41/19,20 (2663, 2664) (<https://sunnah.com/tirmidhi:2663>, <https://sunnah.com/tirmidhi:2664>); Ebu Davut, Sünnet, 42/9,10 (4604, 4605) (<https://sunnah.com/abudawud:4604>, <https://sunnah.com/abudawud:4605>). Kıyamet alameti, ahir zaman, melhame gibi başlıklar altında bulduğumuz hadisler de bunun gibi, hadislerde sözü edilen bozulmaların çoktan gerçekleştiğini görenlerce uydurulmuştur. Bunların inandırıcılığı ve çarpıcılığı, bozulma örüntülerinin benzerliğinden kaynaklanır. Hadisleri aratmayacak ve hayran bırakacak derecede isabetli bir kehanet örneği şurada bulunabilir: Srimad Devi Bagavatam, 9/8. <https://www.sacred-texts.com/hin/db/bk09ch08.htm>

“Sapla samanı ayırmak için hadisleri yazayım” diyen kişi hadis, “yanlış yorumların önünü alayım” diyen kişi tefsir yazmıştır. Ne var ki bunu hem kötülük hem de iyilik için çalışan taraflar yapmıştır ve iyilerin zayıf kalmasıyla bunlar zamanla doğrudan birliği değil yanlışta birliği inşa eden tuğlalar olmuştur. “Kuran yetmez” hadisi, “Kuran yeter” bilgisine baskın gelmiş ve böylece farklı yorumlar arasındaki rekabet, amaçlandığı gibi büyük ölçüde sona ermiştir! Sonuçta Hicri 2. yy. gibi erken dönemlerden başlayarak tefsir yazılmasının nedeni görüş ayrılığının artması veya Kuran bilgisinin nadirleşmesidir. Bu tefsirlerin varlığı ya Kuran bilgisinin halka inemediğinin ya da eserleri kalıcı olmuş tefsircilerin halka inmiş/inmekte olan Kuran bilgisini silmeye çalışan bozguncular olduğunun kanıtıdır. Her iki olasılık da “bin dört yüz yıldır” herkesin benimsediği ortak bir yorumun varlığını hemen hemen olanaksız kılar.

Paradigma Değişimi

Emevi ve Abbasi yöneticileri kendilerince aykırı yorumların önünü almak için sansüre ve cezaya başvurmuşlardır. Mihne sürecinde sayısını bilemeyeceğimiz kadar yorumcu, “karşı Mihne” sürecinde bir o kadar yorumcu susturulmuş ve kitapları yok edilmiştir.¹² Bu süreç sonunda Mutezile düşünce akımının bugün elimizde kaldığı söylenen kitapların hiçbirinde temsil edilmiyor olması dehşet ve ibret vericidir. Koca bir yorum anlayışı yok edilmiştir. Moğol istilalarını da hesaba katmalıyız. Yüzyıllar önce yaktıkları kütüphanelerde ve öldürdükleri zihinlerde hangi yorumlar vardı, bugün bilmemiz olanaksızdır. Bağdat'ın 1258'te Moğollarca işgal ve talan edilmesiyle yalnızca kitaplar ve toplumun belleği değil, bilgi edinme ve öğretim geleneği de neredeyse yok olmuştur.¹³

İbn Cema (13. yy.) yazılı kitaplar biriktirmenin bir yararı olmadığı, bir öğrencinin dersini ezberle (veya anlamayla) öğrenebileceği yorumu yapmıştır. İslam'ın orta zamanlarında bir yazılı eser birikimi oluşmaya başlaması öğretilerde bir tür homojenlik oluşturmuş ve Sünniliğin çok geniş bir coğrafyada ana akım durumuna gelmesi bundan sonra olmuştur.¹⁴ İki değişim; yani yazılı kültürün oluşması ve yorum farklılıklarının azalması eşzamanlı olmuştur. Bu aynı zamanda bugüne ulaşan yazılı kaynaklardaki homojenliği de kısmen açıklar çünkü yorum farklılığının çoğu sözlü aktarım düzeyinde kalmış ve toplumsal bellekten silinmiştir.

Gerçek Tevrat'ın ve gerçek İncil'in yok olması örneği gözümüzün önündedir. Kutsanan kitaplar bile yok olabiliyorken Kuran'ın bazı yorumlarının yok olabilmesi işten değildir. Hadis savunucusu Muhammed Mustafa El Azami, doktora tezi olan İlk Devir Hadis Edebiyatı kitabında ilk yüzyıllarda hadis derlemelerinin binlercesinin var olduğunu öne sürüyor. Bu binlercesinden geriye birbirinin kopyası gibi olan birkaç tanesinin kalmış olması, farklı hadis

¹² Mihne: Erken Abbasi döneminde bilginleri soruya çekip belli yorumda olanları kovuşturma, susturma, cezalandırma olaylarına verilen ad. Kuran'ın yaratılmış olup olmadığı tartışmasıyla başladığı, Mutezile düşüncesinin rakip düşünceleri temizlediği öne sürülüyor. Karşı Mihne'de ise Mutezile yok edilmiştir.

¹³ Edward G. Browne, *A Literary History of Persia From Firdawsî to Sadi*, Cambridge, 1928, 1/463.

¹⁴ Jonathan P. Berkey, *Popular Preaching and Religious Authority in the Medieval Islamic Near East*, University of Washington Press, 2001, s.229.

toplamları arasındaki rekabetin sona erışı olsa gerek. Bunu İsa'nın orijinal "hadislerinin" yok olmasına ve geriye birbirinin kopyası olan dört küçük derlemenin kalmasına benzetebiliriz. Roma İmparatorluğu'nca seçilen Dört İncil İsa'nın orijinal hadislerinin olsa olsa çok küçük bir bölümünü içerir. Onun gerçek sözlerini aktaran kitaplar çok büyük olasılıkla kasıtlı olarak yok edilmiştir çünkü İsa'nın mesajı çoktanrıci politik otoritelerin katlanabileceği, kaldırabileceği bir mesaj değildir. Bir öğretinin devlet dini olması, aykırı ve alternatif öğretilerin yok olma baskısı altına girmesi demektir. "Düşünce özgürlüğü" diye bir şey hiç var olmamıştır; olamaz da. Ne Roma ne de Emevi ve Abbasi hükümetleri tektanrıci'dir. Çoktanrıci'ların hangi düşüncelere özgürlük tanıyacakları az çok bellidir.

Şunu iyi anlamamız gerekir: Allah Kuran'ın bozulmayacağına güvencesini veriyor. Bu, başka kitaplar için bu güvencenin olmadığı anlamına gelir. İkincisi; bu güvence bozuk öğretiyi aktaran veya kendisi de bozulmuş olan **sınırsız** sayıda kitabın piyasaya çıkmayacağı güvencesini içermez. Hatta şeytanların elçilerin peşi sıra gidecekleri ve "sağ" yanda da oturacakları¹⁵ ilkesi gereği bu bozuk ve çürük kitapların eksikliğinin çekilmeyeceği kesin gibidir. Öyleyse şu soruyu her Müslüman sormalıdır: **Bu bozuk ve çürük malzeme hangisidir?**

Moğol istilası, kralların sansürü ve Mihne gibi kanlı kovuşturmaların dışında bir de yazarların kendi yaptıkları ve birbirlerine uyguladıkları sansür vardır. Buhari'nin o çok ünlü başvuru kitabının kendisinin ölümünden 62 yıl sonra Firebrî, 400 yıl sonra da Yuninî tarafından kaleme alınırken nasıl bir sansürden geçtiğini bilemeyiz.¹⁶ Orijinal *siyer*, yani Ulak biyografisi olarak gösterilen İbn İshak'ın kitabı kendisi tarafından değil, ölümünden elli yıl sonra İbn Hişam tarafından yazılmıştır. Aslında orijinal kopyası kaybolan kitaptan alıntılar yapan İbn Hişam'ın bunu yaparken aslına sadık kalmadığı da öne sürülüyor.¹⁷ Kaldı ki Muhammed'in "mucizelerinden" söz eden bir kitabın güvenilirliğinin çok çok düşük olacağı Kuran'ın içeriğinden biraz olsun haberdar olan herkes için açıktır.¹⁸

Kuran yorumlarında ilk dönemlerdeki türlülük 11. yy.'a gelindiğinde azalmış ve Sünni ve Şii ana akım diyebileceğimiz kollar belirginleşmiş, Sünni kol içinde birbirine çok yakın dört mezhep ("dört hak mezhep") devlet dini olarak öne çıkmıştır. Bu dört mezhebin ne olduğu bugün biliniyor. Namazın en erken yazılı tarifi 9. yy. fıkıh kitaplarında bulunuyor.¹⁹ Bu doğruysa namazın bugünkü biçiminin en geç 9. yy.'da belirlendiği anlamına gelir. Bundan

¹⁵ Kuran, 6:112, 7:16,30, 35:5, 37:28, 43:37, 70:36-37...

¹⁶ "Eldeki rivayetlerinin birçoğu, çeşitli nüshalardan sağlam bir metin tesis etme zarureti duyan Ali b. Muhammed el-Yûnî'nin (ö. 701/1301) meydana getirdiği nüshaya dayanmaktadır." M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-Sahîh", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/el-camius-sahih--buhari>.

¹⁷ Gordon Newby, *The Making of The Last Prophet*, University of South Carolina, 1989, 8. Bu biyografi çok büyük olasılıkla Emevi sarayının, yani münafıkların denetiminde yazılmıştır: Antoine Borrut and Paul M. Cobb, *Umayyad Legacies*, Brill, 2010, s.205-207.

¹⁸ Kuran, 6:9,35,109, 13:31, 16:33, 17:90-93, 21:5...

¹⁹ Stijn Aerts, *Prayer in Islam*, KU Leuven, yayınlanmamış doktora tezi, 2013, s.87.

öncesi hakkında ise bilgi vermez. Çoğunluğun bağlı olduğu bir yorumun yerleşmeye başlaması, kökten farklı veya aykırı yorumların sonunun gelmesi veya kenara itilmesi anlamına gelir. Bu aşamadan sonra üretilen bilgi artık çoğunlukla yerleşik yorum çerçevesinin dışına çıkmayacaktır. Politik iradenin de yönlendirip önyak olduğu bu dönüşüm bugün elimizde bulunan yazılı kaynakların çoğunun yorum farklılığının azaldığı dönemden sonra üretilmiş olmasıyla sonuçlanmıştır. Bugün yeni bir yorum karşısında “tarihte böyle bir yorum yapılmadı” diyebilmek için rekabetin henüz diri olduğu ilk yüzyıllardaki aykırı yorumların bize yazılı olarak ulaşmış olması, buna ek olarak da bu yazıların toplumun erişimine açılmış olması gerekirdi. Rekabette baskın gelen tarafı, yani “uzlaşmayı” belirleyen etmen özgür tartışmalar ve vicdana dayalı seçimler değil, Moğol bozgunu, Mihne ve sansürdür.

İşte bu nedenle “*Salât*ın ne olduğunu bunca yıldır bunca kişi bilemedi de sen mi bildin?” sorusu yanlıştır. Bu soru **uzlaşma paradigmasının** sorusudur. Bizim konuya **çatışma paradigmasıyla** bakmamız gerekiyor.²⁰ Mesajı örtmeye çalışanlar, onu yaymaya çalışanlarla her zaman iç içe bulunmuşlardır. Bu ikisi sürekli çatışma durumundadır. Bir yanda doğru bilgi yayılmaya çalışır, öbür yanda yanlış bilgi onu örtmeye çalışır. Hristiyanlığı tektanrıcı bir öğreti yapmaya çalışanlarla tanrının oğluna taptırmaya çalışanlar yan yana ve çatışma durumunda bulunmuşlardır. Yahudiliğin nefret dolu, ırkçı yorumuyla tektanrıcı yorumu yan yana var olmuştur. Çatışmayı ve rekabeti görmezden gelerek ne bilimsel ne de Müslümanca bir bilgeliğe erişebiliriz.

Salât hakkında bunca yıldır kimin neyi bildiğini bilmemiz çok zordur. Düşünürler susturulmuş, kitaplar yok olmuştur. Bugün yeni sandığımız bazı yorumlar çok büyük olasılıkla başından beri var olmuştur ve kısaca açıkladığım çatışma nedeniyle bugüne yazılı olarak ulaşmamıştır. Ulaşmış olanların kimi dilimize çevrilmemiştir ve bilinir olmamıştır. Dünyada İslam tarihinin erken dönemlerine ışık tutacak yazmaların, tefsirlerin pek çoğunun daha kataloglanmadığı, yayınlanmadığı biliniyor.²¹ Türkiye’de 160 bin cilt Arapça kitap başta olmak üzere çok sayıda eski yazma vardır.²² Kütüphanelerimizde dijitalleşme ve halka açılma sınırlıdır. Özel koleksiyonlarda çok sayıda eski yazmanın var olduğu ve koleksiyon sahiplerinin güvensizlik nedeniyle bunları devlet ve üniversite kütüphanelerine vermeye çekindikleri biliniyor. Öğretim üyelerimizin İslam ve Ortadoğu kültürüne ilgisizlikleri biliniyor. Kuran’ın Muhammed’e, onun da çevresine ne öğrettiği bilgisi bin dört yüz yıldır Kuran’ın dışında bir yerde, üstelik elimizde

²⁰ paradigma: Yargılama ölçütü sağlayan her türlü ideal model; kavramsal çerçeve, açıklayıcı kuram. Toplumun anlayışında paylaşılan ama gerek duyulmadığı için konuşulmayan veya adı konmayan büyük varsayımlar. Herkesin derinde bildiği, kabul ettiği, evrenin düzeni ve değişmez doğrusu saydığı, sistemleri üzerine kurduğu inançlar. Bilim dalında araştırmanın kurallarını ve standartlarını koyan, bilimadamları topluluğunun sorun çözme çabasını eşgüdümleyen ve yöneten kuramsal çerçeve. Bu bağlamda tarihinin veya araştırmacının “çoğunluk insanlığı temsil eder”, “insanlık ilerliyor”, “bir toplum tek bir ‘biz’i oluşturur”, “maddi bulgular geçmişi nesnel olarak yansıtır” gibi kabulleri onun çalışmalarına yön veren paradigmasıdır. Sorduğu ve yanıtlamaya çalıştığı sorular bu kabulden doğar.

²¹ Walid A. Saleh, *The Formation of the Classical Tafsir Tradition*, Brill 2004, s.3-7.

²² O. G. Özgüdenli, *İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Farsça Yazmaların Öyküsü: Bir Giriş*, Tarih Araştırmaları Dergisi, 2008, 27(43), s.1.

koymuş kadar kolayca ulaşılabilecek durumda duruyor olsaydı şu ve benzer ayetlerin Kitap'ta ne işi olurdu?

Zaten senden önce gönderdiğimiz hiçbir elçi ve peygamber yoktur ki, bir şey dilediğinde onun dileğine şeytan karışmamış olsun. Fakat Allah şeytanın attıklarını ortadan kaldırır. Sonra kendi ayetlerini sağlamlaştırır. Çünkü Allah Bilendir; Bilgelik ve Adaletle Yönetendir. 22:52

Ve işte böylece insan ve cin şeytanlarını her peygambere düşmanlar yaptık. Aldatmak için birbirlerine yaldızlı sözler fısıldarlar. Oysa efendin dileseydi bunu yapamazlardı. Artık onlara ve karalamalarına aldırış etme. 6:112

Öyleyse bir kez daha soralım: Eğer Ulak'ın arkasından salınmış olan şeytan hadis, siyer ve tefsir kitaplarında, halifelerde ve krallarda değilse nerededir? Bu sorunun yanıtlanması gerekir. Gelenekçi ana akım yorum bu soruya tutarlı ve ciddi bir yanıt getirmemiştir. Bu yüzden *salât*'ın ne olduğu ve nasıl bozulduğu bilgisi gelenekçi bilginin bir parçası olmamıştır.

Siyer ve geleneksel tarih kitaplarındaki sorunlar ve çelişkiler tıpkı hadislerde olduğu gibi araştırmaların konusu olmuştur. Ve fakat bilim dünyası tarihe uzlaşma paradigmasıyla bakmayı ilke edinmiş görünüyor. Oysa bütün bir sosyal bilimler alanı iyi güçlerle kötü güçlerin çatıştığı bir sahneyi inceler. Doğru bilgi, sürekli olarak yanlış bilginin direnciyle karşılaşır.

İslam üzerinde çalışan Amerikalı antropolog John Bowen, "Büyük dinler" olarak bilinen geleneksel öğretiler içinde İslam'ın "tapınma" veya "dua" töreninin antropolojik çözümlemeye en dirençli ve hakim olması en zor olanlardan biri olduğunu söylüyor.²³ Bir muamma gibi görünen *salât*'ın "bir yanlış anlama olduğu" gibi basit bir açıklama sosyal bilimci için ciddiye alınması zor bir hipotezdir. Milyarlarca insanın bir yanlış anlamaya kurban gitmiş olma olasılığını ciddiye almak bir paradigma değişimini zorunlu kılar. İlerleyen sayfalarda göstereceğim üzere namaz basitçe bir yanlış anlamadır. Kuran dersinin bir dua veya tapınma töreni sanılmasıdır. Bunu bayağı ve çiğ buluyorsanız sabredip okumanızı öneririm.

Yanlış anlamaya yapışık bir sabotajın da olduğunu eklemeliyim. Yanılanlar ve yanılanlar bir arada bulunurlar. Bir tarafta aldatan, bir tarafta aldanan vardır. Aldatıcıları bulup yargılamak ayrı bir mesele olduğu için olaya aldananların gözüyle bakıp yanlış anlama demeyi yeğliyorum. Ben de *salâtı* yanlış anlayanlardandım. Bugün de belki başka bir şeylerin yanlış anlayanıyım.

Burada bilimsel bir hipotez kurmadığımı üstüne basa basa vurgulamak istiyorum. Biz **ahlaki** bir yargıya varmaya çalışıyoruz, bilim yapmaya değil. Sözelimi insanlığın ilk dininin tektanrıcılık olduğu bilgisi Kuran'da vardır. Bunun bilimsel bir bilgiye dönüşmesi çok zor olacaktır veya hiçbir zaman gerçekleşmeyecektir. Çünkü ilk insanların maddesel izleri kalmamış gibidir. Ama tıpkı Allah'ın varlığının bilimsel olarak kanıtlanamamakla birlikte her şeyi anlamlandıran bir üst bilgi olması gibi, orijinal ahlakın tektanrıcı olması pek çok şeyi kendiliğinden anlamlandıran bir anahtardır. Bu varsayımın ışığında gerçek din ve sahte dinler arasında sürüp giden ahlaki çatışmayı kavramlaştırabilir, karşımıza çıkan her bulguyu bu

²³ John R. Bowen, *Salat in Indonesia: The Social Meaning of an Islamic Ritual*, Man 24 (1989), s.600.

eksende bir yere oturabilir, yargılayabiliriz. Bilimsel çalışmada yargılama olmaz. Bilim yapaydır. Yargılama ise insanın doğal, kaçınılmaz ve yaşamına egemen olan davranışıdır. Kuran'ı bilimsel gözle okumak onun amacını gerçekleştirmez. Teslim olmak kesinlikle bilimsel disiplin içinde kalarak yapılacak iş değildir. Zaten bilimsel disiplinle yaşanmaz, yalnızca bilgi üretilir. *Salât*taki bozulmanın izini sürmek üzere tarih okurken bilimsel tarafsızlığı ancak bilgiye veya izlenime ulaşana kadar kullanırız. Nitekim yargılamak amacıyla kullanılmayacak bilginin boşuna elde edilmiş olduğu düşüncesi İslam geleneğinde de vardır.²⁴

Buna karşılık sosyal bilimciler, her bilim disiplininde olduğu gibi bilgiyi genişletecekleri yönü gönüllerine veya bilgi piyasası koşullarına göre belirlerler. İlgilerini çeken, bol malzeme üretecek alanlara yönelirler. Öğretilere gösterilen sadakati ölçmez, yargılamaz, öğretmenlerin yaptıklarından çok onların sayısı çok olan kötü öğrencilerinin yaptıklarıyla ilgilenirler. Söz dinleyen yerine karşı çıkanı, doğruluğu onaylayan yerine ona itiraz ederek fikir zenginliği (!) yaratanı araştırmaları kaçınılmaz gibidir. Bu nedenle olsa gerek bilim dünyasında Müslüman törenini ciddiye alarak onu Müslüman dininin odağı olarak ve bütünüyle anlaşılabilir bir dışavurumu olarak nadiren ele alınmıştır. Bu nedenle namazın ne olduğu sorusuna verilen yanıtlar zayıf kalmıştır. Oryantalist gelenek Müslüman törenini anlamak için İslamî olmayan kaynaklardaki ve başka kültürlerdeki paralellerle karşılaştırmıştır. Dinler tarihçileri ve sosyal bilimciler buna karşılık İslam'ın “popüler, yöresel ve folk” törenleri ve bunların dünyadaki benzerleri üzerinde daha iyi çalışmışlardır.²⁵ Böyle olunca yaygın dua/tapınma töreni, yani namaz yerine Kuran'daki *salât*ın tarihteki izini sürmek gibi bir proje göremiyoruz. Başka türlü söylersem, *salât*ın namaza nasıl dönüştüğü sorusunu sorduğumuzda bu soruyu bizden önce sormuş olanların seslerini pek duyamıyoruz.

*Salât*ın namaza nasıl dönüştüğünün izini kütüphanelerde kolayca bulamıyoruz. Bu durum karşısında böyle bir dönüşümün hiç gerçekleşmediğini ve bütünüyle hayal ürünü olduğunu öne sürebilir miyiz? Bu sorunun yanıtını ararken uğramamız gereken ilk ve en bilinen olgu, yazılı kaynakların en erkeninin bile Hicri İkinci Yüzyıl'dan kalmış olmasıdır. Üretimin artması Hicri Üçüncü Yüzyıl'ı buluyor. İkinci ve bence daha önemli olgu ise tarihin nasıl yazıldığıdır. Hadis ve siyer denen kaynakların güç dengelerine, politik gündeme, günün getirdiğine göre değiştirilebildiği, öne çıkarılabildiği veya hasıraltı edilebildiği, hatta uydurulup sıfırdan yazılabildiği çok iyi biliniyor. Öyleyse şunu sormak gerekir: Bu sabotajlar söylentiler yalnızca yazıya geçirilirken değil de, sözle çoğaltılıp yayılma aşamasında yapılmaya başlandıysa bunu nasıl ayırt edeceğiz? Çünkü söz uçtu, yazı kaldı. Eğer kalan, daha doğrusu kalmasına izin verilen yazılar kat kat işlenen sabotajların sonucuysa çok önemli ve temel konularda bunları güvenilir kaynaklar sayamayız. Üstelik hadislerin ve sözlü olarak yayılan benzeri öykülerin anlatılma amacı tarihsel bir gerçekliği saptamak veya salt bilginin yaşatılması değil, insanları ahlaki olarak yönlendirmektir. Bunu türlü halkların mitolojilerinde de görürüz. Evrenin yaratılışıyla veya onu ayakta tutan dengelerle ilgili, bugün cinler ve periler dediğimiz, sosyal bilimcinin tanrılar dediği kişiliklerin öykülerinin, kısaca mitolojinin varoluş amacı tarihsel gerçeklikleri

²⁴ “Yararsız bilgidan Allah'a sığınmak” hadisi bu doğruyu desteklemek üzere uydurulmuştur.

²⁵ William A. Graham, *Islamic and Comparative Religious Studies: Selected Writings*, Routledge, 2016, s.91-92. Çeviri benim.

bildirmek değil ahlaki ve varoluşsal aşılamlar yapmaktı. Doğal olarak amaçlar değiştikçe bu öykülerin de değişmesi kaçınılmazdır.

Bu değişim bugün bile gözlenebiliyor. İkinci Dünya Savaşı'nı başlatanlar İngiltere ve Fransa olmasına rağmen bugün çocuklara savaşı Almanya'nın başlattığı öğretilir olmuştur. Çünkü savaşı kazanan ideolojinin/mezhebin amacı 1930'lar Almanya'sında yayılan fikirlerin geri gelmemesidir. Söylem bu amaca göre inşa edilmektedir, tarihsel bir olguyu saptamak amacıyla değil. Kitapçı raflarında savaşı İngiltere'nin veya Almanya'nın başlattığını yazan kitaplar yan yana duruyor. Bugün gerçekleşen, tarihte de gerçekleşmiştir. Nitekim Hadislerde *Salât* bölümünde gösterdiğim üzere hadisler, içinde ne arasak bulabildiğimiz tutarsız bir yığındır. Anlayışımıza ve bakış biçimimize göre onda gelenekçi namazı da, Kuran çalışması ve dini ayakta tutmak anlamındaki gerçek *salâtı* da bulabiliyoruz. Herkes kendi gündemine hizmet eden hadisi piyasada dolaşıma sokmuş, gücü yeten tutturmuş gibidir. Eğer tarih belgelerinin genelinde durum buysa tarihi olguyu saptamakla tatmin olan pozitivist bir bilimadamının gözüyle değil, yargılayıcı bir Müslümanın seçici gözüyle okumalıyız. Bu da bizi çatışma paradigmasına çıkarıyor. Sosyal bilimcinin, antropoloğun sahip olmadığı, bilimsellik adına uzak durduğu bakış budur. En başta onun ilgisini kamçılayan gerçeğe ulaşma bilgisi değil, bilgiyi genişletme güdüsüdür. Gerçeğin yalın olduğu ölçüde sosyal bilimci gerçekten uzaklaşıp şenlikli, zengin, içrek ve mağrur olana yönelir çünkü yalın olan hakkında doldurulacak ve tüketilecek ciltler yoktur. İbrahim arkasında tek bir nesne bırakmamışken Kuran, Müslümanları ona çağırır, onun maddi olmayan izini sürmelerini ister. Mesajı anlamayan veya sabote etmeye kalkanlar ise onun taştaki ayak izi, kürsüsü gibi maddi kalıntılarla, “kültür öğeleriyle” avunma gereği duyarlar. Tek bir kitap yazmış ve arkasında ne bir saray ne bir mezar bırakmış bir elçinin yanındaki yoksullarla, garibanlarla, ayak takımıyla kurup yükselttiği yaşamın “zengin Roma ve Pers kültürleriyle” çatışma halinde bulunuşu sosyal bilimcinin ilgisini çekecek bir gerilim değildir. Sosyal bilimci zenginliği nerede bulursa oraya yönelir çünkü çalışılacak malzeme oradadır. *Salât*'ın bozulması onun için çalışma konusu olmaz. Ahlakın bütünüyle öznel ve geçici kabul edildiği modern dünyanın çocuğu olan modern bilim adamının gözünde bir asıl ve onun kötü kopyaları yoktur, bozulma yoktur, yalnızca olgu vardır. Bundan ötürü iyiyle kötünün savaşında bilim adına, kültür adına tarafsız olmak ister. Ne İbrahim ne de Muhammed ona çalışılacak bir malzeme bırakmamıştır. Bu nedendir ki Taliban'ı binlerce yıllık kültür birikimi olan heykelleri yok etmekle suçlarken maddi olmayan kültürü ve onun sağkalımla ilgili en önemli ve öncelikli parçası olan ahlaki yok edenleri gözü görmez. Ahlak yalındır, alabildiğine soyuttur, bilgisi hiyerarşik değildir, içrek değildir, patentlenemez, satılamaz; ondan sosyal bilimciye ve nihayetinde üniversitelere fazla bir malzeme çıkmaz. Bilimsel ortamda üretilen bilgi maldır. Alıcısı olmayan malı hiç kimse üretmez. Basitçe söylersek, iyiyle kötünün savaşında kendince doğru bir konum alan Taliban sosyal bilimcinin malzemesini, ekmeğini yok etmiştir. İşte bakış açısındaki fark budur. Modern bilim ve üniversite, eski zamanın bilgininin ahlaki bakışını bilerek ve isteyerek yitirmiştir. Bugünün tarihçisi, sosyal bilimcisi artık bir “öğreten kişi” değildir. Bunun için modern üniversiteler bilginler veya bilgeler değil, yalnızca uzmanlar yetiştirir.

Savaşı İngiltere'nin veya Almanya'nın başlattığını öne süren kaynakları bu gözle okuduğumuzda bu fikir ayrılığının “kültürel bir zenginlik, saygı gösterilecek bir farklılık” falan değil, sürüp giden çatışmayı gösteren bir pencere olduğunu anlamalıyız. Savaş biteli seksen yıl olmasına karşın faşist ve milliyetçi partilerin hâlâ kapatıldığı bir Batı'da savaşı Almanya'nın

başlattığının söylenebilmesi ancak çatışmacı bir tarih okumasıyla açıklanabilir. Bu tarihte herkesin bir tarafı vardır. Ama bazıları geçici çıkarları için tarafsızlık numarası yapar. Ortada bir uzlaşma varmış gibi yaparlar. Oysa insanın varoluşu bir kavgadır. Bozulma ve düzelmeye süreçlerinin, orijinal asılların ve kokuşmuş kopyaların bitmeyen çatışmasıdır. Bundan dolayı insanlığın üzerinde uzlaştığı zamansız bir ortak payda yoktur, olmayacaktır.²⁶

Tarihin doğru olduğunu varsayamayız çünkü o tarafsız bir gözlem değil, iyiyle kötü veya doğruyla yanlış arasındaki çatışmanın çıktısıdır. Tarihi kazananların yazdığı çokça söylenir. Bu, resmi tarihin güçle yazıldığı anlamına gelir. Gücü yeten kendi dilediği tarihi yazabilmektedir. Tarihi tıpkı Kitabımukaddes²⁷ okur gibi, satır aralarında bir gerçeklik payı olabileceğini ama bir sahtelik de içereceğini, bir özün ve onu bozmak isteyen sabotajların aynı pakette yan yana bulunabileceğini göz önünde bulundurarak okumalıyız. Gerçeğin örtülmesi sürecinin nasıl işlediğini anlamak için çok eski kitaplara başvurmaya gerek yoktur. Bugün, gözümüzün önünde gerçekleşmektedir. 15 Temmuz 2016'nın bugünkü tarihini yazanlar egemen olmayı sürdürürlerse bundan yirmi yıl, elli yıl, yüz yıl sonra 15 Temmuz gerçek bir darbe girişimi olarak anımsanacaktır. Gerçekte ne olduğuyla ilgili belgeler, egemenlerin güçlerinin yettiği ölçüde yok edilecektir. Öncesinde, 15 Temmuz'dan daha önemli olan 11 Eylül 2001 örneği bulunmaktadır. Egemenler, onca açık verdikleri bir göz bağı operasyonunu "Radikal İslamcı terör" diye tarih kitaplarına yazdırdılar. Fransa'da Charlie Hebdo dergisi baskını, 2005 Londra metrosu bombalaması, ABD'de Sandy Hook başta olmak üzere okul saldırıları, İngiltere ve Fransa'da kamyonu kaldırma sürmek biçiminde gerçekleşen saldırılar, 1993'teki Oklahoma bombalaması gibi pek çok gösteri, sağduyulu bir azınlığın düzmece olduğunu veya gizli servislerce yapıldığını sezmesine rağmen tarih kitaplarına anarşik "terör" olayları olarak yazıldı, hâlâ da yazılıyor. Öncesinde 1969'da ABD Uzay ve Havacılık Birimi Ay'a insan gönderdiğini öne sürmüş, sunduğu belgelerdeki tutarsızlıklara karşın bu iddia tarih kitaplarına tartışılmaz gerçekmiş gibi yazılmıştır. Öncesinde 1963'te ABD Devlet Başkanı Kennedy'nin suikastı da gerçeğe bütünüyle aykırı biçimde kitaplara geçirilmiştir. Öncesinde İkinci Dünya Savaşı'nda Almanların fırınlarda altı milyon Yahudiyi yaktıkları gibi inanılmayacak bir iddia, tek bir fiziksel kanıt aranmaksızın tarih kitaplarına gerçekmiş gibi yazılmıştır. Kanıt arayanların tehdit ve yıldırma ile susturulmaları, yayınlarının engellenmesi çabası bugün yoğunlaşarak sürmektedir. Bu da günümüzün Mihne'sidir. Hemen öncesinde 1940 yılında Polonya ordusunun subay kadrosunu Katyn ormanında kurşuna dizilenlerin de Almanlar olduğu tarih kitaplarına yazılmıştı. 1990'da SSCB dağılırken gün ışığına çıkarılan devlet arşivleri vesilesiyle gerçek suçlunun Sovyet ordusu olduğu ortaya çıkmış, tarihin nasıl yazıldığı bir kez daha açık edilmişti. Bugün Türk ulusu var olmayan soykırımları çocuklarına öğretiyor ama kendine uygulanmış olan gerçek soykırımı ne okullarında ne üniversitelerinde öğretiyor ne de popüler yayınlarda anıyor. Tarih, kütüphanelerimizi dolduran iddia yığınlarıdır. Yangınlardan, imhalden, kıyımlardan, sansürden, sabotajdan geriye kalandır. Çok yüksek bir temkin ve kuşku derecesiyle ve daha da önemlisi sürüp giden bir çatışmanın ürünü olduğu bilinerek

²⁶ 2:213, 5:48, 10:19, 11:118, 16:93, 21:92-93, 23:52-53, 42:8...

²⁷ Kitabımukaddes: Eski Ahit ve Yeni Ahit'in birleşiminden oluşan, Tevrat'ı ve Dört İncil'i de içeren Hristiyan kitap derlemesi. Yahudiler yalnızca Eski Ahit'i benimserler. Türkiye'de İncil adlandırması çoğu kez bütün Kitabımukaddes için kullanılır. Sözcüğün anlamı "kutsal kitap"tır ancak karışıklık olmaması için eski adını kullanıyorum.

okunmalıdır. Daha birkaç yıl önce gerçekleşen olaylarla ilgili olarak akıl almayacak yalanlar yazılmakta ve kütüphane raflarını gözümüzün önünde doldurmaktayken, bundan bin, bin dört yüz yıl önce gerçekleşen olayları aktaran kaynaklardaki “uzlaşya” ne kadar güvenebiliriz? Bu soruya vereceğimiz yanıtın doğruluğu ölçüsünde, İslam öğretisinin unutulmuş olmasının kanıtını kitaplarda hazır bulamıyor oluşumuzu anlayabiliriz. Bu öğretinin belki tam ortasında bulunan *salât* kavramının unutulmuş olmasını da bu bilinçle irdelemek zorundayız.

Çatışma paradigmasına “komplo kuramcısı” bakış açısı da denebilir. Üniversite dünyasının komplo kuramlarına nasıl baktığını biliyorsanız iki paradigma arasındaki fark daha anlaşılır olacaktır. Kurumsal eğitim her çağda politik iradenin hizmetinde olmuştur. Kütüphanelerimizi dolduran kitapların ezici çoğunluğu kendi yer ve zamanlarının egemenlerine; Firavunlarına, Hamanlarına, Karunlarına uyum içinde yazılmıştır. “Düşünce özgürlüğü” ve “akıl çağı”, zamanımızın mitolojisidir. Bu söylem hiç bir gerçekliğe dayanmaz. Bilim yaptığını öne süren akademisyen, komplocuların yaptıklarını Muhammed’e yakıştırmayı sürdürecektir. Çoğunluğun sonsuza dek ateşte olacağı kötü haberini veren, şeytanın herkese tuzak kurduğunu söyleyen elçiler tarihin en büyük komplo kuramcılarıdır. Allah’ın sevgili kulları onların izinden gideceklerdir.

Bu bağlamda, *salât*ın namaza dönüşmesi, bir başka deyişle yozlaşması sürecine Kuran’ın mesajının **bütünü**nün örtülmesi çabasının bir çıktısı olarak bakmalıyız. Bu bakış açısının bundan sonra Müslümanların yapacakları daha kapsamlı araştırmaları yönlendirmesini umarım. Alt konuları kendi başlıklarında ele aldıkça umarım ki bu daha iyi anlaşılacaktır.

Bu bölümde yapacağım kestirimler, tartacağım olasılıklar ve yazacağım evrim senaryoları Kuran dersinin nasıl olup da namaz gibi bir şeye dönüşebilmiş, tanınmaz hale gelebilmiş olduğunun çıkarsamasıdır. Bu araştırma, *salât*ın namaza dönüşmüş olmasını inanılmaz bulanlar içindir. Noktaları birleştirerek büyük resmi görmek, dindeki bozulmayı anlamak isteyenler içindir. Belki kulağa döngüsel mantık gibi gelecek ama bozulmanın bilgisini kütüphanelerde bulamıyor oluşumuzun nedeni bozulmanın kendisidir. Bozulmanın nasıl gerçekleştiği bilgisi ana akım bilgi olsaydı bozulma en başta hiç gerçekleşmezdi veya düzelmeye kayda geçerdi veya bugün dengeli rekabet durumunda olan iki ayrı İslam yorumu bulunurdu.

Bu bölümde *salât*ın evrimini irdelemeye geleneksel Müslümanlığın bileşenleriyle başlayacağım. Ardından namazın ortaya çıkmasında Müslüman kültür üzerinde yabancı kültürlerin olası etkisini tartışacağım. Uygarlığın değişmezi olan genel yozlaşma ve çürüme sürecinden söz ederek bitireceğim. Konular kendi alt başlıkları altında başlayıp bitmiyor, bütün bir bölüme yayılmış olarak sürüyor. Bu nedenle yalnızca ilgilendiğiniz başlığı okursanız o konuda söyleyeceklerimin tamamını okumamış olabilirsiniz.

Burada varacağım doğru veya yanlış sonuçların *salât*ın **ne** olduğuyla ilgili çıkarımımı değiştirmeyeceğini bir kez daha vurgulamak istiyorum. Bu bölüm tarihsel gelişimle, daha doğrusu yozlaşmayla ilgilidir. Şüpheli kaynaklara dayanarak yaptığım çıkarımlar yalnızca yozlaşma süreciyle ilgili yanlış sonuçlara yol açabilir, *salât*ın ne olduğu konusundaki çıkarımına gölge düşürmeyecektir. Bu araştırmada yalnızca Türkçe ve Batı dillerindeki kaynaklar taranmıştır, bu yüzden çok eksiktir. Bu araştırmanın Arapça ve Farsça kaynakların da tarandığı daha kapsamlı bir çalışmaya esin kaynağı olmasını umarım.

Bozulma Muhammed Sağken Başlamıştır

Bu elbette bozulmanın Muhammed'in başarısızlığı veya kusuru olduğu anlamına gelmiyor. Kuran'da türlü biçimlerde belirtilen temel ilke gereği, iyi ahlak aşılama çabasına eşzamanlı olarak bir direnç oluşacaktır. Bu direnç ve onun öğrettiklerini bozma çabası daha Muhammed sağken başlamıştır. Bugünün Müslümanlığındaki bozukluğun tohumu o zaman atılmıştır.

Gerçek olmasına karşın senin toplumun onu yalanladı. De ki: "Ben, sizin üzerinize denetmen değilim!" 6:66

Bu ayet Muhammed'in daha sağken yalanlandığı anlamına gelir. Bu demektir ki onun hakkında iftiralar daha sağken üreilmeye başlamıştır. Ne ilginçtir ki geleneksel olarak *siyer* diye bilinen Muhammed biyografisi adeta kendisini yalanlarcasına bozulmanın daha Muhammed sağken başladığını bildiren bilgilerle doludur. Hadis elçisi de sabotajın kendisi sağken başlayacağını bildirmiştir.²⁸

Ölümüyle birlikte Muhammed'in gerçek yoldaşları hızla saf dışı bırakılmışlardır.²⁹ Kuran'ı en iyi bilenler bir kenara itildiğinde Muhammed öncesine ve İslam dışına döneceği bellidir. *Salâtın* ne olduğu bilgisinin ilk kuşaklardan başlayarak yittiğinin bir kanıtı, Muhammed'in çağdaşı olan Ebu Sufyan'dan başlayarak Emevilerin o gün değilse bile bugüne gelmiş kitaplarda Müslüman sayılmalarıdır. Oysa Taberi'de Ebu Sufyan'ın ancak yenileceğini anlayınca Müslüman olduğu yazılıdır.³⁰ Dört Halife'den sonra İslam devletinin "yıkıldığı" veya Müslümanların "darbe ile yönetimden uzaklaştırıldığı" gibi ifadeler okumuyoruz. Oysa olan budur. Bu münafıklar Ulak sağken onunla savaşmış, onu öldürme kararı almış kişilerdir. Ulak ve yoldaşları Mekke'yi ele geçirince birdenbire akılları başlarına geliyor, Müslüman olup *salâtı* kurmaya mı başlıyorlar? Hayır, *salâtı* kurmuyorlar. Çünkü Kuran derslerine katılsalar da **yasayı** benimsemiş değiller. Gerçekte Kuran'ın *salât* dediği şey ikisini birden anlatıyor. Derse en azından arada bir gelen ama anlatılanları uygulamayan kişi *salâtı* kurmuyor demektir. Demek ki bu kişiler Tevbe Suresi'nin "*salâtı* kurarlarsa sizdendirler"³¹ dediği kişiler değildir.

²⁸ Buhari, *Salat el Cuma*, 11/51 (927) (<https://sunnah.com/bukhari/11/51>). Bunu elbette hadisi yazan kişinin gerçekleştirmiş olan sabotajı gözleyerek yazması olarak anlamalıyız.

²⁹ Ahmet Akbulut, *Hiz. Muhammed Sonrası İlk Siyasi Krizin Teolojik Yansımaları*, Kelam Araştırmaları 4:2 (2006), s.1-10; Ahmet Akbulut, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası*, Otto, 2019.

³⁰ *The History of Al-Tabari* (trans. Michael Fishbein), State University of New York Press 1997, vol. 8, "8. yılın olayları" bölümü. Muhammed'in Ebu Sufyan'a Müslüman muamelesi yaptığı anlatısı, onun münafıkla Müslümanı ayıramadığını öne sürmektir.

³¹ *Kutsal aylar sona erince ortaklar koşanları bulduğunuz yerde etkisiz duruma getirin; tutuklayın, kuşatın ve gözetleme yerlerinde bekleyin. Artık pişmanlık gösterir, salâtı kurar ve zekatı verirlerse yollarını açın. Kuşkusuz, Allah Sınırsız Bağışlayandır; Merhametlidir. Ortaklar koşanlardan birisi senin yakınlığını ararsa onu koruma altına al ki Allah'ın Sözüünü duysun. Sonra güvende olacağı yere onu ulaştır. Onlar bilmeyen bir toplum olduğu için böyle yapılmalıdır. [...] Artık pişmanlık gösterir, salâtı kurar ve zekatı verirlerse/arinmaya gelirlerse bundan sonra din kardeşiniz olurlar. Bilen bir toplum için, ayrıntılı olarak ayetleri açıklıyoruz. 9:5-11*

Ey peygamber! Nankörlük edenlerle ve ikiyüzlülerle savaş ve onlara katı davran... 9:73

Emevi hükümeti apaçık darbe veya işgal hükümetidir. Çoktanrıci düşman toplumun Müslümanlar üzerindeki egemenliğidir. Kuran'ın başlar başlamaz, daha Bakara'nın ilk sayfasında güvenmiş gibi yapıp aslında güvenmeyen kişilerden, sahtekarlardan söz etmesi bir rastlantı değildir. Kitabın yazılmasından bin dört yüz yıl sonra durum değişmiş değildir. Arada bir “namaz kıldığı”, Allah'tan, İslam'dan falan söz ettiği duyulan kişileri çoğunluk Müslüman sanıyor. Bunun Kuran'ı bilmemekten başka bir nedeni yoktur. Kuran'ı bilmeyen kişiler Kuran'ı çalışmak ve onu yasa olarak kurmak demek olan *salât*ın bundan başka bir şey olduğunu öne sürüyorlar.

Sikkeler

Öğretideki bozulmanın ve bir olasılıkla bozulmaya verilen tepkinin izlenebileceği yerlerden biri İslam devletinin bastığı paralardır. En eski paralarda yalnızca “*la ilahe illallah*” (Allah'tan başka tanrı yoktur) yazarken 685-686 yıllarında sikkelerde bunun yanına “*Muhammed resulullah*” (Muhammed onun elçisidir) eklenmiştir.³² Bu başlı başına bir bozulma olabileceği gibi bozulmaya verilen bir tepki de olabilir. Muhammed'in elçiliğinin slogana eklenmesinin bir nedeni hızla ve zaman zaman zorlamayla Müslüman olan kalabalığın öğretiyi anlamayarak veya ona direnerek hümanist, uzlaşmacı formüller oluşturmaya kalkmış, böylece Kuran'ı devre dışı bırakmaya çalışmış olması olabilir. Müslüman toplumla birlikte yaşayan Kitaplıların kendilerini Müslümanlarla bir saymış olduklarını düşünün. 7. yy.'da yeni ele geçirilen Hristiyan topraklarında kimi Müslümanın Hristiyan din adamlarına saygı tanımının çok ötesine geçen bir itibar gösterdiklerinin, neredeyse Hristiyan inancını doğruladıklarının belirtileri vardır.³³ Bu durumda politik iktidar ve/veya bilginler halkta yanlış inanışların yayılmasını önlemek için “Muhammed elçidir” ifadesini eklemek ve böylece Kuran'sız Müslümanlık olmayacağını belletmek istemiş olabilir. Kitaplılar “tek tanrılı dinler” sınıflandırmasını bugün de yapıyorlar ve üç dini bu sepete atıyorlar. Bu elbette Kuran'ın tektanrıcılık öğretisine aykırıdır çünkü Kuran toplumları kültürel ve tarihsel olarak değil ahlaki olarak ayırıyor. Tektanrıcılık bir “akide” meselesi değil ahlak, demek ki yasa meselesidir. Sloganları söylemek kolaydır ama arkalarındaki düşüncüyü ve toplumsal ilişkileri düşünmek gerekir.

Ne var ki sikkenin üzerindeki cümle bugün bilinen *kelime-i şahadetin* aynısı değildir. Daha sonraki fıkıh, tefsir ve ilmihallerde “*abduhu*” (kuludur) sözcüğünün eklendiğini görüyoruz ki bugüne bu biçimiyle ulaşmıştır: “*Eşhedü en la ilahe illallah ve eşhedü enne Muhammeden abduhu ve resuluhu.*” “Kuludur” (*abduhu*) eklenmesinin Muhammed'i tanrılaştıran, ona kulluk üstü özellikler yükleyenlere tepki olduğu bellidir. Yöneticiler veya bilginler halkta gördükleri sapmaya göre karşı ağırlıklar kullanarak denge ayarı yapmaya çalışmışlar. İmanın beş şartına altıncı olarak “kadere imanın” eklenmesi de böyle bir ayar girişimi olabilir. Başkaldırıdan korkan yönetim veya kargaşayı dindirmek isteyen bilginler bu yorumu yaygınlaştırmak istemiş

Muhammed öldükten sonra yöneticiler bu ayetleri üstlerine alınmamış olmalı ki münafıklar yönetimi ve dolayısıyla İslam'ın bayraktarlığını ele geçirmişler.

³² Robert Hoyland, *New documentary texts and the early Islamic state*, Bulletin of the School of Oriental and African Studies 69 (2006), s.397; Robert G. Hoyland, *Seeing Islam As Others Saw It*, The Darwin Press, 1997.

³³ Jack Tannous, *The Making of the Medieval Middle East*, Princeton University Press, 2018, s.363-365.

olabilirler. Benzer biçimde bugün Müslümanlardaki yaygın sapmaları dengelemek için bir amentü veya kısa formül yazmak isteyen Müslüman yönetici veya müçtehitler sözgelimi “Allah birdir ve yeryüzünü insan için yaratmıştır” gibi bir formül yazmak isteyebilirler. Bu da bugünün sapsması olan hayvanseverliğe veya doğa tapıcılığına bir tepki olacaktır. Tıpkı *kelime-i şahadetin* görünürde Kurana aykırı olmadığı gibi bu slogan da aykırı olmayacaktır. Sloganlar bir fikri anlatmaya değil yalnızca vurgu veya gönderme yapmaya yarar.

695-696 olarak tarihlenen sikkenin üzerinde yazanlar ise farklı bir izlenim yaratıyor. Çünkü sikkede “Allahın halifesi” yazıyor. Bu tamlama Emevi icadıdır, 2:30 ayeti çarpıtılarak halifenin meleklerden üstün olduğu yorumu yapılmıştır.³⁴ Önceki sikkelerden farklı olarak Ulak'ın ölümünden 63 yıl sonra paranın üzerinde apaçık bir hata ve öğretilde kesin bir bozulma görülmeye başlanıyor. Paranın ön yüzü: “Allah'tan başka tanrı yoktur. Muhammed onun kulu ve elçisidir.” Arka yüzü: “Müminlerin yöneticisi, Allah'ın halifesi.”³⁵ Oysa gerçekte Muhammed'den sonraki devlet başkanlarına “Muhammed'in halifesi” anlamında halife denmiştir, “Allah'ın” değil. “Allah'ın halifesi” ifadesi Kuran'da geçmez. Kuran'da *halife*, Türkçesiyle artçı, insanın kendisinden öncekinden türetilmesinden söz edilirken kullanılır.³⁶ Gökteki tanrının yeryüzündeki temsilcisi gibi bir anlamda değil. Öncesinde ilk halife Ebu Bekir kendine “Resulün halifesi” demişti.³⁷ Dört Halife'nin “halifeler” olması, Ulak'ın artçısı olduklarını anlatır. Artçı, halife sözcüğünün doğrudan karşılığıdır. Emevi ve Abbasi halifeleri gerçekte ne Ulak'ın artçısıdır ne de Allah'ın temsilcisi. Gökteki tanrının yeryüzünde kendi suretinde bir temsilci ataması mitolojisi eski Mezopotamya, Mısır, Babil, Yunan ve Pers kültürlerine ve bunlardan etkilenen Yahudi dinine aittir. Abbasi döneminde bu san “Allah'ın yeryüzündeki gücüne (Ar. *sultan*)” kadar varacaktır. Abbasi halifeleri aslında böylece Sasani şahlarının “Tanrı'nın hata yapmayan temsilcisi” sanını yeniden almış gibi olmuştur.³⁸ Demek ki geleneksel “Allah'ın halifesi” ve “Müslümanlar'ın halifesi” kavramları Emevi ve Abbasi mirası bir bozulmadır. Bu da Sünnet, *Allahuekber*, *kelime-i şahadet* gibi Kuran'da yer almayıp sonradan

³⁴ W.Montgomery Watt, *The Formative Period of Islamic Thought*, Edinburgh University Press, 1973, s.84; Jonathan Porter Berkey, *The formation of Islam: religion and society in the Near East 600–1800*, Cambridge University Press 2003, s.79.

³⁵ L. Treadwell, “*Mihrab and Anaza*” or “*Sacrum and Spear*”? A Reconsideration of an Early Marwanid Silver Drachm, *Muqarnas* 22 (2005), s.4; Ira M. Lapidus, *A History of Islamic Societies, Third Edition*, Cambridge, 2014, s.95.

³⁶ *Efendin meleklerle şöyle demişti: “Aslında yeryüzünde bir artçı atayıcıyım”... 2:30*

O sizi yeryüzünde artçılar atadı... 6:165

Sonra nasıl iş yapacağınızı görmemiz için sizi onların arkasından artçılar atadık. 10:14

³⁷ The Development of Islamic Ritual (ed.Gerald Hawthing), Routledge, 2016 içinde I.K.A. Howard, *The Development of Adhan and Iqama of the Salat in Early Islam*, s.99; Al-Baladhuri, *Kitab Futuh Al-Buldan*, Columbia University, 1916, 1/387; Ahmed Hilmi, *İslam Tarihi*, İstanbul 1327, 2/358'den akt. Zekeriya Beyaz, *İslam'a Göre Hilafet Saltanat Cumhuriyet*, 1976, s.57. Aslında bu da yanlıştır. Muhammed öldükten sonra sağ kalan resul, Türkçesiyle “gönderilen” veya “gönderi” Kuran'dır. “Nebinin halifesi” daha doğru bir ad olurdu.

³⁸ T.W. Arnold, *The Caliphate*, Oxford University Press, 1924, s.50-51; *The History of al-Tabari* (trans. Joel L. Kramer), State University of New York Press, 1989, 34/87.

dinin temel kavramlarından biri yapılmıştır. Hristiyanlığı sözde devlet dini yapan ama gerçekte ona kendi istediği biçimi verip paganlıkla birleştirerek büyük ölçüde mesajın üstünü örten Bizans İmparatoru Konstantin İsa'yı ne kadar izliyorsa, Emevi ve Abbasi kralları Muhammed'i belki o kadar izliyorlardı. Eski Ahit'te İsrailoğulları'nın Musa'nın yasasını terk ettiklerini okuyoruz.³⁹ Müslümanlara seslenen (!) Kuran'da Yahudilerden bu kadar çok söz edilmesini ve Kuran'da Kuran'ın da terk edildiğini okuyor olmamızı iyi değerlendirmek zorundayız.⁴⁰ İki kitaptaki bu iki bildiriye birbiriyle karşılaştıran pek az çalışma yapılmış olması üzücüdür. Yahudi'nin ve kültürel Müslüman'ın en belirgin farkı, birinin elinde orijinal kitabın hâlâ bulunmasıdır. En belirgin benzerlikleri ise eldeki kitabı izlemek konusundaki isteksizlikleridir. Bu halife meselesinin konumuzla ilgisi açıktır: Tanrıyı yeryüzünden uzaklaştırıp göğe hapsedince, onun anlaşılmasız bencil taleplerinin bir listesini yapmak ve böylece **yeryüzünün işlerini tanrının işlerinden ayırmak** kolaylaşmaktadır.⁴¹ Bu ayrım *salât*ın işe yarayan ve olumlu sonuçları görülebilen bir etkinlik olması gerektiği bilincini ortadan kaldırır; iyinin ve kötünün bilgisinden bağımsız bir "ibadetler/tapınmalar" kategorisi oluşturur. Böylece "sonuçlarıyla ilgilenmiyorum, yalnızca bana söyleneni yapıyorum" diyen, komutanı kızdırmamak için çalışıyor gibi görünen, emri yorumlamadan yerine getirmeye çalışan bir eri andıran Müslüman tipi ortaya çıkar. Halife kavramının geleneksel kullanımı Allah'ı yeryüzünden uzaklaştıran adımlardan biri olmuştur.

Sikkenin üstünde yazan bir iki sözcük bile Emevi ve Abbasi yöneticilerinin ve halkın en azından önemli bir bölümünün Kuran'dan ne kadar uzak kaldıklarını ve yabancı öğretilerin etkisine girdiklerini anlamamıza yetiyor. Bu kuşaklar yalnız Kuran'ı değil, Muhammed'in uygulamasını da büyük oranda unutmuştur.

Müslümanlığın Yayılması

Devletin ve Müslüman nüfusun hızlı büyümesi ile öğretinin bozulması arasında doğrudan bir bağ vardır. Bu bağ her yönüyle irdelemeye zamanımız ve enerjimiz yetmez. Burada konumuzu ilgilendiren birkaç noktaya değineceğim.

Arapların ele geçirdikleri ülkelerde Müslümanlığın yayılmasının bir bölümü zorlama ile olmuştur. Emevi ve Abbasi yöneticilerinin Kuran'ı iyi öğrenmediklerinin kanıtı boldur. Birincisi, haksız işgalleri ve sürüp giden sınır çatışmalarını adalet ve iyilik adına yapmış olmaları olanaksızdır. Çünkü öyle olsa fethedilen ülkelerin din adamlarının ve toprak ağalarının hemen hepsi olduğu yerde kalmazdı. Bir ülkeyi "İslam ülkesi" yapmak demek oranın yasalarını değiştirmek demektir. İslam olmayan bir ülkeyi İslam yaptığınızda oradaki sömürü piramidini yıkarsınız. Gücün değil adaletin ve liyakatin üstünlüğünü (modern karşılığıyla hukukun üstünlüğünü) getirirsiniz. Bugünkü karşılığıyla anayasanın bile değiştiği bir ülkede eski valilerin, ağaların iş başında kalması düşünülemez. Kuran'da Süleyman, çoktanrıci Sebe

³⁹ Tevrat, Çıkış 3; Eski Ahit, 1. Krallar 12; Mezmurlar 106; Hoşea 13. Ayrıca bkz. Amos ve Yeşaya kitapları.

⁴⁰ Elçi şöyle der: "Ey efendim! Aslında benim toplumum bu Kuran'ı terk edilmiş olarak bıraktı!" 25:30

⁴¹ Namazı ikiye ayıran ve "yarısı benim, yarısı kulum için" diyen kutsi hadisi anımsayın.

ülkesini işgal etmekle tehdit ediyor.⁴² Orayı ele geçirse ve oradaki yerleşik hiyerarşiye hiç dokunmasa, orayı haksızlıkla yöneten sömürücüleri ve din adamlarını cezalandırmadan iş başında bıraksa ve ülkeyi vergiye bağlasa amacıyla çelişik bir iş yapmış olur. Kuran, çoktanrıçılarla savaşmakta iken Muhammed ve yoldaşlarının yakın ve geçici (Ar. *dunya*) olanı isteyerek hata yaptıklarını bildiriyor.⁴³ Bu önemli ve ilginç uyarıyı dikkate almayan sonraki kuşakların ganimet ve vergi toplama derdine düşüp haksızca sağa sola saldırmaya başladıkları bellidir. Arapların Maveraünnehir’de on yıllarca sürdürdükleri çatışma ve yaptıkları katliamlar bölge Türklerinin Müslüman oluşlarını konu edinen yayınlarda örnekleniyor.⁴⁴ Bunun gibi girişimlerin bir iyilik çabası olmadığı bellidir. Geleneksel biçimiyle cizye vergisinin Kuran’ın buyruğu olmadığı açıktır. Ülkeleri vergiye bağlamak, gücü ve malı araç değil amaç edinmek binlerce yıldır çoktanrıçılarının, paganların zaten yapageldikleri iştir.⁴⁵ Halifeler Kuran’ı anlamadıkları gibi Muhammed’in yapıp ettiği pek çok şeyi yanlış anlamış olacaklar ki böyle büyük bir hataya düşmüşler. Ne yaptıklarını bilerek yaptılarsa zaten konuşacak bir şey yoktur.

Zorla Müslüman yapmak gibi bir olgunun gerçekliği ve İslam’ın görünürde yayılmasındaki payı, köleciliğin yadsınamayacak büyüklüğünde görülüyor. Sözelimi Selçuklu devletinin köle Türk subaylar tarafından kurulduğu kabul ediliyor. Bir başka örnek köle olarak Müslüman ordusuna kazandırılan Türk komutanlar ki bunlardan bir bölümü “Köleler” (Kölemenler /Memlukler) adıyla bir devlet bile kuruyorlar. Osmanlı, gayrimüslim çocukları kimi zaman savaş ganimeti olarak toplayıp Müslüman olarak yetiştiriyor (devşirme). Bunların kimisinin gizli bir direnç ve intikam duygusuyla yetişmediğini öne süremeyiz.

Müslümanlığa geçişlerin bir bölümü gönüllü ve bilinçli olmuştur. Ama şu perspektifi hiçbir zaman gözden kaçırmamak gerekir: Saf duygularla İslam’ı benimseme niyetindeki insanları onlardan biriymiş gibi görünerek doğru yoldan saptırmaya çalışanlar çoğunlukla okumuş kesimden, “aydın” kesimden çıkar. İnsanlar hatalarıyla ve yanlışlarıyla birlikte Müslüman olurlar. Bu yanlışlar sürekli bir *salât* çabasıyla adım adım giderilmezse zamanla boş inanışlara dönüşür. Boş inanışlar zamanla birikerek yasa sistemini tanınmaz hale getirmiştir. Demek ki bir Müslüman toplumun Müslüman gibi yaşamıyor olması onun kılıç zoruyla Müslüman yapıldığını göstermek zorunda değildir. Toplumsal değişimler söz konusu olduğunda hemen her zaman karmaşık nedenler iş başında oluyor.

İslam devleti yayılırken gönüllü din değiştirmelerin etkili bir bölümünün göstermelik olduğu görülüyor. Emevi ve Abbasi dönemlerinde yöneticilerin ve yüksek memurların çoğunlukla

⁴² 27:22-44. Bu bölümdeki “güneşin” (*şems*) din adamlarını simgelediğini düşünüyorum.

⁴³ *Yeryüzünde kesin bir utku kazanıncaya dek tutsak almak bir peygambere yakışmaz. Siz dünyanın geçici yararını istiyorsunuz. Oysa Allah sonsuz yaşamı istiyor. Çünkü Allah Üstündür; Bilgelik ve Adaletle Yönetendir. Allah tarafından önceden yazılmış olmasaydı aldıklarınıza karşılık kesinlikle size büyük bir ceza gelirdi.* 8:67-68

⁴⁴ Zekeriya Kitapçı’nın kitaplarında yıldırılarak “Müslüman” yapılan Türklerin bolca örneği bulunabilir. Örnek: *Türkistan’da Müslüman Olan İlk Türk Hükümdarları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988, s.16-19 (Aşağı Türkistan bölümü); *Türk Boyları Arasında İslam Hidayet Fırtınası*, Yedikubbe, 2005, s.83-84.

⁴⁵ Cizyenin İslam dışı olduğunun bir itirafı şurada bulunabilir: Aziz Duri (çev. Hayrettin Yücesoy), *İlk Dönem İslam Tarihi: Bir Önsöz*, Endülüs Yayınları, 1991, s.123.

Müslüman olmaları beklenmiştir.⁴⁶ Devlet büyürken Bizans'ın ve Sasanilerin seçkin sınıfları ve yönetsel düzenleri bozulmamış, yöneticiler görünürde Müslüman olarak yeni devlete katılmışlardır. Bu toplumlarda Hristiyan ve Mecusi din adamları da konumlarını korumuşlardır. Bu, bozulmayı hızlandıran bir etmendir. Memluk ülkesinde Moğol ve Haçlı saldırıları sonrasında hükümetle Hristiyanların arası bozulmuştur. Hristiyan memurlar Müslüman olmazlarsa görevden çıkarılmaya başlamıştır. Bu durum göstermelik din değıştirmeleri artırmıştır.⁴⁷ Bu gibi örnekler özellikle seçkin kesimin ve yönetici sınıfın, yani toplumu çekip çevirmekten ve **salâtı kurmaktan** birinci derece sorumlu olanların çürük bir Müslümanlık edindiklerini gösterir.

İslam tarihçisi Lapidus'un aktardığına göre Mürcie bilginleri ve Hanefiler, eylemlilik olmaksızın salt bağıllık bildirisinin, örneğin *kelime-i şahadet* söylemenin Müslüman olmaya yettiğini söylemişlerdir. Böylece Müslüman olanların bir bölümü eski yaşam alışkanlıklarını sürdürmüşlerdir.⁴⁸ Lapidus öyle ifade etmiyor ama aslında bu kişiler Müslüman olmadılar. Yasayı uygulamayı bırakalım, yasayı öğrenmek için gösterilmesi gereken çaba olan *salâta*, yani Kuran dersine katılımın sözü bile edilmiyor bu geçişte. İlk yüzyılda Kuran'ı bilen tek kişi olarak bir çocuğun veya kölenin *salât* ettirdiği örnekler, Halife Ömer döneminde en basit yasaları bilmeyen, hiç Kuran dinlememiş Müslümanların örnekleri veriliyor.⁴⁹ İşte, gelenekçi kaynaklarda insanları "namaz kılmaya teşvik etmek" söyleminin temeli aslında budur, insanlara Kuran'ı dinletmek, dolayısıyla İslam'ın yasalarını ve gerekçelerini onlara belletmektir. Bu açık ve anlaşılır nedensellik git gide yanlış anlaşılmış ve *salât* bir tapınma törenine dönüşmüştür. Bu, bugün özgürlük, eşitlik, ilerlilik, demokrasi, kadın hakları, hayvan hakları gibi ilkelerin ne olduğunu, neye dayandığını, kaynağını bilmediği halde bu ilkelerle yönetilen, kendisine sorulduğunda bu ilkeleri benimsediğini söyleyen milyonların durumuna benziyor.

İlk dönemlerde Kuran bilgisinin çok küçük bir azınlığa özgü olduğu ve itibarî olarak Müslüman kimliği alanların yalnızca politik bir bağıllık bildirmiş olmaları olasılığı yüksektir çünkü bugünkü durumla uyumlu, bugünü açıklayan bir bilgidir. Çünkü bugün çoğunluğun "Müslüman kimliği" dediği şeyde veya "İslam" diye adlandırdığı öğretilerde Kuran'ın ahlaki öğretisi ön planda değildir, yeterince vurgulu değildir. En basitinden Mürcie ve Hanefi gibi yorum okulları Kuran'da bulunmayan bir inanç-uygulama ikiliği yaratmışlardır. Bu ikilik günümüze dek gelmiş ve sekülerliğin kurucu kavramsal ayrımı olmuştur. Bugün Müslüman olduğunu iddia edenlerin Kuran'a aykırı olan sekülerliği benimseyebilmelerinde ve *salâtı* bir törene indirgeyebilmelerinde bu ikiliğin bin yıl önce ortaya çıkmış olmasının payı vardır.

Bağıllık cümlesini söyleyerek Müslüman olmak aslında Müslüman adayı olmaktır; ilk dönemlerde böyle gerçekleşmiştir. Tarihçi Richard Bulliet bunu ilk dönemlerde Müslümanlığa

⁴⁶ *The New Cambridge History Of Islam*, Cambridge University Press, 2011, 1/334.

⁴⁷ Ira M. Lapidus, *A History of Islamic Societies, Third Edition*, Cambridge, 2014, s.153-166.

⁴⁸ Ira M. Lapidus, *A History of Islamic Societies, Third Edition*, Cambridge, 2014, s.61-63.

⁴⁹ Jack Tannous, *The Making of the Medieval Middle East*, Princeton University Press, 2018, s.272, 275-276.

geçmenin öncelikle toplumsal bir üyelik olduğu, Kuran'ı işitmenin ise çoğu kez arkadan geldiği biçiminde vurguluyor. Eski İslam kaynaklarında din değiştirme üzerine çok az şey yazılmış olmasını buna yorarak son derece makul bir saptama yapıyor.⁵⁰ Burada din değiştirmenin yavaşlığı kadar toplumsallığının da üzerinde durmamız gerekiyor. Bugün tanık olduğumuz ünlü din değiştirmelerin bireysel ve ani (en azından belli bir günle anılabilir) olması, içinde yaşadığımız bireyci paradigmanın da yardımıyla bize tarihteki din değiştirmelerin böyle tekil hareketlerin zaman içinde birikmesi olduğu izlenimi verebilir. Bulliet dışındaki araştırmacılar da Müslümanlığa geçişin bireysel ve ani olmadığını saptıyorlar.⁵¹ Bunu daha iyi anlamak için günümüz Türkiye'sine bakılabilir. Fransız Devrimi'nin kavram, fikir ve ülküsünün Türk aydınında 19. yy.'da yavaş yavaş başlayan benimsenme süreci bugün AB üyeliğini ve doğrudan Avrupa ve Amerika'dan ithal edilen kavram, söylem, düşünce ve ahlaki doğruları kabul etme ve eskilerinden vazgeçme davranışı olarak halk katmanlarına inmeyi sürmektedir. Aradaki fark, bu değişimin askeri bir işgalle, merkezi hükümeti doğrudan ele alarak ve "din" tabelası altında gerçekleşmiyor olmasıdır. Müslümanların ele geçirdikleri topraklarda yaşanan değişim bunun bir benzeri olmalıdır. "Müslüman oldular" denme anını bu değişimin bitişini değil başlangıcını işaretleyen, yani *biat* edilen, flamanın veya tabelanın değiştiği an olarak düşünmemiz daha doğru olacaktır.

İlk günlerde teslim olma eylemi bireysel olmak zorundaydı. Çünkü Muhammed bir boyun veya oymağın şefi değildi. Tersine, onun öğrettiğine teslim olanlar bağlı buldukları politik hiyerarşiyle sorun yaşıyorlardı. Ensar'ın ve Muharicun'un hepsi de bireysel ve vicdanlı seçimlerle teslim/Müslim olanlardı. Ancak bu seçkin öbeğin Mekke'yi ele geçirmesinden ve (çok büyük olasılıkla kısa süre sonra) Muhammed'in ölmesinden sonra teslim olmalar Kuran'ı işiterek yapılan vicdanlı seçimlerden çok politik olmaya başladı. Yani oymağın şefi veya seçkinleri teslim olduğunda bütün boy teslim olmuş sayılıyordu. İleri gelenlerin teslim olması, yönettikleri kalabalığın teslim olmasının başlangıcıydı. Şefin teslim olması ise –içten olduğunu varsayarsak– zaten onun arınmasının başlangıcıydı. Bu, kalabalık için başlangıcın başlangıcı oluyordu. Bunda yanlış bir şey olduğunu öne sürecek değilim, nitekim bu durum modern zamanlarda da değişmemiştir. Bir komutanın, ulusal önderin, fikir önderinin veya şirket sahibinin dini değiştiğinde bağlılarının da değişir ve yeni anlayışlar ve ülküler yukarıdan aşağı doğru sinmeye başlar. Din sözcüğünün gözden düşmesi nedeniyle artık kullanılmaması

⁵⁰ "A convert became a Muslim, then, by reciting a creed, in a language he may not have understood and without necessarily understanding much of what it implied; learning new ritual practices; donning Arab dress; and adopting a new Arabic name, often used alongside his old one. In this way he clearly separated himself from his old religious community and made himself known and acceptable to the Muslims in his vicinity. But he still may have known or been told next to nothing about Islam. In a sense, a convert first became a member of the Muslim community and later discovered, or tried to discover, what it meant to be a Muslim. This is why the personal conversion stories that have been preserved say so little about preaching, studying, or intellectual or moral transformation." Conversion and Continuity (ed. Michael Gervers and Ramzi Jibran Bikhazi), Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1990 içinde Richard W. Bulliet, *Conversion Stories in Early Islam*, s.130-131. Ayrıca bkz. Richard W. Bulliet, *Conversion to Islam in the Medieval Period*, Harvard University Press, 1979, s.33-42.

⁵¹ Ayman S. Ibrahim, *Conversion to Islam*, Oxford University Press 2021, s.7-16'da örnekler aktarılıyor. Araştırmacıların Yahudi veya Hristiyan olduklarına dikkat etmekle birlikte sundukları kanıtlardaki doğruluk payını ve bütün din değiştirmeler için geçerli olduğunu görmeliyiz.

bu konuda bizi yanıltmasın. Yanlış şuradadır ki, ileri gelenler teslim olduklarında arınma yoluna çıkmaları gerekirdi. Ama çoğu Kuran'a değil hızla değişen güç dengesine teslim olmuştur. Yöneticilerin *salât* sorumluluğu çok daha büyüktür ama yönetilenlerin bütünüyle edilgen kalıp güdülmeyi beklemeleri onları da suçlu yapar.⁵² İşte bu yüzden bu bölümde örneklerini göstereceğim üzere Müslüman toplumda Kuran'ın etkisinden çok Yahudilerin, Hristiyanların, Mecusilerin ve öbür yoz cemaatlerin etkisini buluyoruz. Arınma çoğunlukla kısa süreyle, dar çevrelerle veya belli konularla sınırlı kalmıştır.

Tarihin dikiz aynasında geriye bakarak anlıyoruz ki sonraki kuşaklarda bu ilk adımdan sonrası iyi takip edilmemiş, bir başka deyişle 9:11 vb. ayetlerdeki "*salâtı* kurmak" ifadesinin hakkı verilmemiştir, buyruk iyi uygulanmamıştır.⁵³ Çoğu aday, ilk adımı attığıyla kalmıştır. Zaman içinde gayrimüslimlerin ayırt edici giyim kurallarını esnetmeye başlamaları, terk edilmiş olan Fars adlarının yeniden kullanıma girmesi gibi etmenlerle Müslümanların (adayların) olmayanlardan ayırt edilmesi iyice güçleşmeye başlamıştır.⁵⁴ İşte bu bulanıklık halk Müslümanlığının karışmasını hızlandırmış olmalıdır çünkü söz söyleyenin veya iş eyleyenin hangi ahlaki bağlılığa sahip olduğu ayırt edilemediğinde insanların onu dikkate alma-almama refleksi azalacaktır. Müslüman (adayı) olup olmadığı kolayca ayırt edilemeyen birinin sözlerine veya işlerine maruz kalan Müslüman bireylerin ayırt etme refleksi ve eleştirel dirençleri kırılacaktır. Bu, Müslümanca olmayan sözün ve davranışın normalleşmesine giden yoldur. Yabancıardan çekinme ve rahatsız olma davranışı bu olgunun istisnasız her toplumda gözlenen sezgisel yansımasıdır. İnsan, ilişkide bulduklarıyla hangi ahlaki ortak paydaları paylaştığını bilme gereği duyar. Bunu bilmesinin zorlaşması sağkalımını zayıflatır. Yirminci Yüzyıl'da kişiye dininin sorulmasının yasaklanması, aynı doğrultuda ve işleri daha da kötüleştiren bir adımdır.

Kuran iki gerekçeyle savaş açılmasına izin veriyor: Savunma savaşı yapmak veya savaşmaya degecek bir kadar büyük bir haksızlığı düzeltmek.⁵⁵ Araplar bu iki koşuldan herhangi biri gerçekleşmeksizin Suriye'ye, Mısır'a ve İran'a saldırmış ve ele geçirmişler. Doğru kabul edilen tarih kaynakları böyle yazıyor. Ya bu kaynaklar gerçeği gizliyorlar ve bunlar aslında meşru birer savaştı ya da daha Ebu Bekir'den başlayarak suç işlemişler. Haksız işgallerin en azından

⁵² *Ey inanca çağırılanlar! "Bizi davar gibi gütl!" demeyin; "Bizimle ilgilen!" deyin ve kulak verin. Nankörlük edenler için acı bir ceza vardır. 2:104*

⁵³ *Artık pişmanlık gösterir, salâtı kurar ve zekatı verirlerse/arınmaya gelirlerse bundan sonra din kardeşiniz olurlar. Bilen bir toplum için, ayrıntılı olarak ayetleri açıklıyoruz. 9:11*

Ey inanca çağırılanlar! İnanan kadınlar göç ederek size geldiklerinde onları sınamaya tutun... 60:10

⁵⁴ Conversion and Continuity (ed. Michael Gervers and Ramzi Jibran Bikhazi), Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1990 içinde Richard W. Bulliet, *Conversion Stories in Early Islam*, s.131.

⁵⁵ *Size ne oluyor da "Efendimiz! Halkı haksızlık yapan bu kentten bizi çıkar!" ve "Senin katından bize bir dost gönder!" ve "Senin katından bize bir yardımcı gönder!" diyerek yakarışlarda bulunan umarsız erkekler, kadınlar ve çocuklar için Allah'ın yolunda savaşmıyorsunuz? 4:75*

Kendilerine haksız yere saldıranlara izin verilmiştir... 22:39

Emevilerle başladığını varsayabiliriz. Şimdi haksız bir “İslam’ı yayma” saldırısının sonucu ne olur bir düşünelim. Kuran’a göre savaş tutsakları kurtulmalık ödeyerek veya ödemedi serbest bırakılır.⁵⁶ Düşman askeri tutsaklık altındayken İslam’ı seçtiğini öne sürerse şöyle bir sorun çıkar: Bu topluma en başta haklı bir savaş açılmamıştı. Yani bu asker güçsüz bir topluma eziyet eden bir öbeğin üyesi değildi veya Müslüman topluma saldırmamıştı. Yani bu tutsak çoktanrıci bile olsa Müslüman ordunun onu bu yaşamdan alıkoyma hakkı yoktu.⁵⁷ Bu durumda bu tutsağın “İslam olduğunu” anlamak iyice güçleşecektir çünkü zaten tektanrıciılara karşı açık bir düşmanlık beslemiyordu. Bu tutsağın yanlış yoldan doğru yola doğru ilerlemesi kolayca gözlenebilir bir durum olmayacaktır. Bir başka deyişle, tövbe edeceği büyük suçlar işlemeyen bir kişinin Müslüman olmasını saptamak güçtür. Zaten zina etmeyen, çalmayan, haksız yere kıymayan, doğru bildiklerini güce çiğnetmeyen, çoğunlukla adil yargılayan bir tutsakla Müslüman efendisi arasında ahlaki olarak fazla bir fark olmayacaktır. Tek fark, efendinin Kuran çalışıyor olması olacaktır.⁵⁸ Yani efendisiyle tutsak arasında kuramsal düzeydeki fark hemen seçilebilirken davranışsal fark o kadar belirgin olmayacaktır. İşte bu noktada *salât* devreye giriyor. Efendileri, tutsaktan günde beş vakit namaz ve ramazan orucu gibi hafif eziyetli bir bedel ödemesini bekliyorlar. Zaten Kuran’ı iyi anlamamış (veya işine gelmediği yerde anlamazdan gelmiş) olan efendileri, bu göstermelik bedellerin ödendiğini gözleyerek büyük bir hizmet başarmış olma düşüncesiyle tutsağı serbest bırakmaya eğilimli olacaklardır. On binlerce, yüz binlerce tutsak bu biçimde kolayca serbest kaldığında hem işgalci Arap toplumunun hem de taze “din değiştirmiş” olan yenik toplumun zihninde *salât* kavramı ister istemez beş vakit namaza denklenmiş olacaktır. “Ben mırıldandım, yattım, kalktım, kurtuldum. Sen de yap, kurtul...” Durumu biraz daha netleştirmek için şunu düşünün: Müslüman sayılan bir toplum kültürel olarak yine Müslüman sayılan başka bir topluma “İslam’ı yayma” savaşı açsa, tutsakların din değiştirdiklerine ikna olmak için ne yapmalarını beklerdi? Bunu günümüzde birbiriyle savaşan Müslüman toplumlarla uygulayabilir, soruyu onlar için sorabiliriz. Bu durumda tutsağın din değiştirdiğine efendisini ikna edebilmesi ancak **gözle algılanabilecek yüzeysellikte** davranışlar sergilemesiyle olanaklı olabilir. İki vakit kılıyorduydu beşe çıkarır, beş vakit kılıyorduydu fazladan dua, namaz, oruç vb. **gösteriler** yapar. Bunları yapmasa efendisi tutsağın sözlerini dinleyip davranışlarını gözleyerek “sen zaten Müslümanmışsın, serbestsin” diyemez çünkü bu durumda açmış olduğu savaşın

⁵⁶ Nankörlük edenlerle karşılaştığınızda artık gözetleme yerlerini vurun. Sonunda onlara üstün geldiğinizde bağları sıkılaştırın. Bundan sonra savaş ağırlıklarını bırakıncaya dek bağışlayın veya kurtulmalık karşılığı salın... 47:4

⁵⁷ Ey inanca çağırılanlar! Allah’ın yolunda yürüdüğünüzde gerekli araştırmayı yapın. Sizi esenleyene bayağı yaşamın geçici çıkarlarını gözeterik, “Sen inanmıyorsun!” demeyin. Gerçek getiri Allah’ın katındadır. Daha önce siz de böyleydiniz; Allah size lütufta bulundu... 4:94

Allah, din nedeniyle sizinle savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayan kimselere iyilik yapmanızı ve onlara adaletli davranmanızı yasaklamaz. Allah, adaletli davrananları sever. 60:8

Bir selamla selamlandığınızda, ondan daha güzeliyle selamlayın veya tıpkısıyla karşılık verin. Kuşkusuz, Allah, her şeyi hesaplar. 4:86 -Burada “selam” olarak çevrilenler HYY (yaşa-) kökünün türevleridir. Karşılama-uğurlama seslenişi anlamından çok birkaç ayet sonraki 4:94’teki SLM (esen-) anlamına geldiği çıkarsanabilir.

⁵⁸ 7:6,172-173, 20:51-52, 30:30, 41:25, 67:10, 76:317:15...

gerekçesini yalanlamış olacaktır ve büyük bir meşruiyet krizi çıkacaktır. Veya şunu düşünün: Gerçek anlamda Müslüman bir toplum, görünürde Müslüman ama halkına büyük eziyet eden bir iktidara savaş açsa nasıl bir “din değiştirmeyi” dikkate alırdı? İki de namaz kılıyor, bu durumda namaza bakılmayacaktır. Burada siyah-beyaz örnekler vererek grinin tonlarını anlatmaya çalışıyorum. Ama dikkat edelim, bu çıkarım Taberi Tarihi gibi kaynakların eksiksiz bilgi verdiği varsayımına dayanıyor. Çünkü Taberi gibi yaygın bilinen kaynaklarda ilk Müslümanların gayrimüslim komşularına saldırmak için haklı gerekçeleri net olarak görünmüyor. Taberi gibi vakanüvisler, İbn Haldun’un tarihçilerden istediği nedensellik araştırmasını yapmaksızın ve ahlaki arka planı gözetmeksizin yalnızca gözle görünen hareketleri kaydediyorlar.

Bize okulda okutulan, cami kürsülerinde anlatılan yayılma öyküsü, çoktanrıci kralların yok yere vuruşmasından farksızdır. Yalnızca etiketler değişmiştir. Fetihler eğer kışkırtılmaksızın, Kuran’a göre meşru gerekçeler olmaksızın yapıldıysa bunun çoktanrıci kralların bayağı ve geçici gerekçelerle krallıklarını büyütme hırısından farkını açıklayamayız. Tıpkı çoktanrıci krallar gibi ele geçirdikleri halkları köle yapmışlar, vergiye bağlamışlar, onları dinlerinde özgür bırakmışlardır. Binlerce yıldır yapılagelen bu üçünden farklı bir şey yapılmayacak idiyse fetihlere girişmenin hiçbir anlamı yoktu. Elbette her kötülüğün gölgesinde iyilik de olabilir. Bu zulme rağmen İslam yayılabildiyse vuruşmaksızın halka İslam’ı bildiren gönüllüler sayesinde olmuş olmalıdır. “İslam ordusuna” askeri olarak karşı koyamayanların ise düzeni içeriden baltalamak için bir güdülenmeleri ve hırsları olacaktır. İşte sabotaj diyebileceğimiz öğretiyi kasıtlı bozma girişimleri, böylece bir anlamda askeri “başarının” bedeli olarak gelmiştir. Oysa Muhammed’in başarısı askeri değil, eğitsel bir başarıydı. Eğer Emevi ve Abbasi krallarının yaptıkları gibi gayrimüslimlerin de içinde olduğu karma ordular toplayıp kendine bir krallık kursaydı İslam’ı yayamazdı.

Askeri olarak karşı koyamayanların barışçıl yollarla İslam’ı sabote etmesinden söz açılınca söz ister istemez Yahudilere gelir. Bunlar adı üstünde, kitabın toplumdur. Kısa süren bir bağımsızlık dönemi dışında hiçbir zaman öbür toplumlara sayıca ve güççe baskın olamamışlardır. Evrimsel süreç, onları barışçıl yollarla istediklerini alabilecekleri ve asimile olmadan cemaat bilinçlerini koruyabilecekleri yolları bulmaya, yeteneklerini bu yönde bilemeye zorlamıştır. Denebilir ki asimile olmayıp Yahudi olarak kalabilenler, bu doğal seçim sürecinde bu konudaki yeteneklerini en keskince bilemiş olanlardır. Onlara egemen olan Araplar ise çoğunlukla okuryazar değildir. Bu tipik bir **kaba güce karşı kurnazlık** durumudur. Ve bu kurnazlığın izlerini İsrailiyat denen efsaneler ve öyküler birikiminde buluyoruz. Hadislerin Yahudi ve Hristiyan Kökeni yazımda tekil olarak şu veya bu hadisin değil, bütün bir hadis kültürünün kısmen bu sabotajın ürünü olduğunu açıkça gösterdim. Toplum ve/veya ümmet düzeyinde bu meseleyle yüzleşilmemiş olduğu için bugünkü egemen Kuran yorumu Yahudilerin sabotajlarının meyveleriyle tıka basa doludur ve bundan kurtulmanın tek yolu Kitap’a dört elle sarılıp onu yeniden keşfetmektir. Gelenekçiler sabotajcı hahamların tuzaklarına sarıladursunlar. Dünyanın en eski uygarlıklarından olan Persler de benzer biçimde Arap ordularına askeri olarak yenik düşmüş ama soyut güçle, zihinsel birikimle öğretiyi kısmen yön vermişlerdir. Bunu kendi başlığı altında ayrıca inceleyeceğim.

Şimdi ele geçirilen ülkelere yerleşmiş olan Müslüman azınlığın durumunu düşünelim, onların yerine kendimizi koyalım. Yönetilen çoğunluğun gayrimüslim olduğu durumda bu kişiler

sürekli olarak toplumun genelinden farklı olduklarının bilincindedirler. Düşünleri, cenazeleri, törenleri ve haftalık toplantıları farklıdır. Hatta farklı giyinirler, farklı selamlaşırlar. Farklılık bilinci canlıdır. Sahip olunan bu şeyi koruma kaygısı da vardır. Zamanla toplumun çoğunluğu Müslüman olurken veya Müslüman olmuş gibi yaparken bu algı zayıflayacaktır. Elbette bu “atadan” Müslüman azınlığın içinde geniş toplumda Müslüman görünen herkesin Müslüman olmadığını, bunların yalnızca görünürde uyum sağlamaya çalıştığını öne sürenler çıkacaktır. Bu itirazlar içten teslim olmak isteyene engel olmanın büyük bir suç olduğu korkusuyla bastırılacaktır. Çünkü kişinin Müslümanlığa geçiş aşaması ilke olarak “teslim oldum” bildirisiyle başlatılabilir.⁵⁹ Elçinin sözüne kulak vermesi, deyim yerindeyse öğrenci olarak kaydolması yeterli sayılır. İşte bu noktadan sonra öğrencinin arınıp arınmadığının hesabını tutmak herkesin yapabileceği kolay bir iş değildir. Araplar bu sorunu çözmek için *mevali* sistemini kurmuş, her aday Müslüman'ı bir Müslüman Arap'ın sorumluluğuna vermişler. Ama biliyoruz ki bireysel denetim yöntemleri türlü nedenlerle başarısız olabilir. Hele köyler, oymaklar, boylar toplu olarak öğrenci yazılınca, hele işgalciler kendilerine verilen savaş açma iznini kötüye kullanan kişilerse bir süre sonra bu toplulukların içtenliklerinin takibi zayıflayacak ve bütünüyle unutulacaktır. İşte bu unutuş anı gerçek Müslüman azınlığın bireylerinin kendilerini Müslüman çoğunluğun bir parçası saydıkları andır. İşgalci Arap içten Müslüman da olsa fasık da olsa bu ana gelinecektir. Bu algının, Müslümanların azınlıkta oldukları zamanlardaki uyanıklığı yitirmelerine neden olması doğaldır. Çünkü yönetici Müslüman azınlıkta gayrimüslim çoğunluğun başkaldırı tehditlerine karşı *dini* koruma kaygısı kalmamıştır.

Azınlık durumuna düşen dinlerin geniş toplumun baskısını hisseden cemaatleri, eğer biz-öteki ayrımı belirginse dinlerine daha sıkı sarılırlar. Çoğunluk gevşerken azınlık katılaştır. Tarihçi Goitein'e göre 10-13. yy.'da Yahudi ve Hristiyan cemaatleri güçlendiren etmen bu olmuştur.⁶⁰ Bu kuram doğruysa azınlıklar bugünün Türkiye'sinde olduğu gibi nüfuslarının çok üstünde bir etkide bulunacaktır.

İşte bunun için *salât* asla sonu gelmemesi, gevşetilmemesi gereken bir etkinliktir. “Tamam, artık Müslüman olduk/oldular” algısı gevşeme vesilesi olmamalıdır çünkü teslim olma bildirimini yalnızca uzun bir yolculuğun başlangıcıdır. Nitekim bize Türkler için söylenegelen “8. yy.'da kalabalıklar halinde Müslüman olmaya başladılar” iddiası ilginçtir. Başladılar ama ne zaman bitirdiler? Aslında bu geçişin başlangıç aşamasının ötesine geçtiği bile belirgin değildir. Moğollar ve Çağataylar İslam'ın şeriatını kabul etmemiş, eski törelerini, yani eski dinlerini uygulamayı 16. yy.'a dek en az üç yüz yıl sürdürmüşlerdir.⁶¹ Bulgaristan'ın Rodop bölgesinde

⁵⁹ Aralarında yargı vermesi için, Allah'a ve O'nun elçisine çağırıldıklarında, inananlar, yalnızca şunu söylerler: “Duyduk ve boyun eğdik!” Kurtuluşa erişenler, işte onlardır. 24:51.

Bu geçiş aşamalıdır, vaftiz olur gibi, elektrik düğmesine basar gibi değildir. Bkz. 8:29, 29:69, 33:22, 49:14, 34:51-52, 10:90-91.

⁶⁰ S. D. Goitein, *A Mediterranean Society*, University Of California Press, 1971, 2/2.

⁶¹ Yasa, Töre-Türe ve Şeriat. Makaleler ve İncelemeler, Ankara: TTK Yayınları, c. II, 227'den akt. Oktay Berber, *Türk Kültüründe Töre Kavramının Sosyo-Kültürel Ve Siyasal İşlevinin Anlamsal Dönüşümü Üzerine Bir Değerlendirme*, 8.

Müslümanlığa geçiş 15. yy.'da başlamış ve 18. yy.'a dek sürmüştür.⁶² 19. yy.'a gelindiğinde Anadolu'da kimlik olarak Müslümanlığı seçmemiş olanlar hâlâ bulunuyordu.⁶³ Kimlik olarak Müslüman olmuş olanlar *din* olarak, yani yasa olarak İslam olma sürecinin başındadırlar yalnızca. Şevket Süreya Aydemir, Suyu Arayan Adam kitabında 20. yy. başlarında orduda görev yaparken çevresinde bulunan Türk askerlerinin din, peygamber gibi kavramları bilmediklerini, namaz kılmayı bilen az sayıda askerince niçin namaz kıldığını açıklayamadığını anlatır. Bin yıl önce Müslüman olma genellemesi, Müslümanlığı kimlik olarak kabul etsek bile doğru bir genelleme olmuyor. Bunu Müslümanlığa özgü bir kusur veya eksiklik olarak düşünmek yanlış olur. Her türlü “din değiştirme” tarihi için bu geçerli olmalıdır. Matbaanın ve yayının olmadığı bir dünyada yüklü, derin, karmaşık düşünsel değişimlerinin yalnızca seçkinlerle sınırlı kaldığını her zaman akılda tutmalıyız. Hatta matbaanın ve yayının varlığının bunu değiştirdiği bile tartışılır. Zaten kararlılık ve dayançla Kuran çalışma buyruğunun gerekçesi de budur. Ancak bunu göze alabilenler İslam'a tam anlamıyla erme olanağı bulabilirler.

Dinde İlerlemenin Durması

Teslim olma bildirisinin bir son değil, seferberlik başlangıcı olduğu unutulmamalıdır. “Sarhoşken *salâta* yaklaşmayın” ayetinin kafa karıştıracak bir yanı yoktur. Daha iman etmemiş, hatta daha teslim bile olmamış ama elçiyi dinlemekte olanlar arasında sarhoş edicileri bırakmamış olanlar olacaktır. İşte bu öğrencilere derse gelme kuralı bildiriliyor. Yoksa sarhoş ediciler önce serbest bırakılmış sonra yasaklanmış veya adım adım yasaklanmış gibi bir durum yoktur.⁶⁴ Başlangıç düzeyinden ileri düzeye kadar her öğrenci bu derslere devam etmelidir. İyiliği kovalama davası asla sona ermeyecektir. Toplum her sabah yeniden Müslüman olmaya ve bir parça daha arınmaya çalışmalıdır. Çünkü bozulmaya ve kötülüğe ancak böyle direnilebilir. Çünkü şeytan her sabah yeni bir tasarıyla uyanmaktadır. Çoğunluğun bu bilince erişmediği açıktır. Çoğunluğun ve yöneticilerin Müslüman olduğu algısı insanları gevsemeye yöneltmiştir. Bu da bütün toplumun ilk öğrencilik düzeyini aşamamasına, arınmada ilerleyememesine, hatta öğrencilik düzeyinde gerilemesine neden olmuştur. Eski kitaplarda bulduğumuz “namazı olmayanın dini olmadığı” önermeleri asgari gerekliliği tanımlar, gerekliliğin bütününe değil. Yani sözü edilen düzenli Kuran okuma toplantıları İslam'ın bir sabitidir ama yeni Müslüman için uzun bir yolun başlangıcıdır yalnızca. Sık sık *salâta* birlikte anılan *zekat* yani arınma sözcüğü bunu ifade eder. Dersi dinle ve arın. Yeniden dinle, uygula, biraz daha arın... Bu zamanla unutulmuş ve “dersi dinle de sonra ne yapıyorsan yap” gibi bir

Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri “Gelenek Görenek ve İnançlar”, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 3522, 2019, s.64.

⁶² Magdalena Lubanska, Muslims and Christians in the Bulgarian Rhodopes, DeGruyter, 2015.

⁶³ Ünver Günay, Harun Güngör, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, Ocak Yayınları, 1997, s.354.

⁶⁴ Allah kötü olan şeyi kesinlikle yasaklar. İyi olan şeyi kesinlikle yasaklamaz. Allah, kural koyucu insanlar gibi gönlünden geçene göre yasa yapmaz. 2:219 ayeti sarhoş edicilerin kötülüğünün ağır bastığını açıkça bildirdiğine göre hiçbir zaman serbest bırakılmış olamaz. Hayvan yağının bir zamanlar Yahudilere yasaklanmış olması onların Tevrat metni ve öğretisi üzerinde yaptıkları oynamanın sonucudur veya cezasıdır.

tutum kabul görmüştür. İşin arınma kısmı görünmez olunca elbette bunun bir ders olduğu da unutulmaya başlanmıştır. İşin toplumsallığı da kaybolmuştur. Sonuçlar gözden kaybolunca nedenler boşlukta kalmıştır.

Bir Müslüman, Müslüman olma isteğiyle yanına gelip dersi dinleyenleri geri çevirmeye veya onlara koşullar öne sürmeye çekinir.⁶⁵ Cizye alma kararını verecek olanların düzenli Kuran okumaya veya dinlemeye başlayanlardan her bir kusurlarını özellikle konu edip çabucak düzeltmelerini beklemesi gerçekçi olmayacaktır. Aslında *mevali* sisteminin kuruluş nedeni budur, her bir çömez Müslümana kefil olan bir güvenilir Müslüman seçilmiştir ki onların *salâtını* ve *zekatını* takip etsin; çünkü bu Kuran'a göre din kardeşi sayılmak için yapılması gereken bir gözlemdir.⁶⁶ Bu sistem türlü nedenlerle gevşeyip laçkalaşmaya başlayınca çömezlerin veya adayların yalnızca *salât* oturumlarına katılıyor olmaları yeterli görülmüş, arınmanın (*zekat*) nasıl olsa bunun arkasından geleceği varsayılmış olabilir. Çünkü öğretisi aslında bu konuda açıklayıcı bulunmuştur: *El srat el müstakim* "kendini düzelten yol" demektir. Kişi Kuran'ın kılavuzluğuna başvurdukça özeleştiri yapacak ve kendini adım adım düzeltecek, arınacaktır. Bu başlangıç düzeyiyle ilgili değil, ömür boyu sürecek bir çabadır. Bu yüzden eski dinlerinin bazı kötü alışkanlıklarını sürdürenlerin sürekli olarak yerilip uyarılması, bir anda her şeyi doğru yapmasının beklenmesi yoluna gidilmemiş olabilir. Ve fakat aday, Kuran okuma oturumlarını daha baştan bir **dua töreni** olarak anlamış ise bu düzelme hiçbir zaman gelmeyecektir. Hele okuması istenen Kuran yabancı dildeyse bu okuma oturumunu bir dua töreni olarak anlayacağı **kesindir**. Nitekim o zamanki Ortadoğu halklarının hemen hepsinde bir dua töreni önceden vardır, ilgili bölümlerde göstereceğim. Adım adım arınması ve İslam'a girmesi beklenen aday böylece adaylık aşamasında çakılı kalacaktır. Günümüzde kültürel olarak Müslüman sayılan halkların içinde önemli bir bölümünün bu aşamada olduğunu; hatta "doğuştan Müslüman" olma veya Müslüman bir toplumda yaşıyor olma ezberi nedeniyle bir bölümünün bu aşamaya bile gelmediğini kestiriyorum. Türkiye için elbette daha kesin konuşabiliriz. Bugün bile Türkiye'de yayınlanan ilahiyat makaleleri Kuran'ın yeni yazılmış ve yeni yeni okunmaya başlanan bir kitap olduğu izlenimi yaratacak yüzeysellikte ve ilkelikte konularla ilgilenir. Kuran'ın nasıl okunacağı, namazın nasıl kılınacağı, abdestin nasıl alınacağı gibi konuların en ince ve gereksiz ayrıntılarına inilir. Bunlar birinci ders bile değil, belki sıfırıncı derstir, dersin önsözüdür. Sonraki derslere hiç sıra gelmemiş gibi bir görüntü vardır. Uzaylılar bu yazılanları görseler Kuran'ın Türkiye'de yeni bir şey olduğunu sanırlardı.

⁶⁵ Toplumları arasındaki nankörlerin ileri gelenleri şöyle dediler: "Bizler gibi bir insanoğlundan başkası olmadığını görüyoruz. Aramızdaki ilkel düşünceli en düşük kimselerden başkasının seni izlediğini de görüyoruz." [...] Dedi ki: "Ey toplumum! Bunun için sizden bir karşılık istemiyorum. Benim ödülümü ancak Allah verir. İnananları kovacak da değilim. Kuşkusuz, onlar efendilerine kavuşacaklar. Fakat bilisiz bir toplum olduğunuzu görüyorum! Ey toplumum! Onları kovarsam Allah'ın karşısında kim bana yardım edebilir? Yine de düşünmüyor musunuz? Allah'ın kaynaklarının benim yanımda olduğunu söylemiyorum. Gizli gerçekleri de bilmiyorum. Kuşkusuz, bir melek olduğumu da söylemiyorum. Aşağı gördüğünüz kimselere Allah'ın bir iyilik vermeyeceğini de söylemiyorum. Allah onların içinden geçenleri bilir. Böyle yaparsam kesinlikle haksızlık yapanlar arasında olurum!" 11:27-31

⁶⁶ Artık pişmanlık gösterir, *salâtı* kurar ve *zekatı* verirlerse/arınmaya gelirlerse bundan sonra din kardeşiniz olurlar. Bilen bir toplum için, ayrıntılı olarak ayetleri açıklıyoruz. 9:11

Yalnızca Kuran

Salâtın namaza evrimini araştırma sürecinde göz önünde bulundurulması gereken önemli etmenlerden biri Muhammed'in "örnekliğinin" kısa sürede makullüğü ve ölçüyü aşan bir saplantı ve sonunda bir dogma durumuna gelmiş olduğudur. Ölümünün hemen ardındaki yıllarda yöneticilerin "Ulak bu konuda ne yapmıştı, ne demişti?" diye birbirlerine sormaları bir yere kadar anlaşılabilir. Sonuçta ellerinde birdenbire büyümüş bir ülke, yer yer karışıklık ve Ulak ölür ölmez başlayan iktidar gerilimi vardı. Zaman geçtikçe bu sorunun yerini "Kuran'ın bu konudaki yönergesi nedir?" sorusuna bırakması beklenirdi. Sonuçta yönetici olacak kişilerin sabah-akşam *salât* ettiklerini, yani Kuran çalıştıklarını varsayıyoruz. Yalnızca yöneticilerin değil, Kuran çalışmayı sürdüren ve iletişim halinde olan topluluğun bu çalışmanın meyvelerini almaları ve yavaş yavaş Kuran'dan yargı çıkarma geleneği ve birikimi oluşturmaya başlamaları beklenirdi. Ama bu geçiş gerçekleşmedi. Dört Halife'nin adil yöneten temiz kişiler olduklarını varsaysak bile hemen arkalarından ikiyüzlülerin iktidara geldiklerini ve yüzlerce yıl kaldıklarını biliyoruz. Dolayısıyla *salâtın* namaza nasıl evrildiği konusu ile, Muhammed'in izlediği ve öğrettiği orijinal ilke olan "Yalnızca Kuran"ın nasıl "Kuran+Peygamber'in örnekliği"ne dönüştüğü konusu birlikte düşünülmelidir.

Ulak'ın biyografisi olarak önümüze konan söylenti yığınındaki yanlış şeffaftır. Ulak gece Kuran çalıştığı gibi belki gündüz de her bulduğu fırsatta, her yalnız kaldığında Kuran çalışıyordu. Onu arada bir çalışırken görenler bunu anlattılar. Kulaktan kulağa oyununu oynamayan yoktur. Çocukların eğlenmek için oynadıkları bu oyunun üst düzey bir biçimi toplum ölçeğinde oynanmıştır. Konudan, olaydan habersiz taklitçi cahiller onun Kuran çalışmasını taklit etmeye başladılar. Nitelikle ilgili hiçbir şey bilmedikleri için yere kaç kez kapandığını sordular, karşılarında yalnızca öğüt veren ve olgunlaştıran Allah değil de sayı sayan bir makine varmış gibi sayıyı tamamlamaya çalıştılar. Bu yanlış anlamının modern yaşamdaki karşılığı şöyle olabilir: Başarılı olmak isteyen ama kafası fazla çalışmayan bir üniversite öğrencisi, asistana profesörün nasıl çalıştığını sorar. Asistanı profesörün her gün dersler bittikten sonra eve gitmeden önce bürosunda yarım saat daha "oturduğunu" söyler. Öğrenci her gün dersler bittikten sonra sınıfta yarım saat boş boş oturmaya başlar. Elbette hiçbir yararını görmez ve başarısına katkısı olmaz.

Müslüman topluluğun bilincindeki ve ahlakındaki bozulmanın daha Muhammed sağken başladığını, bugünkü kavgaların ve yanlışların tohumlarının o sağken atıldığını gösteren güzel bir örnek şu öyküdür: İmran İbn Hüseyin'e (ö. 672) bir adam gelip soru sormuş. Yanıtı hadisle verilince adam "Allah'ın Kitabı'ndan söyle, başka bir şeyle yanıt verme" demiş. İmran yanıtlamış: "Sen budalası. Allah'ın Kitabı'nda ikinci namazının dört olduğu, sessiz okunacağı yazıyor mu? *Salâtların* sayıları, zekat tutarı falanın Kitap'ta açıklandığını görüyor musun? Allah bunları bildirmiştir ve açıklaması Sünnet'tedir."⁶⁷

Hüseyin Atay, söylenti kültürünü inşa edenleri şöyle sınıflıyor: 1) İlk Yüzyıl'da yasaklandıkları halde İkinci Yüzyıl'da Peygamberden rivayet edenler. 2) İkinci Yüzyıl'da Allah'tan rivayet etmeye başlayan tasavvufçular 3) Rivayet eden imamlardan Üçüncü Yüzyıl'da rivayet edenler

⁶⁷ İbnül Mübarek, El Müsned, Riyad, 1987, 143 ve İbn Hacer, Lisan El Mizan, Beyrut, 1986, 1:3'ten aktaran Christopher Melchert, *Ahmad Ibn Hanbal*, Oneworld, 2006, s.61. Çeviri benim.

4) Dördüncü Yüzyıl'da imamlarından rivayet eden kelimacılar.⁶⁸ Görüldüğü gibi hiçbir öbek Kuran'dan "rivayet" etmiyor. Kütüphanelerimizi dolduran zenginliğin (!) temeli budur.⁶⁹

Herhangi bir konuda Kuran'a başvurma bilinci ve alışkanlığı aşındıkça, *salât*ın ne olduğunun ve amacının bilgisi de aşındı. *Salât*, kötü bir taklidi olan namaza dönüştükçe, İslam diye öğretilen şey de onun kötü bir taklidi olan "Sünnet"e veya adını her ne koyarsak ona dönüştü. ***Salâtı kurmamanın sonucu, salâtın ne olduğunun unutulması oldu.*** Bu kısır döngü, Kuran'ın gerçek içeriğini ilk keşfetmeye başlayanlara şöyle görünüyor: Bu öğrenciler Kuran'ın içeriğinden söz ediyor ve yakınlarının yanlış fikirlerini düzeltmelerini bekliyorlar. Ama yakınları bu çağırışı Kuran'a başvurmaksızın, sözgelimi çoğunluğu veya "1400 yıllık" tarihi veya din bilirkişilerini dayanak göstererek geri çeviriyorlar. Bu geri çevirmede ne us ne de Kuran metni bir girdi oluyor. *Salât*ın "s"si olan Kuran'ı açıp çevirisinden düz okumak işini yapmadıkları için İslam'ın yalnızca Kuran olabileceğini anlamıyorlar. Şimdi siyer ve tarih kitaplarını okurken de benzer öykülere rastlıyoruz. Diyelim ki Ömer'in bir konuda karar vermesi gerekiyor. Yanındakiler diyor ki "bu konuda Ulak şöyle yapmıştı, sen de öyle yap". Ömer Kuran bilgisine güvenmek veya kurmaylarıyla Kuran'ın o konudaki yargısını tartışmak (ki bu da *salât*!) yerine Ulak'ın gerçekten öyle yapıp yapmadığını tartışıyor. Bu tür rivayetleri okuyan kaç kişi öyküdeki Ömer'in hatasını eleştiriyor, bilemiyorum.

Şu perspektifi yitirmemek gerekiyor: Sorgu Günü Ulak, toplumunun "Sünnet"i değil Kuran'ı geçersiz kıldığından yakınacak. O Kuran ki, başlar başlamaz daha önce kitap gönderilenleri kitaplarını geçersiz kıldıkları için eleştiriyor ve okuyucusunu onlara benzememesi konusunda yeniden ve yeniden uyarıyor.⁷⁰ Kuran'ı yanında bulunduran toplumların aradan geçen zamanda yaptıklarına ve bugün içinde bulunduğumuz duruma bakınca bu uyarının aynı zamanda bir kehanet olduğunu anlıyoruz. Kuran'ı yanında bulunduran toplumların onu geçersiz kılmaları zaten *salâtı* yitirmeleri demek.⁷¹ Kitaplıların Müslümanlar üzerindeki etkisi ise bunun vesilesi olmuştur. İnkâr edilemeyecek bu verileri yan yana koyunca zaten *salât* hakkında söylenebilecek her şey neredeyse söylenmiş oluyor. Kuran'ı yanında bulunduran toplum, Kitaplılara benzedi. Pek çok konuda Mecusileri, Yahudileri, Hristiyanları taklit ettiği gibi *salâtta* da onları taklit etti ve bugün doğru kabul edilen yanlışları böylece edinmiş olduk. Bu büyük resmi görmek, namazın bir taklit olduğunu, *salâtın* kötü bir karikatürü olduğunu kavrayışımızı kolaylaştırır.

⁶⁸ Ahmet Akbulut, *Müslüman Kültürde Kuran'a Yabancılaşma Süreci*, Otto, 2018, s.171.

⁶⁹ *Çoklukla övünmek sizi oyaladı. Mezarlarınıza girinceye dek.* 101:1-2

⁷⁰ "Dosdoğru yola eriştir bizi! Nimet verdiklerinin yoluna... Öfkeye uğrayanların ve sapkınların değil!" 1:6-7

...*"Efendimiz; bize bizden öncekilere yüklediğin gibi ağır yük yükleme!"*... 2:286

⁷¹ *Onlardan sonra, salâtı yitiren ve benliklerinin isteklerine tutsak olan bir kuşak geldi. Sonunda cezalarını bulacaklardır.* 19:59

Tevrat'la yükümlü tutulmalarına karşın onu yüklenmeyenlerin durumu, ciltlerle kitap yüklenmiş eşeğin durumunun tıpkısıdır. [...] Ey inanca çağırılanlar! Toplanma Günü salât için çağırıldığınızda Allah'ı anmaya koşun ve alışverişi bırakın. 62:5-9

Kuran'ın kehaneti yanlış çıkmayacağına göre yanında Kuran'ı bulunduran toplumların çoğunluğu onu çöpe atmış durumda kalacaklar. Bizim kaygımız onu çöpten çıkarıp yaşamın yasası yapmaya çalışan nitelikli azınlığı oluşturmak veya varsa çekirdeklerini bir araya getirmek olmalıdır.

Törenlerin Doğası

Kuran'da *salâtın* ayrıntısını aramak yanlış bir sorudur. Yanlış sorunun doğru yanıtı olmaz. Bu soruda *salâtın* bir tören olduğu varsayımı vardır. Varsayımın Kuran'a doğrulanmadığını Ayetler bölümünde gösterdim. Yanlış soruya yanıt Kuran'da bulunamayınca Kitabımukaddes ve Sünnet gibi Kuran dışı kaynaklara yöneliyor, oralarda bulunan yoz ve Kuran'a aykırı malzeme soruya yanıt olarak sunuluyor. *Salâtın* ne olduğu sorusuyla Kuran'a yaklaşırsa bir tören olmadığı bilgisine ulaşılır. Bu kez doğru soru, namazın bir tören olarak nasıl ortaya çıktığı ve (eğer aldıysa) *salâtın* yerini nasıl aldığı olur.

Namaz gibi karmaşık kurallarla örülü törenler bir çırpıda ortaya çıkmaz. Her türlü karmaşıklık bir gelişim sürecinin, bir evrimin sonucudur. Oysa baskın anlatıya baktığımızda bugün günlük ve haftalık namazlarıyla, bayramlarıyla, kandilleriyle, haccıyla irili ufaklı yüzlerce ayrıntısıyla Müslüman törenleri Muhammed tarafından paket olarak sunulmuş gibi yapılıyor. Böyle şeyler bir çırpıda ortaya çıkmadığı gibi icat da edilmez, ancak bilinen uygulamalar örnek alınır. Zaten törenlerin icat edilmesi de gerekmez. Törenlerin ve törensel biçimlerin ortaya çıkması iki türlü olur: Bunlar ya zamanla kendiliğinden ortaya çıkar ya da 19. ve 20. yüzyıllardaki örneklerinde olduğu gibi başka törenler taklit edilerek yeni bir biçim oluşturulur ve tepeden inme biçimde dayatılır. Bu ikincisini Ulak'a yakıştıramayız elbette. Öyleyse *salâtın* törenselliği Ulak'tan sonra oluşmuş olmalıdır.

Bugün için düşünecek olursak, bir an için *salâtın* Kuran çalışması olduğunu bilen ve bu buyruğu yerine getirmeye çalışan bir topluluk olduğunu düşünün. Bu kişiler de Muhammed ve yoldaşlarının yaptıkları gibi Kuran'ın bu konudaki yönergelerinden ne anlıyorsa ona göre Kuran dersi yapmaya çalışacaklardır. Sözelimi haftalık toplantıda bir salona koltukları dizecek, kitapları getirecek, okuyacak ve tartışacaklardır. Kuran'ın buyruklarına uymakla birlikte o güne dek bir kitabı çalışma, bir öğretiyi öğrenme, öğretme ve yayma konusunda yaptıklarını hangi biçimle yapagelmışlerse öyle yapacaklardır. Bu çalışmalar düzene girdiğinde kaçınılmaz olarak düzenleyici kurallar oluşacaktır. Sözelimi toplantıya üç dakikadan fazla gecikenler alınmayacaktır. Sonraki kuşağın toplantı salonunu, koltukların dizilişini, üç dakikadan fazla gecikmeme kuralını İslam'ın ve *salâtın* kendisi sandığını düşünün. İşte bugün gerçekleşmiş olan tam olarak budur. Yani bu noktada ayırdına varmamız gereken en önemli şey, koşullara göre ortaya çıkmış geleneksel törensel kuralların kendisinin *dinin* bir yasası olmadığıdır. Sanıyorum ki Ayetler bölümünü tatmin edici bulan her okur bu aşamaya çoktan gelmiştir. Ardından şunu sorarız: Bu törensel kurallar nasıl ortaya çıktı veya nasıl evrildi? Yok, bunu eğer bir mucit başka törenleri taklit ederek oluşturduysa neyi taklit etti?

Taklit Hipotezi

Salât'ın tarihçesiyle ilgili çalışmalar -ki bunların sayısı çok az- *salât*'ın "dua" töreni olduğu varsayımıyla başlar. İslam'ın dua töreninin kökeninin ve gelişiminin ne olduğu sorusunun yanıtını arar. Kuran metninin dikkatli incelenmemesine dayanan kavramsal bir hatayla başlayan çalışmalar böylece temel bir yanılgıya yol açar. Buna göre *salât* günlük dua oturumları olarak başlamıştır, belirsiz bir zamanda buna Kuran'dan okunan parçalar eklenmiştir.⁷² Oysa gerçekte tam tersi olmuştur. *Salât*, Kuran çalışması olarak başlamıştır. Kimlik olarak Müslüman olup eski, yoz yasalarından daha arınmamış olanların sayılarının hızla artması sonucu öğreti kaçınılmaz olarak sulanmış, öğretiyi bilenler hızla azınlığa düşmüş ve yanlış anlamaların başlamasını önleyememişlerdir. Yoz dinden gelenlerin sayısı hızla artarken ne yaptığını bilen Müslümanlar azınlığa düşmüş, yanlış bilgi doğru bilgiyi kovmuştur. Birbiri ardına eklenen yanlış anlamalar bizi bugün bulduğumuz noktaya getirmiştir.

Özellikle Batılı kaynaklarda yinelenen sav şudur: "Muhammed çevre halkların tapınma törenlerini örnek alarak bir ritüel geliştirmiştir." Oysa çevre halklarda ve cemaatlerde görüp örnek aldığı öne sürülen şey **dua** ve **törendir**. Kendi yapmaya çalıştığı şey olan *salât* ise **vahiy dersidir**. Vahiy dersi dua değildir, tören de değildir. Dolayısıyla bu sav yanlıştır. Bu sav ancak uydurma hadis ve siyer öykülerinin gözlüğünden bakarak ve ancak kısmen akla yatkın olabiliyor. Bu savın bütünüyle geçersiz olduğunu kavramak için ise bazı ikincil aydınlanmalara erişmek gerekiyor:

- 1) Hadisîşerif gerçeğini, yani Muhammed'e mal edilen pek çok şeyin aslında onun sahtekar veya başarısız izleyicilerinin icadı olduğunu anlamak gerekiyor.
- 2) Kitabımukaddes'te *salât*'ın izini sürmek ve bulmak gerekiyor.

İkisinin ortak noktası, hadislerdeki ve Kitabımukaddes'teki genel izlenimin Muhammed'in Kuran'la anlattığı *dinle* çeliştiğini fark edebilmektir. Çünkü anadüşünceyi yanlış anladığımız sürece *salâtı* ve daha pek çok Kuran kavramını doğru anlamamız olanaklı değildir.

Dikkatli bir metin incelemesiyle Kuran'ın ve Kitabımukaddes'in kıssalarının aynı olmadığı kısa sürede anlaşılabilir.⁷³ Bunların aynı olduğunu öne süren Batılılar ile Müslümanlar

⁷² Aziz Al-Azmeh, *The Emergence of Islam In Late Antiquity*, Cambridge University Press, 2014, s.416-418. Ayrıca Cahiliyeyi Arındırma Hipotezi ve Beş Vakit başlıklarındaki kaynaklara bakınız.

⁷³ Yalnızca birkaç örnek: Tevrat, Yaratılış 2/2'de tanrı için "yoruldu" denir. Kuran 2:255 ve 50:38 ayetlerinde bunu çürütür. Tevrat, Tesniye 31/15, Yeşaya 19/1 gibi bölümlerde tanrı bulut içinde yere iner. Kuran 2:210-211 ayetlerinde bunu çürütür. Tevrat, Sayılar 14/14 ve Çıkış 24/10-11'de tanrının Yahudilere görüldüğü yazılıdır. Kuran 7:143 ve 25:21 ayetlerinde bunu çürütür. Tevrat, Yaratılış 18/20-33'te İbrahim tanrıyla pazarlık eder ve Lut kentini iyilerle birlikte yok etmekten vazgeçirir. Kuran 11:74-76'da ise İbrahim Allah'la nüfus pazarlığı yapmaz, Lut halkının bağışlanmasını diler. İbrahim'in yufka yüreğinden söz edildiğine dikkat ediniz. Allah, İbrahim'in bu dileğine son vermesini söyler, kararını değiştirmez, iyileri kurtarır ve kenti yok eder. Kuran'da anlatılan Allah, çoktanrıçı çoğunluğu yok etmek için bir tektanrıçıya bile kıymaz (6:131, 7:165, 10:103, 11:40...). Tevrat, Çıkış 32/13-14'te tanrı, İbrahim'in soyundan gelen herkese peşin bağışlanma güvencesi verir. Kuran 2:124 bunu çürütür. Tevrat, Çıkış 32'de Musa, tanrıyı fikrini değiştirip Yahudileri yok etmemeye ikna eder. Kuran 7:155'te Musa, Allah'ın yalnızca bir sınama yaptığının bilincindedir. Tevrat, Yaratılış 30 ve 47 bölümlerinde Yusuf, amcasını dolandıran, halkı köleleştiren bir ahlaksız olarak betimlenir. Kuran'ın 12. suresinde bambaşka bir Yusuf anlatılır. Yaratılış 12, 16, 20 bölümlerinde İbrahim, kardeşiyle evlenen, karısını

çoğunluktadır. Müslümanlar Kuran'ın Kitabı mukaddes'i ve onun dışındaki Yahudi-Hristiyan efsanelerini kopyaladığı iddiasını görünürde kabul etmezler ama sözgelimi Kuran'da bulunmayan "ayrıntıyı" Tevrat'ta aramak gibi yollara başvurarak iddiayı uygulamada kabul etmiş olurlar. Benzer biçimde, bir Oryantalist Muhammed'in Yahudi namazını taklit ettiğini öne sürdüğünde Müslümanlar bunu kabul etmezler ama namazı bu biçimiyle Muhammed'in ilkörneği olarak uyguladığını öne sürerek uygulamada aynı noktaya gelmiş olurlar. Çünkü namazın 7. yy. Ortadoğu Yahudi ve Hristiyanlarının günlük tapınma törenlerinin neredeyse aynısı olduğunu onlar da kabul ederler. İlgili bölümde gerçekten de aynı olduğunu göstereceğim.

"Taklit hipotezi" olarak kısıltacağım bu iddianın gelenekçi-ezberci Müslüman öğretisiyle kesişen bir başka yönü Kuran'ın içeriğiyle Muhammed'in uygulaması veya yorumu sanılan rivayeti ayırmamasıdır. Sözgelimi kimi Batılı "teyemmüm Yahudi kitabı Talmud'da⁷⁴ var, Muhammed de buradan almış" diyerek konuyu kapatır. Oysa teyemmüm Kuran metninde vardır. Üç vakit veya beş vakit kuralı gibi Muhammed'in Talmud'dan alıp hadis olarak iletmediği öne sürülen kimi öğe ise Kuran'da yoktur.⁷⁵ Bu nesnel olarak önemli bir farktır, bunu görebilmek için Müslüman olmak gerekmiyor. Abraham Geiger, sözde Muhammed'in Yahudiliği örnek alarak bir öğreti icat ettiğini öne sürdüğü *Islam and Judaism* kitabında aynı kişiye çelişkili niyetler yakıştırıyor. Muhammed'in *salâtı* Yahudi namazını örnek alarak geliştirdiğini, öte yandan Yahudilere benzememe çabası içinde olduğunu öne sürüyor.⁷⁶ Gelenekçi Muhammed kurgusu ne kendi içinde ne de Kuran'la tutarlı bir kişiliktir. Hadislerdeki elçinin *salâtı* Kuran'daki *salâttan* farklıdır. Her iki *salâtın* da aynı kişiden kaynaklandığını öne sürmek bir çelişkidir. Bu sorunun çözümü iki *salâtın* farklı kişilerce farklı zamanlarda ortaya çıktığını kabul etmektir. *Salât* sonradan Yahudi namazına benzetilmiştir ve hadislerde bunu görebiliyoruz ama Muhammed'in *salâtı* hakkında varsayımlarımız yalnızca Kuran'daki bilgilerle doğrulanabilir.

Gelenekçi Müslüman yorumcular da Kuran'ı hadis ve siyer öyküleriyle bulandırmak, demek ki yasaların kaynağını ayımsamamak yoluyla farkında olmasalar da bu hatayı yapan Batılılarla

başkalarıyla paylaşan, hizmetçisine kötü davranan biridir. Yaratılış 19'da Lut'un öz kızlarıyla ilişkiye girdiği söylenir. Yaratılış 27'de Yakup kardeşine haksızlık ederek babası İshak'ı aldatır, İshak da bunu onaylar. Yaratılış 16:1-12'de İbrahim'in oğlu İsmail ezik ve geçimsiz bir kişidir. Eski Ahit, 1.Samuel 27 ve 2.Samuel 11'de Davut, zina ettiği kadının kocasını öldürten, hileci, soykırımcı biri olarak anlatılır. Kuran'ın bu isimlerden söz eden her bir bölümü, bu kişilerin Allah'ın sevgili kulları, yani doruk derecesinde ahlaklı kişiler olduğunu anlatır.

⁷⁴ talmud: Ezici çoğunluğu oluşturan Rabbanî Yahudilik anlayışında, bu yazılı Tevrat'tan ayrı olarak bir de sözlü Tevrat vardır. Bunun içeriğini de Talmud ve öbür insan yazması kitaplar oluşturur. Talmud, 63 kitaptan oluşan ve on beş bin sayfayı bulan dev bir derlemedir. Yasaları belirleyen Mişna'lardan ve bunların yorumları olan Gemara'lardan oluşur. Talmud, Kitabı mukaddes'in bir parçası değildir. Babil Talmudu ve Kudüs Talmudu olarak iki ayrı Talmud vardır. Her ikisi de Muhammed'den önce yazılmıştır.

⁷⁵ Bunu Abraham Katsh, Abraham Geiger ve Ignaz Godziher başta olmak üzere çoğunlukla Yahudi oryantalistler öne sürerler. Kuran'ı hadisten ayırmadıkları için yanılır veya yanıltırlar.

⁷⁶ Reform Yahudiliği'nin kurucusu sayılan Alman haham ve araştırmacının *Was hat Mohammed aus dem Judenthume aufgenommen?* adlı orijinal kitabı 19. yy...'da yayınlanmış, Hint Hristiyan misyonerlerince İngilizce'ye çevrilmiştir.

aynı noktaya varıyorlar. Kuran'da abdest dört hareket ve yıkamalar birer kezdir; buna karşılık hadiste abdest yedi veya sekiz hareket ve yıkamalar üçer kezdir. Gelenekçi Müslümanlar Talmud'un üç kez su dökmek kuralını Kuran'da bulunmamasına karşın Muhammed'e mal ederek aslında taklit hipotezini doğrulamış oluyorlar! Yani Muhammed'in Yahudilik ve Hristiyanlıktan derleme bir din türettiği iddiasını doğrulamış oluyorlar. Üstelik bu bakış açısı ulakların tarihiyle ilgili büyük resmi görmemizi de engelliyor. Giriş bölümünde sözünü ettiğim çatışma paradigması dediğim şey, tarihi **her ulağın aynı şeyi anlattığı ve her seferinde öğretinin sabotaja uğrayıp unutulduğu** bilgisiyle incelemektir. Büyük resim budur. Abdesti bu hale getiren Muhammed değil, ondan sonrakilerdir. *Salâtı* namaza dönüştüren Muhammed değil, ondan sonrakilerdir.

Ülkemizde ve Batı'da namazın kökenini araştıran akademik çalışmaların çoğu, dinin (modern seküler söylemde "dinlerin", *religion*ların) bozulma sürecini göz önünde bulundurmayıp bunların sürüp giden olgular olduğu kabulüyle yapılmıştır. Bu nedenle namazın bu biçime nasıl geldiği sorusu, onlar için Muhammed'in namazı bu biçime nasıl soktuğuyla aynı soru olabilmektedir. Bu, **gelenegi Muhammed'in kurduğu** hipotezidir. Bu bakış açısı Kitabımukaddes'in ve Kuran'ın zamanla yanlış anlaşılmış kitaplar olduğu gerçeğinden uzak durur. Oysa Kuran metnini etkiden olabildiğince uzak biçimde inceleyen kişi, onda geleneksel bilgiye uymayan pek çok bildiriye çok geçmeden fark edecektir. En basit bir örnek vermek gerekirse *Allahuekber* cümlesinin ve Allah'ın "*ekber*" adının Kuran'da hiç geçmemesi sanki önemsiz bir ayrıntıymış gibi atlanmaktadır.⁷⁷ Dinin sözde işareti olan ezan, Allah'ın Kuran'da geçmeyen bir adını veya sıfatını içerir. Kuran'da Allah'ın çok sayıda adı geçer ama *ekber*, yani Türkçesiyle "daha büyük" bunlardan biri değildir. Bu adın Allah'ın panteondaki tanrıların en büyüğü olduğunu söyleyen cahiliye Araplarından kalmış olması olasıdır. *Kelimeşahadetin* Kuran'da geçmemesi de benzer biçimde gözden kaçırılmaktadır.⁷⁸ Sünni İslam'ın sloganlarından olan "Sünnet ve cemaat" (*ehli Sünnet vel cemaat*) kavramları da Kuran'da bulunmaz; bu iki kavramı Emevi hanedanı meşruluk dayanağı olarak şişirmiştir. Hiçbir biçimde Kuran'a dayandırılmayan Hac gelenekleri de çok büyük olasılıkla Muhammed öncesinden kalmadır. Bunlar namaz başta olmak üzere Müslümanlığın simgeleri veya değişmezleri sanılan geleneklerin aslında Kuran dışı bir tabana oturduğunu gösteren küçük ama çarpıcı örneklerdir. Bu örneklerin bugüne dek taşınmış olması Müslüman anlayışının yeni düşüncelere, keşiflere, özeleştiriyeye ve zamanın yorumunu ve içtihadını yapmaya ne denli kapanmış olduğunu gösterir. Muhammed'in Kuran yorumunun onun ölümünden kısa bir süre sonra unutulmuş olması çok

⁷⁷ Karşı kanıt olarak 74:3, 17:11 (*kebbir* – büyükleyin) ve 29:45 (*zikrullah ekber* – Allah'ı anmak daha büyüktür) ayetleri gösterilir. Oysa *ekber* adı Kuran'da yer almaz ve bu ayetlerden niçin *El Kebir* (Büyük) adının değil de *ekber* (daha büyük) sıfatının çıkarsanması gerektiği açıklanmamıştır. 29:45'in ise ses benzeşmesinin ötesinde sloganla bir benzerliği yoktur. Bunun yanı sıra Allahu Teala, Celle Celaluhu, Cenabı Hak gibi kültürümüzde en çok kullanılan adlar da Kuran'da bulunmaz.

⁷⁸ İlginç biçimde *Kelimeşahadet* cümlesi Kuran'da münafıkların ağzından duyulur:

İkiyüzlüler sana geldiklerinde şöyle derler: "Aslında senin Allah'ın elçisi olduğuna kesinlikle tanıklık ederiz!"... 63:1

güçlü bir olasılıktır. Benzer bir bozulma Musa daha sağken olmuştur.⁷⁹ Bu olguyu gözden kaçıran veya görmezden gelen araştırmacılar bugün bilinen namazı Muhammed'in tasarladığı varsayımında bulunuyorlar ki bunun ne belgesel kanıtı vardır ne de Kuran'la doğrulanabilir.

Popüler tarih anlatısı büyük resmi aramaz. Zaten modern bilimsel araştırmanın bütünsellik değil tekillikle, genel geçer olanla değil özelle, anlamlı bütünle değil gitgide küçülen ayrıntıyla ilgilenme gibi kusurlu bir eğilimi vardır. Taklit hipotezi büyük resim açısından ne ifade ediyor? Çıkar çatışmalarını anlamak için bunu düşünmemiz gerekir. Sözgelimi bu hipotez Yahudiliğin ilk ve orijinal tektanrıci din olduğu ve bugüne dek bozulmadığı varsayımıyla uyum içindedir. Bu hipotez aynı zamanda İsa'nın tek kurtarıcı olduğu öğretisiyle de uyumludur. Bu hipotez bu kişilerin kişisel ve seküler çabalar içindeki devrimciler olduğu ve Allah'ın hiç kimseye elçi göndermediği biçimindeki yaradancı (deist) varsayımla da uyumludur. Çünkü bu varsayımların hiçbirinde bütüncül bir insan varoluşu öyküsü bulunmuyor. Muhammed'in yazıp bıraktığı tek kitap olan Kuran'ın ise bütüncül bir varoluş öyküsünü bildirme iddiası var. Buna göre Nuh, İbrahim, Musa, İsa, Muhammed ve kronolojik olarak bunların aralarında gelip geçmiş olan her elçi aynı şeyi öğretmiştir. Her biri bozulmuş ve/veya unutulmuş ve ardından yeni bir elçi gönderilmiştir. Muhammed'in öğrettiği, ilk kuşaklardan beri bilinen ve asla değişmemiş olan ahlaktan başkası değildir.⁸⁰ Bunun ayırıcında olan bir uyarıcının bozulmuş öğretileri izleyen topluluklardan şu veya bu ahlaki doğruları öğrenmesi, şu veya bu törensel öğeleri alması söz konusu olamaz. Gelenekçi yorumu izleyenler bu noktada durup konunun ahlak değil "ibadet" veya "nüsuk" olduğu itirazında bulunabilirler. İşte şu anda okuduğunuz kitap zaten bu ayrımın yersizliğini göstermek amacıyla yazıldı. İnsan davranışlarını **dinsel-dünyevi** veya **ibadet-ahlak** veya **akide-amel** diye ayırmaya başladığımızda tutarlı ve bütüncül resimden uzaklaşıyoruz, *dini* parçalara ayırmaya yaklaşıyoruz. Hem Kuran'inkinden hem yaşaminkinden uzaklaşıyoruz ki ikisi de aynı resim olmalıdır.

Namazın kökenini araştıran akademik çalışmalar parçalanmışlık üzerine kurulu "din"/*religion* paradigmasını izlerler. Kutsalı ve dünyeviye birbirinden ayırmaya çalışan seküler, modern algıya sahip araştırmacıların kavramlar dünyasında "dinler" diye bir varlık sınıfı vardır, İslam da "dinlerden bir din"dir. Bu yine Kuran'ın mesajında yeri olmayan bir kavramlaştırmadır.⁸¹

⁷⁹ "Seni aceleyle toplumundan uzaklaştıran şey nedir; ey Musa?" Dedi ki: "İzimi sürüyorlar! Efendim, senin hoşnut olman için sana doğru acele ettim!" Dedi ki: "Öyleyse bilmelisin ki, senden sonra toplumunu sınadık. Ve Samiri onları saptırdı!" Kuran 20:83-85

Tevrat, Çıkış 32/1: Halk Musa'nın dağdan inmediğini, geciktiğini görünce, Harun'un çevresine toplandı. Ona, "Kalk, bize öncülük edecek bir ilah yap" dediler, "Bizi Mısır'dan çıkarana adama, Musa'ya ne oldu bilmiyoruz!"

⁸⁰ De ki: "Ben, elçiler arasında yeni bir şey türetmiş değilim... 46:9

Senden önce de şöyle bildirdiğimiz elçilerden başkasını göndermedik: "Benden başka Tanrı yoktur. Artık bana hizmet edin!" 21:25

...O, sizi seçti ve atanız İbrahim'in yolu olan bu dini sizin için zorlaştırmadı... 22:78

...Allah'ın yasında bir değişiklik bulamazsın. 17:77, 33:38,62, 35:43, 48:23

⁸¹ Bu konuyu Din Nedir yazımda tartıştım. Sitede sağ menüde Din başlığı altındaki öbür yazılara da bakınız.

Salâtın namaza nasıl evrildiği sorusunun seküler düşüncenin din/*religion* çerçevesi içinde sağlıklı olarak yanıtlanabilmesi güçtür. Dinlerdeki bozulmanın bir şablon denebilecek kadar birbirine benzeyen izleği, bu evrimi anlamak için yararlı bir düşünsel çerçeve olacaktır. Yaşamın **özerk bir parçası** olarak tanımlanmış olan “din”/*religion* kategorisinin yararsızlığını ve bu sözcüklerin anlamındaki kaymayı saptamamış araştırmacılar “dua” kavramını da bu yanlış temele oturttukları ikinci bir hata yapıyorlar. Böylece “dinlerden birisinin” kökenini araştırırken “bu dinin duasıyla” “öbür dinin duasını” karşılaştırma hatasına düşüyorlar. Bu yanlışlığı İçlemsel Tanrı ve Dua bölümünde ayrıca tartışacağım.

Öncül yanlış oldu mu çıkarımlar da yanlış olacaktır. Namazın kökenini araştıran akademik çalışmalar öncelikle biçimle ilgilenir. Bu önemli bir yanılgıdır çünkü Kuran'ın anadüşüncesinden uzaktır. Kuran Yahudileri veya Hristiyanları veya çoktanrıcuları biçimsel değil bütünüyle tinsel ve soyut gerekçelerle eleştiriyor. Namazın kökenini veya *salâtın* kökenini araştıran akademisyen ise neredeyse bütünüyle biçimsel bir çözümlemeyle karşımıza çıkıyor. Eski Araplar yere kapanıyorlar mıydı? Muhammed abdesti Yahudilerden mi öğrendi? Günde beş vakit kuralı Mecusilerden mi geçti?... Bunlar elbette yanlış veya gereksiz sorular değildir. Aynı soruları ben de sordum ve yanıtlarını aradım çünkü bugün gelenekçi anlayışta namaz olarak karşımızda duran ve Kuran'daki *salâtı* karşıladığı öne sürülen şey neredeyse bütünüyle biçimseldir. Anlamsal olarak, nedensellik ilişkileri bakımından incelenmez. Öyleyse önümüzde duran soru ve sorun Muhammed'in namazı nasıl kıldığını veya nasıl icat ettiğini bulmak değil, *salâtın* namaza nasıl dönüşmüş olabileceğini bulmak, aradaki bağlantıyı kurmak, **anlamın** nasıl geçilip de **biçime** saptanıldığını anlamaktır.

Taklit hipotezi, birincisi; sınanmamış bir varsayımın ardından gittiği ve öğretinin Muhammed'den hemen sonra bozulmuş olma olasılığını dikkate almadığı için, ikincisi; bütüncül bir varoluş resminin veya insanlık tarihinin kurgulanmasını engellediği için kalıcı bir bilgi üretemeyecektir. Öğretinin Muhammed'den hemen sonra bozulmuş olduğu ve yaygınlaşan ve baskınlaşan her öğretinin yozlaşma sürecine gireceği göz önüne alındığında ise tutarlı ve bütüncül bir resme yaklaşıyoruz. Sonraki bölümlerde göstereceğim üzere Musa'nın ve İsa'nın öğretilerinin yozlaşması benzer süreçlerdir. Bunu Kitabımukaddes'i ve Kuran'ı karşılaştırmalı okuyarak anlayabiliyoruz. Muhammed'in öğrettikleri yeni olmadığı gibi ulakların öğrettiklerinin üstünün örtülmesi ve unutturulmaya çalışılması da yeni bir çaba değildir.

Cahiliyeyi Arındırma Hipotezi

Pek çok kaynakta yer alan bir başka hipotez şudur: “Muhammed cahiliye (pagan) Araplarının törenlerini/menseklerini aldı, çoktanrıçılıktan arındırarak sürdürdü.” Cahiliye Araplarının *salâtı* bildiği (“namaz kıldığı”) iddiası bunun bizi ilgilendiren en önemli parçasıdır. Sözüm ona Araplar *salâtı* biliyorlarmış, Kabe'ye dönerek namaz kılıyorlarmış, eğilip yere kapanıyorlarmış. Muhammed'in yaptığı tek değişiklik Kabe'deki tanrı heykellerini temizlemek ve namazı kendi icat ettiği okuma düzenine bağlamak olmuş. Elbette böyle tanımlanan bir *salâtın* neden “dinin direği” ve Kabe'nin varlık amacı olduğu açıklanamıyor. Bu hipotezin tutarsızlığı ve Kuran'a uyumsuzluğu Ayetler bölümünde bellidir, ayrıca bu bölümde yapacağım çözümlemelerde de belli olacaktır.

Ne yazık ki bunu Müslüman olma iddiasındaki pek çok yazar da benimliyor. Bu, Kuran'a doğrulanabilen bir hipotez değildir ve İbn Hişam, Taberi, Buhari gibi sağlıklı belirsiz kaynakları dayanak alır.

Bu hipotezde cahiliye Arapları dahil çevredeki bütün kültürlerin bu orijinal öğretinin döküntüleri ve yoz kalıntıları olması ve Muhammed'in orijinal tektanrıci öğretiyi yeniden kurmuş olması olasılığı yok sayılıyor. Gerçi bu büyük resmi görebilmek için *salât* konusunu aşır Kitabımukaddes'in ve Kuran'ın karşılaştırmalı bir okumasını yapmak gerekebilir. Taklit hipotezinde olduğu gibi burada da cahiliye-Müslüman benzerliğinin Muhammed'den sonra gerçekleşmiş veya bu benzerlik iddiasının sonradan kurgulanmış olma olasılığı yok sayılıyor. Taklit hipotezinde olduğu gibi burada da sabotaj olasılığına yer yok. Çünkü bütün insanlığı ve zamanları kapsayan iyi-kötü savaşına, Allah'ın elçileri ve onların düşmanları kavramına burada da yer yok. İlk insan kuşağından beri var olan orijinal tek bir ahlak öğretisinin var olduğu, bu öğretilerde sürekli bozulmaların olduğu, bozulmaların doğal seçim sürecinde sürekli ayıklandıkları ve orijinal öğretinin yeniden ve yeniden yeryüzüne yayıldığı görüşüne yer yok. Kuran'da yer alan temel örüntüye, insanlığın varoluşunun özeti diyebileceğimiz bu öyküye bu hipotezde yer yok.

İnsanlardaki Kör Taklit Eğilimi

Arşivlemediğim için bulamadığım bir videosunda ilahiyatçı Abdülaziz Bayındır hurafelerin ve belki “namazın rükünlerinin” de ortaya çıkma mekanizmasını açıkça anlatmıştı. Bir gün arkadaşlarıyla uzak bir camide namaz kılmışlar. Çıkmak için ayakkabısını giyerken dengesini sağlamak için sütunlardan birine kısa süreli olarak dokunmuş. Kalabalıkta arkasındaki arkadaşları ne yaptığını iyi göremedikleri için sütunu okşadığını sanmışlar ve onlar da sütunu tek tek elleyerek çıkmışlar. Bayındır ne yaptıklarını sorunca onu taklit ettiklerini söylemişler. “Vardır bir bildiği” diye düşünmüşler, “sütunda bir keramet falan var galiba” demişler.⁸² Bayındır farkına varıp düzeltmese işte size kare kare bir boş inanışın ve ona eşlik eden törensel davranışın ortaya çıkış anı... Boş inanışlar nedensellik bağına öğrenememek veya anlamamak ama bunu umursamamak durumunda ortaya çıkar. Bu umursamazlığa “taklitçilik” diyoruz.

Hadislere göre cemaatin içinde hadis elçisinin gerçekte ne öğrettiğinden habersiz kişiler vardır. Abdülaziz Bayındır'ın öyküsüne benzer şekilde hadis elçisinin neyi niye yaptığını hiç bilmeden “Resul tükürdü, o yüzden ben de tükürdüm” diyen kişiler buluyoruz hadislerde.⁸³ Benzer bir başka örnek 7. yy. Emevi Basra valisi Ziyah ibn Ebih'tan aktarılıyor. Secdeden kalkarken ellerinin tozunu çırpınları görüyor ve gelecek kuşakların bu hareketi *salât*'ın bir parçası sanacaklarından korkuyor. Eller çırpılmasın diye mescide çakıl serdiriyor.⁸⁴ O güne dek böyle bazı yanlış anlamaların çoktan birer yasaya dönüşmüş olduğu biliniyor olmalı ki vali bir

⁸² Bu videoyu bilen olursa bana göndermesini önemle rica ediyorum.

⁸³ Ebu Davut, Salat, 2/94 (484) (<http://sunnah.com/abudawud/2/94>).

⁸⁴ Francis Clark Murgotten, *The Origins Of The Islamic State (Kitab Futuh Al-Buldan of al Imam Abu-I Abbas Ahmad ibn-Jabir al-Baladhuri)*, Columbia University, 1924, 2/63.

benzerinin daha yaşanacağından kaygılanıyor. Bu söylentinin doğru olduğunu kabul edersek bundan çıkarılacak bir başka sonuç, 7. yy. ortalarında Irak'ta namazın kurallarını (!) cemaatin çoğunluğunun bilmediğidir. Aslında Kuran'da buyurulan *salât*ın "namaza" nasıl dönüştüğünü anlamak için bu üç örnek yeter de artar bile.

Teravih namazıyla ilgili bir hadise göre hadis elçisi, Ramazan akşamları uzatılmış Kuran çalışmasını mescitte yapmayı bırakıp evinde yapmaya başlamış ve gerekçe olarak insanların bunu bir kural olarak bellemesinden kaygılandığını söylemiş.⁸⁵ Bunu ister kendi söylemiş olsun ister yüzyıllar sonra uyduran, bunu söyleyen kişinin insanlardaki taklit eğilimini ve yaygın uygulamanın bir kurala dönüşme eğilimini bildiğini gösterir.

Namazın ne olduğunu sorgulamayanlar onun bir tören olduğunun ayırdına varamıyorlar veya varsalar da umursamıyorlar. Bu davranış namazın ne kadarının Kuran buyruğu, ne kadarının ise gelenek olduğunu ayırsamayan bir toplum oluşturuyor. Bu davranış şablonunu sıkıbaş başörtüsü, takke, "dinsel" giyim, oğlanların sünneti, Arapça kimi dua ve ünlem kalıpları, Arapça kişi adları, dinsel terime dönüşmüş Arapça sözcüklerin ısrarlı kullanımı gibi pek çok örnekte görüyoruz. Bunlar cemaat üyelerinin Kuran'a dayandıramadıkları ama sürdürmekte ısrarlı oldukları uygulamalardır.

Salâtın Biçimleri

Namaz

Yayılanın ilk dönemlerinde Müslüman devletinin egemenliği altında bulunan nüfus yöneticiler ve askerler dışında Kuran'a yabancıdır. Kuran'ı hiç duymamışlardır. Böyle bir kalabalığa Kuran dersi vermeye nasıl başlanır? Bu zor bir soru. Sırayla sureleri okumak bir yöntem olabilir. Büyük olasılıkla öyle de yapılmıştır. Nitekim *salât*ın gelenekselleşmiş ve taşlaşmış biçimi düz okumadan fazlası değildir. Bu durumda namaz dediğimiz şeye çok yakın görünen bir Kuran dersi elde ederiz. Birisi ezberden okuyor, yüzü kalabalığa dönük. Dinleyiciler ayakta, sessizce dinliyorlar. Arap coğrafyasında ağız ve şive farkları olmasına karşın hepsi Kuran okuyan subayı veya valiyi veya kadıyı veya gönüllüyü anlayacak kadar aynı dili konuşuyorlar. Anlamadıkları şeyler elbette oluyor. Ama öncelik sureleri katıksız duymalarında. Kitap çoğaltmak bugünkü gibi kolay değil. Onun için okuyanın elinde nadiren Mushaf görülüyor. İşte bu formül yalnızca başlangıç dersidir. Bunlar elçiden hiç haberi olmayanların, onun hakkında dedikodudan başka bir şey duymamış olanların **başlangıç** dersleridir. Kuran bilgisi arttıkça bu dersin artık daha nitelikli ve derinlikli bir içeriğe ulaşması beklenir. İlkokul birinci sınıftaki dersin görüntüsüyle üniversitedeki dersin görüntüsünün çok farklı olması gibi. Ne var ki bu ideal gerçekleşmemiştir. Bugün Arapça konuşan ülkelerdeki namaz ilkokul birinci sınıf dersidir. On dört yüzyıl sonra birinci sınıf dersi *salât*ın bütünü sanılmaktadır, üstelik Arap olmayanlar yanlış dilde ders yapıyorlar.

⁸⁵ Buhari, Adab, 78/140 (6113) <https://sunnah.com/bukhari:6113>; Atsam bil Kitab vel Sünne, 96/21 (7290) <https://sunnah.com/bukhari:7290>.

Zaman içinde Müslüman dünyada Kuran'ı **uygulama** görevi, Kuran'ı yalnızca okuma görevine doğru indirgenmiştir. Türkiye'de ve Arapça konuşmayan uluslarda ise bir basamak daha kayıp olmuş, Kuran'ı dinleme görevi, Kuran'ı dinler gibi yapma görevine doğru kaymıştır. Ve bunun üzerine son aşama olarak Türkiye'de Kuran'ı dinler gibi yapma görevi, Kuran'ı dinler gibi yapma toplantısına çağrıyı (ezanı) dinleme görevine kaymıştır. Öyle ki, kendisi düzenli namaz kılmayan pek çok kişinin ezanı duymak istediği ve duyamadığında bu "hakkını" talep ettiği çok iyi bilinmektedir. Bu aslında yapıyormuş gibi davranma zincirinin son halkasıdır. Kuran'ı çalışıp anlamak varken düz okumasını dinlemekle yetinmek belki de bu yola çıkararak ilk adımdır.

Önceki sayfalarda gösterdiğim üzere namazla kıraat arasında fark yok denecek kadar azdır. Secde konusunu incelediğimizde bunu bir kez daha göreceğiz. Kıraatin namazdan daha önemsiz görünmesinin tek nedeni adlandırmadır. Birine "*salât*" adı verilirken öbürüne "okuma" denmiştir, hepsi bu. Oysa ikisi de *salât*tır.

Kıraat

Kıraat "okuma" demektir. *Kari* "okuyucu" demektir. Bu sözcük *salât*ın yani Kuran öğretiminin girdiği biçimlerden birini anlatır. Bu, Kuran dersinin olabilecek en ilkel, en katıksız biçimidir; düz okumadır.

Halife Osman döneminde kariler çocuklara, kadınlara ve her yaştan insanlara Kuran öğretmişlerdir.⁸⁶ El Makrizi (15. yy.) Nişabur'da ve Kahire'de, İbn Cübeyr (12. yy.) Şam'daki mescitlerde (camilerde) Kuran okuma halkalarından söz ederler.⁸⁷ Medrese gibi yüksek öğretim kurumları sıklıkla halka Kuran okumasını sağlamışlardır.⁸⁸ Çevre ülkeler ele geçirildiğinde halkın Kuran'ı duyabilmesi için cuma toplantılarına katılması özendirilmiştir. İranlıları Müslüman yapabilmek için halka Farsça çevirisinin okunması sağlanmıştır.⁸⁹ Nerşahi'nin Tarihu Buhara'sında Horasan valisi Kuteybe İbn Müslim'in (ö.715) zamanında Buhara'da *salât*ta Kuran'ın yerel dildeki çevirisinin okunduğu yazıyor.⁹⁰ Bu, *salât* oturumunun amacının bir şeyi duymak ve anlamak olduğu bilgisinin münafık Emevi iktidarında bile henüz yok olmadığı anlamına gelir. Arapça bilmeyen kişinin Arapça metinleri seslendirmesinin veya dinlemesinin anlamsızlığını dile getirmek günümüze özgü değildir. 14. yy. bilgini İbn Haldun, bir 12. yy. bilgininden aktararak, anlamadığı Arapça metni "Kuran" olduğu gerekçesiyle

⁸⁶ "Osman (r.a.), Arap yarımadasının tamamının Müslümanlarla, mushaflar ve mescitlerle dolu olduğu bir dönemde yönetimde bulunmuştur. Kâriiler (Kur'an okuyanlar), çocuklara, kadınlara ve her yaştan insanlara Kur'an öğretiyorlardı." İbn Hazm, *El Fasl*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 84, 2017, c1/992.

⁸⁷ H.A.R. Gibb and J.H. Kramers, *Shorter Encyclopaedia of Islam*, Brill, 1933, s.337.

⁸⁸ Jonathan Porter Berkey, *The formation of Islam: religion and society in the Near East 600–1800*, Cambridge University Press, 2003, s.227.

⁸⁹ Bellew, H.W. The races of Afghanistan, 1880, s.15-16'dan akt. T.W. Arnold, *The Preaching of Islam*, 1896, s.183.

⁹⁰ Narshakhi (çev. Richard N. Frye), *The History of Bukhara*, The Medieval Academy of America, 1954, s.48.

seslendirmenin saçmalığından söz eder.⁹¹ Bir kez daha aradan geçen zamanda bilginler yenilmiş, cahil kalabalıklar üstün gelmişlerdir.

Kuran öğretilen ve hafız yetiştirilen okullara *darülkurra*, *darülkuran* veya *darülhuffaz* denmiştir. Bugünkü “Kuran kursları” bunların iyice yozlaşmış kalıntısıdır. *Darülkurra* sözcüğünün 8. yy.’da yani işler daha çığırından çıkmamışken kullanılmaya başlandığı aktarılıyor.⁹² Bunlar orijinalinde Kuran okullarıdır. Ezber değil, öğrenme yerleridir. Ezber, o yer ve zaman insanının öğrenmek amacıyla kullandığı bir yöntemdir yalnızca. O yer ve zamanda Kuran’ın yazıyla öğretilmesinin önündeki engellerden biri Arap yazısında sesli harflerin olmamasıdır. Hatta noktalı harflerin noktalarının o zamanlar konmadığı ve bunun da hareketler gibi sonradan türetildiği bildirilmektedir. Ayrıca noktalama işaretleri olmadığı için cümlelerin başı, sonu ancak bağlamdan çıkarılabilir. Bunlar farklı okumaların olanaklı olduğu anlamına gelir ki bu olanak gelenekte “yedi harf” (*ahrufül seba*) olarak bilinir.⁹³ Kuran’ı kağıttan okuyarak öğrenmenin zorlukları yalnızca Arapça konuşan kişiler için geçerlidir. Arapça bilmeyen kişilere okuma/telaffuz derslerinin verilmesi anlamsızdır. Çünkü onlar Kuran’ın Arapçasını okuyamazlar ve dinleyemezler. Arapça konuşmayan ülkelerdeki *darülkurrarlar* bir yanlış anlamamanın eseri olmuştur. Bugün anlamı bilinmeyen sesleri ezberleme ilkesiyle çalışan “Kuran kursları” ve hafızlık eğitimi bu yanlış anlamamanın somut tanığıdır.

“Genellikle cemaatle kılınan namazlardan sonra veya çeşitli toplantılarda ibadet maksadıyla yapılan tilavetlerde, hadislerde yer alan on sayısına itibar ederek okunan on ayet veya orta uzunlukta yaklaşık on ayetlik bir bölüm için Türk muhitlerinde kullanılan ‘aşr-ı şerif’ tabirine öteki Müslüman ülkelerde rastlanmamaktadır.”⁹⁴ Rastlansaydı bile Arapça konuşmayan toplumlarda rastlanması beklenirdi. Çünkü namazı Kuran okumaktan farklı bir uğraş sanma yanılığısı özellikle onlarda belirgindir. Az önce bir veya iki sure okudun, cemaat dağıldıktan sonra niye on ayet daha okuyorsun? Ayrıca kiloyla tartar gibi bağlamından koparılmış on ayet okumak yerine neden başı ve sonu olan bir sure okumuyorsun? Bunun mantığı ahirette ikramiyesi ödenecek olan sevap-puan hesabını kabartmaktan başka bir şey değildir. Ne var ki 12. yy.’a gelindiğinde Arapça konuşan toplumlar da namazdan hemen sonra Kuran okuma oturumları yapmaya başlamışlardır.⁹⁵ İşte bu ayrımı yapmaya başladıkları noktayı *salâ*tı bir tapınma töreni olarak anlamaya veya anmaya başladıkları nokta olarak işaretleyebiliriz.

Burada izini sürdüğümüz yanlış anlamaların ve sabotajların vardığı nokta kimine inanılmaz gelebilir. Türklerin Kuran’ı sihirli ve tılsımlı sesler bütünü olarak algıladıklarının kanıtı geç dönem vakıfların işlerinden bellidir. Ölen insanların “ruhlarına” parayla Kuran okutan vakıflar vardır. Bu okunanlar elbette Arapçadır ve dinleyicisi de yoktur. Sultan Murat, Bursa ve

⁹¹ İbn Haldun (çev. Süleyman Uludağ), *Mukaddime*, Dergah Yayınları, 2009, 2/988.

⁹² Nebi Bozkurt, “*Dârülkurrâ*”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/darulkurra#1>.

⁹³ Suat Yıldırım, “*El Ahrufü’s-Seba*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 1989, 2/174-177; F.Buhl, “*Kur’an*”, İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Bakanlığı, 1977, 6/1008.

⁹⁴ Muhammed Eroğlu, “*Aşr-ı Şerif*”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/asr-i-serif>.

⁹⁵ A. Samb, “*Masdjid*”, The Encyclopaedia of Islam New Edition, Brill, 1991, 6/657.

Edirne'de yaptırdığı cami ve imarethanelerde Kuran ve dua okutmak için yüzlerce kişi görevlendirmiştir.⁹⁶ Sonraki yüzyıllarda durum değişmemiştir. Süleymaniye Vakfiyesi'ne göre Süleymaniye Camii'nde sabah, öğle ve ikindi namazlarından sonra “cüz” okumak üzere 120 cüzhan bulunuyormuş. Bunların hiç dinleyicisi yoktur. Kimse dinlemediği için de para almasına rağmen “işe gelmeyen” okuyucuları denetlemek için adam çalıştırılmıştır. Padişah Üçüncü Murat'ın anasının vakfiyesine göre 90 cüzhan çalıştırılmıştır. Ayrıca 6 cüzhanın her gün okuduklarının “sevabı” Muhammed'e, Ayşe'ye, Fatıma'ya ve vakfedenin aile üyelerine paylaştırılmıştır, sanki Allah neyin “sevabının” kime gideceğini kullara soruyormuş gibi. Bugün tasavvufçular gibi “zikir” sayısını artırmaya veya evinde oturup tek kelime anlamadan okuyarak “hatim” sayısını artırmaya çalışanlar gibi, bu okumaların sayısı arttıkça sevap-puan kazanıldığı düşünülmesi için sayıları durmadan artmıştır. Turhan Sultan'ın vakfiyesinde, Mescidi Nebevi'de (büyük olasılıkla Muhammed'in “ruhuna”) ve Kabe'de 90 cüzhan görevlendirilmiştir. Yalnızca Enam Suresi'ni havaya, göğe okusun diye “enamhan”lar görevlendirilmiştir. Hatta üç cümlelik ve birkaç saniye süren İhlas Suresi'ni halıya ve duvarlara okusun diye parayla adamlar tutulmuştur. Bunları aktaran “Müslüman” tarihçi Kuran'dan hiç kimsenin dinlemeyeceği ve yabancı dilde üç cümle okusun diye üstelik faizle kazanılan parayla adam çalıştırılmasını “ihtisaslaşma” olarak değerlendiriyor!⁹⁷ Bunlar aslında İslam'la dalga geçmenin ve Kuran'a hakaret etmenin örtülü ve etkili yollarıdır ama bunun farkına varanların sesleri gürültüde boğulmuştur. 16. yy.'da Birgivi Mehmet Efendi parayla dua veya Kuran okutulamayacağını yazmıştır. Şeyhülislam Ebussuud Efendi ise vakıfların, yani aslında kurulu düzenin bu fikirden kötü etkilenmemesi için bunu sözde çürüten bir risale yazmıştır.⁹⁸ İşte gerçekte yalan, doğruyla sahte arasında her çağda sürüp giden çatışmanın örneği budur. Kütüphanelerimizi neredeyse bütünüyle Ebussuudgillerin kitapları doldurmuştur. Bu tarih ve kültür zenginliği (!) içinde *salâtı* değil yalnızca namazı buluyor olmamız şaşırtıcı değildir. *Salâtı* anlatan kitaplar hasıraltı edilmiş, gerekirse yakılmıştır.

Gazali, tam olarak günümüz Müslümanlarının namazını tanımlayan şu sözleri İhya'nın **Kıraat** bölümünde aktarıyor: “El Hasan şöyle dedi: Kuran okumasını yolculuk gibi saydınız, geceyi yolculuğun parçalarını bitirmek için bindiğiniz binek devesi yerine koydunuz, ama sizden öncekiler onu rablerinden mesajlar olarak anladılar. Gece ona çalıştılar, gündüz uyguladılar. İbn Mesut şunu dedi: Kesinlikle Kuran onlara uygulamaları için indirildi ama onlar o çalışmayı uygulama yerine koydular. Ve Kurani başından sonuna tek bir harf atlamadan okuyabiliyor ama uygulamayı terk edebiliyorsunuz.”⁹⁹ Uygulamadan kastın *salâtın* kurulması olduğunu söylemeye gerek yok. Gazali, konunun devamında Yahudilerin de aynı şeyi yaptıklarını

⁹⁶ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, Tekin Yayınevi, 1979, 1/497.

⁹⁷ <https://www.ekrembugraekinci.com/article/?ID=1156&osmanlilarda-bir-faizsiz-kredi-kayna%C4%9Fi:-para-vakiflari>
Arşiv: <https://archive.is/F0Ogn> Ayrıca bkz. M. Akgündüz, *Osmanlı Döneminde Camilerde Kur'ân Okunmasıyla İlgili Görevliler*, Diyanet İlmî Dergi 56 (2020), s.443-458.

⁹⁸ Hüseyin Yurdaydın, *Türkiye'nin Dinî Tarihine Umumi Bir Bakış*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1961/IX, s. 116-117.

⁹⁹ Al-Ghazali (trans. Mohammad Mahdi al-Sharif), *Ihya' Ulum Ad-Din*, Dar Al-Kotob Al-İlmiyah, 1971, 1/525.
İngilizcesinden çeviri benim.

söylüyor. Yaklaşık otuz sayfa boyunca Kuran'ı okurken anlamının önemini farklı maddeler altında yeniden ve yeniden anlatıyor. Neredeyse tıpatıp aynı şeyleri İhya'nın *Salât* bölümünde de anlatmıştı. Arada neredeyse fark yok gibidir. Gazali, kıraat ve *salât* olarak ayrılmış geleneksel biçimsel sınıfları sorgulamamış olabilir ama İhya'nın *Salât* bölümüyle Kıraat bölümü yan yana okunursa ikisinin aslında aynı şey olduğu görülebilir.

Hutbe

Hutbenin kökeniyle ilgili farklı hipotezler kurabiliriz. Bunlardan en akla yatkın olanı hutbenin Kuran dersinin bir parçası olmasıdır. Bugünkü hutbe minberde anlatılan dersin biçimsel bir kalıntısıdır. *Salât* hadislerini tartıştığım bölümde bu hipotezi destekleyecek örnekler vermiştim. Haftalık toplanma günü “orta ders” (*salât el vusta*) olduğu için, demek ki en büyük cemaatin izlediği ders olduğu için hutbe bölümünün eksiltilememiş olması olasıdır. Ancak zamanla aşamalı olarak içeriğinin değişmiş olması görece kolaydır. Çünkü insanlar biçim veya ad değişikliğine, demek ki ani değişikliklere büyük tepki verirken yavaş ve tedrici değişikliklere büyük tepki vermezler. Bir şeyi “ortadan kaldırma” tasarısına verdikleri tepkiyi onun zamanı, sıralaması, büyüklüğü, önemi veya anlamı değiştirildiğinde vermezler.¹⁰⁰

Ayetler bölümünde tartıştığım üzere Cuma Suresi'nde hutbeden ayrıca söz edilmemesi, onun *salâtın içinde* olduğunu gösterir. Hutbe ve *salât* sonradan bölünmüş olmalıdır. Bunun işaretlerini görebiliyoruz. Şu hadisten başlayalım:

“Elçi iki hutbenin arasında birlerdi [tekbir söylediler]. Bayram günü hutbelerinde çokça birlerdi [tekbir söylediler].”¹⁰¹

İbn Mace'nin kitabında “*Salât* İkamesi” konu başlığı altında hutbeyle ilgili çok sayıda hadis görüyoruz. Bir kere “hutbe” diye ayrı bir konu başlığı açmamış olması İbn Mace'nin hutbeyi *salâtın* bir parçası saymasından ileri gelebilir. Oysa bizim algımızda namaz ayrı, hutbe ayrıdır. İkincisi; bu hadiste hadis elçisinin tekbir söylediği yazılıyor. Namazda da bol tekbir olması dikkatimizi çekmelidir. Az önce açıkladığım üzere Muhammed tekbir cümlesini asla söylemiş olamaz ama bu hadisi yazanlar, tekbir cümlesinin hem *salâta* hem hutbede sık söylendiği bir zamanı hatırlıyor olabilirler. Bu, Muhammed'den sonra bir süre daha *salâtın* ve hutbenin aynı şey olarak anlaşılmayı sürdürmüş olma olasılığını güçlendiriyor. Belki de *salât* ve hutbe ilk başta aynı şeydi ve sonradan **Kuran okuma** ve **okunanların açıklanması** olarak iki bölüme ayrıldı. Nitekim rivayetlerde Resul'ün “hutbede yasa koyduğu” söyleniyor. Bu doğruysa kıraat oturumunda okuduğu bölümde yasa bildirilmiş olmalıdır. Önce koyacağı yasaya temel oluşturan Kuran bölümlerini okuyor, sonra uygulamaya dönük bir kural koyuyor. Böyle bakınca hutbenin okumadan (“namazdan”) sonra olması mantıklıdır.

Emevi kralı Mervan'ın bayram *salâtında* hutbeyi *salâtın* önüne aldığı söylenir.¹⁰² Belki de insanlar Kuran'ı dinleyip dağılmak istediler çünkü Mervan'ı Kuran'ı **açıklamaya** ve/veya **iyi**

¹⁰⁰ Şeytan sıçramıyor, adımlar atıyor:

Şeytanın adımlarını izlemeyin... 2:168,208, 6:142, 24:21.

¹⁰¹ İbn Mace, İkame, 5/1346 (<https://sunnah.com/urn/1286350>).

öğüt vermeye yetkin bulmadılar. Belki de onun bir çoktanrıci olduğunu biliyorlardı ve zorunlu asgari görevi yerine getirmiş olmak için mescide geliyorlardı. Mervan açıklamayı okumanın önüne alınca bu anlamsız bir durum doğurdu ve hutbenin içeriği yavaş yavaş Kuran'dan çıkararak bir tür Ulusa Sesleniş'e dönüştü. Bu kez açıklamayı "kaçırıp" okumaya yetişenlerin *salâtlarının* geçersiz olduğu söylenemedi çünkü bu kişiler okumayı dinleyerek görünürde asgari görevlerini yerine getirmiş oldular. Bugün de cuma hutbesini kaçırıp namaza yetişenlerin namazının tamam olduğu söylenir. Böylece hutbeyle okumanın arası iyice ayrıldı ve hutbe *salâtın* bir parçası olarak anılmamaya başladı.

Zaten Muaviye ve artçıları döneminde *imamlık* yani toplumun önderliği din işleri önderliği ve devlet işleri önderliği olarak ikiye bölünmeye başlamıştır. Abbasilerde durum değişmemiştir ve zaman geçtikçe kötüye gitmiştir.¹⁰³ Bize miras kalan hutbe işte bu, Kuran okumasından kopmuş ve kendi başına bir varlık kazanmış, yitik hutbedir. Buna rağmen insanlar eylemlerinde tutarlılık ve bütünlük aradıkları için bu bozulma süreci hakkında hiç düşünmemiş de olsalar hutbede Kuran'dan öğütler okumak gerektiğini haklı olarak çıkarsayabilirler.

Bugün cuma hutbeleri namazdan önceyken bayram hutbelerinin namazdan sonra olması açıklanmaya muhtaçtır. Yağmur *salâtında* da (*salât el istiska*) hutbe okumadan sonradır.¹⁰⁴ Yağmur *salâtını* aslında toplumsal bir gereksinim ortaya çıktığında yapılan özel bir vahiy ve içtihat oturumu olarak düşündüğümüzde hutbeyle arasındaki bağlantı daha iyi anlaşılabilir. Sonradan yanlış anlaşılacak "yağmur duası" gibi anlaşılmalı olmalıdır. Çok büyük olasılıkla bu iki *salâttaki* sıra işin mantığına uygun olan bozulmamış, doğru sıradır. Cuma hutbesi ise farklı sıradadır. Ve fakat zamanla içerik değiştiği ve hutbe kavram olarak farklılaştığı için bu çelişki çözülmeyen bırakılmıştır. Buhari'de yer alan bir hadiste Halife Ömer'in cuma hutbesine gelen kişiye "*salâta* neden gelmediğini" sorması, hadise göre Ömer zamanında cuma hutbesinin *salâttan* sonra olduğu anlamına gelir.¹⁰⁵ Yine bir başka hadiste 62:11 ayetinin sözde iniş nedeni olan olay anlatılırken hutbe sözcüğü kullanılmaz, "*salâttayken* (*nusalli*) gittiler ve elçiyi ayakta

¹⁰² Buhari, İydeyn, 13/8 (956) (<https://sunnah.com/bukhari:956>); Müslim, İman, 1/84 (49) (<https://sunnah.com/muslim:49a>); İbn Mace, İkame, 5/473 (1275) (<https://sunnah.com/ibnmajah:1275>); Tirmizi, Fiten, 33/15 (2172) (<https://sunnah.com/tirmidhi:2172>). Bayram namazında hutbenin sıralamasıyla ilgili öbür örnekler: Buhari, Adahi, 73/29 (5573) (<https://sunnah.com/bukhari:5573>); İydeyn, 13/12 (963) (<https://sunnah.com/bukhari:963>); Libas, 77/97 (5880) (<https://sunnah.com/bukhari:5880>); Müslim, İydeyn, 8/8 (888) (<https://sunnah.com/muslim:888>); Tirmizi, İydeyn, 5/2 (531) (<https://sunnah.com/tirmidhi:531>); İbn Mace, İkame, 5/474 (1276) (<https://sunnah.com/ibnmajah:1276>), Ebu Davut, Salat, 2/752 (1141) (<https://sunnah.com/abudawud:1141>); Nesai, İydeyn, 19/14 (1569) (<https://sunnah.com/nasai:1569>).

¹⁰³ B.M. Borthwick, The Islamic Sermon as a Channel of Political Communication, Middle East Journal 21 (1967), s.302'den aktaran Recai Doğan, *Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler*, Dini Araştırmalar 1/2 (Haziran 1998), s.13.

¹⁰⁴ G. Monnot, "*Salat*", The Encyclopaedia of Islam New Edition, Brill, 1995, 8/931; Mustafa Baktır, "*İstiska*", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/istiska>.

¹⁰⁵ Buhari, Cuma, 11/7 (882) <https://sunnah.com/bukhari:882> Yine bir başka hadiste bu kez Hadis Elçisi hutbenin namazı izlediğinin işaretini vermiştir: Buhari, Cuma, 11/55 (931) <https://sunnah.com/bukhari:931>

biraktılar” denir.¹⁰⁶ Bu, hadisi yazanların hutbeyi de *salât* saydıklarını gösterir. Elbette bu hadisleri gerçek olayların kaydı olarak kullanmıyorum, yalnızca bunların hutbeyle ilgili geleneksel ezberlerle çeliştiğini gösteriyorum.¹⁰⁷

11. yy. bilgini Gazali, İhya kitabının *salâ*yla ilgili bölümünde yeterli bilgisi olmadan *salât* ettireni eleştiriyor.¹⁰⁸ Onun zamanında her namazın arkasında hutbe bölümü yoksa bile bu, ilke olarak okuduğu şeyin anlamını iyi bilmeyenin okumaya da yetkin olmadığı düşünülmesini gösterebilir.

Hutbeyle namazın bir başka görünen benzerliği ikisinin de iki bölüm olmasıdır. Vakit namazlarının iki, üç, dört, yedi gibi farklı rekat sayılarının olmasının nedeni hiçbir gelenekçi kaynakta açıklanmamaktadır. Buna karşılık toplanma günü (cuma) dersinin iki rekatta kalması ilk kuşakların Kuran dersini çoğunlukla kaç dilim yaptıklarıyla ilgili bir ipucu olabilir. Gelenekçi kaynaklarda Ulak'ın hutbeyi ikiye ayırdığı ve ikisi arasında kısa bir süre oturduğu anlatılır. Gerçi oturma işinin Muaviye'nin icadı olduğunu öne süren de vardır ama biz us yürütmek için ilk varsayımı doğru kabul edelim.¹⁰⁹ Bu oturma dört rekat namaz kılan birinin ikinci rekat sonunda oturarak yaptığı okumayı akla getiriyor. *Kade* denen bu oturmada sure okunmaz ve ne duası okunacağı konusunda katı bir kural yoktur. Belli ki bu bir dinlenme veya *salâtı* ikiye bölme arası olarak kullanılmıştır. Geleneksel formülle iki rekat kılan biri ise namazını oturmadan ikiye bölmüş oluyor. Bir surenin iki rekata bölünebiliyor veya oturuma ara verilmiyor olması, rekat sonundaki secdenin varlığı için bir neden bırakmıyor. Nitekim hiçbir kaynakta rekatın mantığının açıklandığını görmüyoruz. Okumayı ikiye bölmek ancak iki ayrı bölüm veya sure okunduğunda bir işlev kazanabilir. Benzer biçimde, hutbenin ikiye bölünmesiyle ilgili bir olasılık Ulak'ın minberde Kuran'dan iki sure okuması ve arasında kısa bir süre ara vermesidir.¹¹⁰

Bir başka olasılık az önce kıraat oturumu sırasında (biz “namaz” diyoruz) okumuş olduğu sureyi birinci bölümde açıklamış, ikinci bölümde başka konuları konuşmuş olmasıdır. Sonuçta Ulak uzun bir süre cemaat ve dolayısıyla devlet yönetimi görevini yürütmüştür ve yöneticilerin toplumsal konularda söyleyecekleri çok şey olur. “Klasik Arap yazını, erken dönem Müslümanlarının politik ve dinsel hutbe arasında bir ayırım yaptıklarını gösteren ipuçları içerir. Kimi metinde konuşmacının Cuma hutbesinin hemen ardından kürsüden indiği ve politik hutbe

¹⁰⁶ Buhari, Cuma, 11/60 (936) <https://sunnah.com/bukhari:936>

¹⁰⁷ 62:11 ayetini Ayetler bölümünde, geleneksel namaz kavramıyla çelişen hadisleri Hadisler bölümünde tartıştım.

¹⁰⁸ Al-Ghazali (trans. Mohammad Mahdi al-Sharif), *Ihya' Ulum Ad-Din*, Dar Al-Kotob Al-Ilmiyah, 1971, 1/288 (*salât* bölümü).

¹⁰⁹ Antoine Borrut and Paul M. Cobb, *Umayyad Legacies*, Brill, 2010, s.199.

¹¹⁰ Becker, Kasani'nin Bedai El Sanai'sinde ve Bacuri'nin Haşiye ala Fethel Kadir'inde bunun ipuçlarının olabileceğini bildiriyor. Kaynak: G. Hawting, *The Development of Islamic Ritual*, Routledge, 2016 içinde C. H. Becker, *On The History of Muslim Worship*, s. 57 (9).

için yeniden çıktığından söz edilir.”¹¹¹ İşte burada Muhammed’in iki ayrı görevi nedeniyle hutbeleri bölmüş olabileceğinin ipucunu görüyoruz. *Hutbe* basitçe “sesleniş” demektir ve içeriği değil, biçimi anlatır. Tıpkı “kitap” sözcüğünün geceyle gündüz gibi değişebilen söz içeriğini değil yapılandırılıp ciltlenmiş kağıt yapraklarını anlatması gibi. Birinci “hutbe” doğrudan Kuran dersi, ikinci “hutbe” yönetimle ilgili bir konuşma veya tartışma olabilir. Belki de adlandırmada bu ayırımın yapılmamış olmasının tek nedeni Muhammed’in “şimdi *salâta* başlıyoruz”, “şimdi de devlet başkanı olarak konuşma yapacağım” gibi açıklamalar yapmaya gerek duymamış veya yaptıysa unutulmuş olmasıdır. Olan bitenden habersiz olan ve mescide nadiren uğrayanlar iki hutbenin farkını anlamamış olmalıdırlar. Zaten bugün Sünnet adıyla bildiğimiz rivayet ve gelenek birikimi, en iyi olasılıkla, olan biteni anlamamış, dışarıda kalmış seyircilerin aktardıklarından oluşur.

Tarih kitaplarında halife veya padişah “adına” okutulduğu söylenen hutbeler bu ikinci tür hutbelerdir. Dört Halife’den sonra yöneticilerin yönetsel görevleri “dinsel” görevlerinden ayrılmıştır. Bugün gelinen noktada yöneticiler mescidin dışında hutbe okuyorlar. Seküler ülkemizde mescitte okunan hutbeler *salât* cinsindedir. Bunları sekülerleşme ve mescit işlevleriyle ilgili bölümlerde ayrıca tartışacağım.

Hutbede yönetici adı anma geleneğinde hem iktidar kavgasının hem de dua kavramındaki yanlış anlamının izi bulunur. İbn Haldun, Basra valisi Abdullah ibn Abbas’ın halife Ali adına hutbe okutmasıyla, yani hutbenin sonuna onun adını ekleyip ona dua etmesiyle hutbelerin bir egemenlik simgesine dönüştüğünü belirtmiştir. Bu tarihten sonra hutbelerin sonuna hükümdar adları eklenmiş, onlara dualar edilmiş ve böylece hutbeler bir meşruluk simgesi haline gelmiştir.¹¹² Buradaki “dua” el açıp “Allah versin” demek anlamındadır. Muhammed’in uzak bir mescitte aklı başında Müslüman bir cemaate hutbe okuttuğunu düşünelim. Cemaatin Muhammed’e “dua” etmesi el açıp “şöyle olsun, böyle olsun” dileklerinde bulunması değil, onun otoritesine bağlı kalması, onun işini kolaylaştırması, onun danışarak verdiği kararlara saygı göstermesi ve hutbeyi bu amaçlar için kullanması olacaktır.

Hutbenin iki parça olmasının bir başka olası nedeni Ulak’ın yaşlılığından dolayı ara vermek istemesi olabilir. Kendisine oturarak konuşabileceği yüksek bir kürsü yapılmadan önce dinlenme gereği duymuş olabilir. Bir kişiyi örnek alabilmek için onu anlamak gerekir. Taklit etmek örnek almak değildir. Gelenekçi yorumcu ne Kuran’ın nebisinin ne de hadisin resulünün neyi niye yaptığını anlamaya çalışır. Bundan ötürü onu örnek alamaz, ancak taklit eder. Taklit her zaman çuvallamaya mahkumdur. Başarının taklit edilemediğini herkes bilir. Bugün iki hutbe arasında “çünkü Resul öyle yaptı” gerekçesiyle oturanlar onu anlamak için en küçük us yürütmeye üşenenlerdir.

Şafi mezhebinde “hutbenin beş erkânı” diye bilinen listede *salât*ın kendisinin de **adıyla** sayılması, hutbenin aslında *salât* olması olasılığını güçlendiren bir başka kanıttır. Öbür

¹¹¹ Sebastian Günther (Ed), *Ideas, Images, and Methods Of Portrayal Insights into Classical Arabic Literature and Islam* Edited içinde Stephan Dahne, *Context Equivalence: A Hitherto Insufficiently Studied Use Of The Quran In Political Speeches From The Early Period Of Islam*, s.2.

¹¹² Mustafa Baktır, “*Hutbe*”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hutbe>.

kurallara da baktığımızda onların da aslında salât olduğunu görüyoruz. Öbür dört kural Allah'ın yüceltilmesi (*hamd Allah*), sakınganlığa çağırmak (*el vasiye bi el takva*), müminler için çağrı (*el dua li el muminun*) ve Ulak'a salâttır (*salât en nebi*). *Hutbe el vaziyeye* adlı birinci hutbede “en az bir ayet okunmalı” diye kural koyulmuştur; ikinci hutbede ise “dua” edilmesi uygundur.¹¹³ İyiye çağırmak salâttır.¹¹⁴ Allah'ın yüceltilmesi Kuran ayetiyle olacağı için ve işlevsel olarak bu da insanları sakınganlığa çağırmak demek olacağı için o da salâttır. Bu beş maddenin geleneksel biçimlerle uygulanışına baktığımızda burada namaz olarak bildiğimiz şeyin formülünün de gizli olduğunu görüyoruz. “*Allahuekber*” veya “*subhanallah*” namazdadır. Ulak'a “*salât*” Salli-Barik ve Tahiyat duaları biçiminde namaza girmiştir, Salli-Barik duasında *salla* sözcüğü geçer.¹¹⁵ Müminler için dua Rabbena olarak namaza girmiştir. Gazali de duaların yalnızca ikinci hutbede olduğunu söylüyor¹¹⁶, tıpkı namazda olduğu gibi. 14. yy. bilgini İbn Kayyim El Cevziyye, Ulak'ın çoğu zaman “Kuran'la hutbe verdiği” sonucuna varmıştır.¹¹⁷ Günümüzde yayınlanan yorumlarda rastladığımız “hutbenin namazın yarısı gibi olduğu” rivayeti de hutbenin *salât*'ın kendisi olduğu bilgisinin kalıntısı olsa gerek.¹¹⁸

Hutbeler yalnızca cumada verilmiyordu. Bu da hutbenin *salât*'ın olağan bir parçası olduğuna bir başka kanıttır. Kaynaklar kimi zaman ve yerde her gün sabah, kimi zaman ve yerde yönetici gerekli gördüğünde hutbe verildiğini aktarıyorlar.¹¹⁹ Bunların kimi zaman “vaaz” olarak adlandırılması hutbenin politik niteliğinden ayırt etme amaçlı olabilir. Endülüslü gezgin İbn Cübeyr 12. yy.'da Bağdat Nizamiye Medresesi'nde cuma ikindisinde hutbe verildiğini, üstelik hutbede Kuran okunduğunu aktarıyor.¹²⁰ Mustafa İslamoğlu ise şöyle aktarıyor: “Hz. Ömer, cumanın hutbeden dolayı kısaltıldığını söyler. Hatta Ata, Mücahid ve Tavus gibi ikinci neslin otoriteleri hutbeye yetişemeyenin cuma namazına iki rekat ilave etmesi içtihadında bulunmuşlardır. Bununla, cumanın dört rekat olan öğle yerine ikame edildiğini, asli kısım olan

¹¹³ G. Hawting, *The Development of Islamic Ritual*, Routledge, 2016 içinde C.H. Becker, *On The History of Muslim Worship*, s.57 (9); A.J. Wensinck, “*Khutba*”, *The Encyclopaedia of Islam New Edition*, Brill, 1986, 5/74.

¹¹⁴ Ayetler bölümüne bkz.

¹¹⁵ *Salât*'ın “dua” olarak anlaşılmasıyla ilgili olarak Salavat başlığına bakınız. Ayetler bölümünde de açıklama yaptım.

¹¹⁶ G. Hawting, *The Development of Islamic Ritual*, Routledge, 2016 içinde C.H. Becker, *On The History of Muslim Worship*, s.57 (9).

¹¹⁷ Recai Doğan, *Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler*, *Dini Araştırmalar* 1/2 (Haziran 1998), s.9.

¹¹⁸ Vehbe Zuhayli, *İslam Fıkhi Ansiklopedisi*, Risale Basın-Yayın, 1990, 2/386.

¹¹⁹ A. Samb, “*Masdjid*”, *The Encyclopaedia of Islam New Edition*, Brill, 1991, 6/657,669; *Classical Arabic Humanities in Their Own Terms: Festschrift for Wolfhart Heinrichs*, ed. Beatrice Gruendler and Michael Cooperson, Brill, 2008 içinde Tahera Qutbuddin, *Khutba: The Evolution of Early Arabic Oration*, s.186. Rivayetler Muhammed'in hutbesi hakkında olduğunda bu onun sözü edilen şeyi gerçekten yaptığını değil, rivayetlerin uydurulduğu ortamda hutbenin öyle uygulandığını gösterir.

¹²⁰ H.A.R. Gibb and J.H. Kramers, *Shorter Encyclopaedia of Islam*, Brill, 1933, s.337.

ilk iki rekatin hutbeye verildiğini kast eder.”¹²¹ Böylece rekat paradigmasına göre bile hutbenin *salâttan* başka bir şey olmadığına işaret edilmiş oluyor.

Hutbede Kuran okuma işinin sonradan kısala kısala “bir ayet okumanın yeterli olması” kuralına dönmüş olması olasıdır.¹²² Çünkü Becker’in aktardığına göre İmam Şafi’nin kendi kitabında eskiden bu okumanın daha uzun olduğu bildiriliyor.¹²³ Bu “asgari bir ayet okuma” kuralının namaz için de aynen geçerli olması bir başka ilginçliktir.

Hutbeyi dinlemeyenin cuma namazının “kabul olmayacağı” geleneği de aynı doğrultuda bir işarettir. Hutbe, cuma namazının kendisidir. Ayetler okunmuştur ve açıklamasını dinlemeden gitmek isteyen öğrencinin dersi yarıda kestiği sayılabilir. Hutbe büyük olasılıkla açıklamayla da kalmayıp bazı kararların verildiği ve kuralların koyulduğu oturumdur. Bu oturumu kaçıran kişi, az önce kıraat edilmiş olan ayetlere dayanarak verilen kararı veya konan kuralı duymayacağı için o toplantıya katılmamış sayılması normaldir.

Bugün namazların ve hutbelerin sonunda “sorusu olan var mı” diye sorulmaması ilginçtir. Bir şirket toplantısında patron yapılacak yeni işleri anlattıktan sonra, bir öğretmen yeni bir konu anlattıktan sonra bu soruyu sorar. Bir ulak Allah’ın kimi buyruğunu anlattıktan sonra aynı soruyu sorar; sormuş olmalıdır. Muhammed dersten sonra soruları elbette alıyordu ve yanıtları “hadisle” değil yine Kuran’la veriyordu. Gece uyumayıp çalışmasının amacı zaten budur; sorulan her soruya ilgili bölümleri okuyarak anında yanıt verebilme, böylece doğru yargıda bulunabilme, böylece örtücülere bir delil vermeme, kafası karışıkları da vakit geçmeden bu durumdan kurtarabilme yeteneğini kazanmaktır.¹²⁴ Nitekim hadis ve siyer kaynakları her ne kadar bir Kuran öğrencisi için muteber olmasalar da bu çıkarımı destekleyen öykülerle doludur. Hadisin elçisi “hutbe” olarak bildiğimiz seslenişte veya bu sesleniş için çıktığı kürsüde veya kürsüden indikten sonra soruları yanıtlamıştır. Böyle yapmış olacağını kestirmek için bu söylentilere gerek de yoktur. Bu en doğal insan durumudur. Herhangi bir şeyin öğretildiği, herhangi bir öğrenme çabasının olduğu her yerde anlamayanların soruları olacaktır. Anlamayanların soru sormalarına izin verilmeyen bir cemaat kurulduğunu düşünün. Üyesizlikten yok olacaktır. Bugün namazdan sonra imama “ben bir şey anlamadım” diyen hiç kimsenin olmaması cemaatin ya Allah’ın dininden ya da mescitten ümidini kestiğini gösterir. Bu cemaatin yok olması büyüklüğü ve dolayısıyla eylemsizliği nedeniyle uzun sürmektedir.

Kuran’ın minberde okunması ve dolayısıyla *salâtın* minberde başlayıp minberde bitmesi durumunda cemaatin görüntüsünü ele alalım. Ayetler bölümünde Kuran’ın *salât* sırasında “ayakta olma” buyruğunun mecaz olduğu kadar düzenlamıyla anlaşılabilceğini söylemişim. Bu durumda kıraat bölümünü ayakta dinleyen cemaat açıklama/vaaz/sesleniş bölümünü

¹²¹ Mustafa İslamoğlu, *Hayat Kitabı Kur’an: Gerekçeli Meal-Tefsir*, Düşün Yayıncılık, 2008, 2/1126 (62:9 dipnotu).

¹²² Fetvalara bir örnek: Hayreddin Karaman, Ali Bardakoğlu, *İlmihal (İman ve İbadetler)*, TDV, 1998, s.242 (Kıraat bölümü). Ayrıca yukarıdaki sayfalardaki “hutbenin beş erkanını” anımsayın.

¹²³ G. Hawting, *The Development of Islamic Ritual*, Routledge, 2016 içinde C.H. Becker, *On The History of Muslim Worship*, s.53 (5).

¹²⁴ 17:78-79, 73:1-6, 76:23-26.

oturarak dinlemiş olabilir. Sonradan kıraat ve hutbe bölümleri ayırmaya ve farklı şeyler olarak algılanmaya başladığında adları da değişmiş olabilir. İlk ve Orta Çağ Yahudi ve Hristiyanlarının haftalık *salât*larında kıraat bölümünde ayakta durmaları, açıklama/vaaz bölümünde yere veya koltuklara oturmaları ilginçtir.¹²⁵ İlk hutbede Kitap, ikinci hutbede “dua” okunması ayrımı da Hristiyan Pazar töreninde tarihsel olarak vardır.¹²⁶ Gerçi bu benzerliklerin bir etkilenme olması gerekmiyor. En güzeli okumayı ayakta dinlemektir. Yorulunca oturmak ise doğaldır. Okumanın başında ve sonunda sözlü yakarıшта bulunmak da doğaldır ve bu yorumu Kuran’la desteklemek olanaklıdır.

İlgili başlıkta ayrıca tartışacağım; eğer cuma ve diğer *salât* toplantılarının biçimlerinin oluşmasında öbür dinlerin etkisi olduysa iki parçalı hutbenin havradaki ve kilisedeki ikili okumayı yansıttığı sonucuna ulaşmak da olanaklıdır. Havrada ve kilisede simgesel biçimsel hareketleri ve ilahileri bir yana bırakırsak **anlamlı** iki okuma vardır: Kutsal kitaptan bir bölüm okunması ve arkasından verilen ve çoğunlukla anadilinde olan vaaz. Hutbede sure okunduğunu açıklıkla bildiren rivayetleri **Kuran’a uyduklarını ve fakat öbür cemaatlerden etkilendiklerini varsayarak** yorumlamak zorunda kalırsak birinci bölüm sure okuma, ikinci bölüm de okunan sure üzerinde konuşma olacaktır.¹²⁷ Böylece hutbe *salâtın* kendisi ve daha önemlisi *salât* oturumunun bütünü olacaktır. Ve fakat az önce belirttiğim üzere bunun bir etkilenme olması gerekmiyor. Önce okuyup sonra açıklamak herhangi bir yerden örnek alınması gerekmeyecek kadar doğal bir davranıştır.

Bir başka tartışma noktası olarak imamın hutbeyi yüzünü cemaate, sırtını kibleye dönerek okuması ama namazı yüzünü kibleye, sırtını cemaate dönük kıldırmasının kanıksanması dikkat çekicidir. Eğer hem hutbe sırasında hem namaz sırasında Kuran okunuyorsa ve namazın amacı Kuran’ı dinlemek ise imamlar neden bunlardan birinde kibleye sırtlarını, ötekinde yüzlerini dönegeldiler? Öyle görünüyor ki bu sorunun en olası yanıtı, *salâtın* zaten hutbede, cemaate dönük olarak yapılan iş olduğudur. Hutbede yüzünü cemaate dönmek herkese doğal geliyor, tersini yapmaya kalkan bir imam kafa karışıklığıyla ve olumsuz tepkiyle karşılanırdı, bu kesin. Öyleyse aynı imam yine bir Kuran okuması olan *salâta* veya kıraatte veya tilavette neden herkesin kendisini rahatlıkla duyabileceği yönde durmaz? Geleneksel [namaz=kıraat+dua] formülü için de bu çelişki ortadan kalkmıyor. Bu formüle göre Kuran okuma bölümü herkesin duyması gerektiği için cemaate dönerek yapılmalıdır. Hutbede Kuran’dan bir bölüm okunduktan, yorumlandıktan ve öğüt verildikten sonra imamın arkasını kalabalığa dönerek bir

¹²⁵ Zunz, Die gottesdienstlichen Vorträge der Juden, Frankfurt a.M. 1892’den akt. Shelomo Dov Goitein, *The Origin And Nature Of The Muslim Friday Worship*, Muslim World 49 (1959):191.

¹²⁶ G. Hawting, The Development of Islamic Ritual, Routledge, 2016 içinde C.H. Becker, *On The History of Muslim Worship*, s.49-74; Abhandlungen Der Königlich Preussischen Akademie Der Wissenschaften, Berlin 1913 içinde E. Mittwoch, *Zur Entstehungsgeschichte Des Islamischen Gebets und Kultus*, s.1-42.

¹²⁷ Benzer yorum: “for instance, the khutbah (sermon) was divided into two parts, answering, in the older rites, to a reading of scripture first and a less sacred reading or sermon afterwards; and it preceded the salat proper, as did scripture reading, the Eucharist.” Marshall G. S. Hodgson, *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization*, Vol.1, The University of Chicago Press, 1974, s.209.

kez daha sure okuması ve bedensel hareketler yapması salâtın ne kendisi ne de devamı olarak açıklanabilir.

Hutbenin aslında *salât*ın ta kendisi olduğu gerçeği ülkemizin yakın geçmişinde dramatik bir biçimde ortaya çıkmıştır. Kuvayı Milliye yıllarında halkın seferberliğe sokulması ve işgale direnmeye ikna edilmesi öncelikle camilerle, cuma toplantılarıyla mümkün olabilmıştır. Kimsenin okunanı anlamadığı namazın ve kimsenin okunanı anlamadığı üstelik şarkı gibi ezgili okunan¹²⁸ hutbenin ardından Türkçe konuşmaya başlayan imamlar Allah'ın dininin ne buyurduğunu cemaatin anladığı dilde anlatmışlardır. Bunun adı ister vaaz olsun ister başka bir şey, insanların orada toplanmalarının gerekçesi “namaz” iken namaz bölümünden bir iyilik çıkmayıp da vaazdan bir iyilik çıkmasında ibretler vardır. Müslümanların mescitte toplanmaları böyle bir seferberliği ateşlemek için kullanılacak bir fırsat bile olamayacaksa her şey boştur. Uzak geçmişte Haçlı seferlerine karşı halkı ve askerleri yüreklendirmek için de vaazlar kullanılmıştır.¹²⁹ Bu vaazların cemaatin anadilinde olduğunu ve bunlarda Kuran ayetlerinin açıklandığını bilmek için belge aramaya gerek yoktur. Bu vaazlar *salât*ın kendisi idi. *Salât*ın hiç olmadığı yerlerde ise bunlar fırtınaya kapılan gemicilerin dini Allah'a özgülemeleri¹³⁰ misali zor durumda kalınca yapılmaya başlanan gerçek *salâtlar*dı.

Vaaz

Vaaz eylemi ve eylemsi türevleri Kuran'da 25 yerde geçer. Bunların çoğunda uyarı, tembih, öğüt ve yönerge anlamı vardır. Bunlar zaten *salât* sözcüğünün anlam kümesiyle büyük ölçüde kesişmektedir. *Vaaz* geleneği özünde ve başlangıcında hutbe gibi Kuran bölümlerinin serbest tarzda yorumlanmasıydı. Emevi kralı Muaviye, cuma hutbesinden sonra Kuran'ı açıklayan kişiler çalıştırmıştır.¹³¹ Kıssacılığın çıkışı belki budur. Bu bildiğimiz anlamda Kuran dersidir, *salâttır*. Hatta bugünkü *salâttan* daha iyi bir *salâttır* çünkü bugün açıklama bölümü dersten koparılıp atılmıştır. Ayakta Kuran okuyup ardından okunan bölümü oturarak açıklamak çok büyük olasılıkla Muhammed'in de izlediği yöntemdir. Bu öğüt oturumları sonradan masalları, fıkraları içerir olmuştur. Hutbede olduğu gibi içeriği yöneticilerin denetiminde belirlenir olmuştur. Zamanla din bilginlerinin etkisi azalmış, politik iradenin etkisi artmıştır.

Vaaz sonunda Fatıha okuma geleneği, hutbede olduğu gibi eylemi *salâta* benzetir. “Bize yol göster” diye başlayarak veya bitirilerek yapılan bir dinleti Allah'a yönelmek üzere yapılmıştır, bu da *salât* işlevinin varlığını gösterir. Biçimlere verilen adlar farklıdır ama işlev ortaktır.

¹²⁸ Recai Doğan, *Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler*, Dinî Araştırmalar, Aralık 1998, 1/2 s.29-30.

¹²⁹ Jonathan P. Berkey, *Popular Preaching and Religious Authority in the Medieval Islamic Near East*, University of Washington Press, 2001, s.58.

¹³⁰ O, karada ve denizde sizi gezdirirken içinde bulunduğunuz gemiler güzel bir rüzgarla seyrettiğinde ve bununla sevindikleri bir sırada güçlü bir fırtına gelip çatar. Ve dalgalar her yandan onları kuşatır. Çepeçevre kuşatıldıklarını anlayınca dini yalnızca Allah'a özgüleyerek ona yakarışlarda bulunurlar: “Bizi bundan kurtarırsan, kesinlikle şükredenler arasında olacağız!” 10:22

¹³¹ C. Pellat, “Kass”, The Encyclopaedia of Islam New Edition, Brill, 1997, 4/734.

Ortaçağ Osmanlı'sında cuma namazlarında hutbeler Arapça okunduğundan cuma vaizleri namazdan sonra hem hutbenin açıklamasını yapar hem de öğüt verirlerdi.¹³² Açıkça itiraf edilmese de yabancı dilde namazın ve yabancı dilde hutbenin işe yaramadığı, yani *salât* işlevini üstlenmediği bellidir. Gerek duyulan yarar geleneksel biçimlerle yerine getirilemeyince ikincil biçimler devreye sokulmuştur. "*Salât*" adı kullanılmamış olması insanları yanıltmıştır. Yakın zamanda ve günümüzde ise bilgili kişilerin Kuran'ı önüne açıp vaaz vermeleri tanıdık bir görüntü olmuştur.¹³³ Bunlar vaazın *salât* içerikli olduğu örneklerdir. Ancak bu ülkemizin son beş yüzyılı için genel bir durum değildir. Osmanlı'da savaş seferberliği gibi "fırtına" zamanları dışında namaz da, hutbe de, vaaz da çoğunlukla *salât* içermiyordu ve fakat aklı başında kişiler *salât*'ın eksikliğini görüyorlardı. Namık Kemal'e göre vaaz halkı eğitmek içindir ama çoğunluk vaaz "geyik hikayesi" ve İsrailiyyat'tan oluşmaktadır.¹³⁴ Geç dönem Osmanlı'da vaazda ve hutbede kıyamet alametleri, Deccal, Yahudi efsaneleri, çilecilik, tevekkül, dua metinleri, salavatlar, *siyer*, cennet ve cehennem konularında kitaplar okunmuştur.¹³⁵ Hiçbiri bir medreselinin elinden çıkmamış olan ve tasavufun üstelik en bayağı sürümünün etkilerini taşıdığı bilinen bu kitaplarda Allah'ın Adem'den özür dileyeceği, Resul'ün cenaze namazını ilk olarak Allah'ın kıldırması, kıyamet gününde Allah'ın kullarına Taha ve Yasin surelerini okuyacağı, Cibril'in Resul'ü giydirdiği, torunlarını öptüğü için onu cezalandırdığı gibi öyküler bulunur.¹³⁶ 16. yy.'da yazılmış bu kitaplar mescit, tekke ve zaviyelerde 19. yy.'a dek okutulmuştur.¹³⁷

Bunlardan başka Tenbihül Gafilin (10. yy.), Şerhül Şiratil İslam (12. yy.) adlı vaaz kitapları da okunmuştur. Hepsinin de ortak yönü bolca hadis, demek ki İsrailiyyat içermesidir. Bu bayağı kitaplar başta en bilgisiz yığınların ilgisini çekmiş, zamanla "bilgin" denen kişilere doğru yükselmiştir. Aslında yükselen bir şey yoktur, bilginler bilgisiz halkın düzeyine inmişlerdir. Oysa Muhammed'in elçiliğinde tersi oluyor, bilmeyenler bilenlerin düzeyine yükseliyorlardı. Pek çok törensel tapınmanın Muhammed'den sonra oluşup taşlaştığı bilgisini bir de bu

¹³² Recai Doğan, *Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler*, Dinî Araştırmalar, Aralık 1998, 1/2 s.15; Ömer Faruk Köse, "Cuma Vâizliği", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/cuma-vaizligi>.

¹³³ Bir örnek: Ema Selvi, *Türkiye'de Din Algısının Oluşumunda Vaaz ve Vaizlerin Rolü*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayınlanmamış yüksek lisans tezi, 2015, s.91.

¹³⁴ Nesimi Yazıcı, *Tanzimat Dönemi Ramazanlarında Vaaz ve İrşad Hizmetleri Üzerine Değerlendirmeler*, Diyanet İlmî Dergi, c.41, s.3,108'den akt. Ema Selvi, *Türkiye'de Din Algısının Oluşumunda Vaaz ve Vaizlerin Rolü*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayınlanmamış yüksek lisans tezi, 2015, s.40.

¹³⁵ Muhammediye kitabı: Amine Nuriye Çıtırık, *Osmanlı Döneminde Halkın Din Anlayışının Oluşmasını Etkileyen Kaynaklar*, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2019/19/2 s.861-883. Envarül Aşikin, *Müzekkin Nüfus ve Kara Davut kitapları: Hatice Kelpetin Arpağuş, Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı ve Kaynakları*, Çamlıca Yayınları, 2001, s.28-31.

¹³⁶ Amine Nuriye Çıtırık, *Osmanlı Döneminde Halkın Din Anlayışının Oluşmasını Etkileyen Kaynaklar*, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2019/19/2 s.866-869.

¹³⁷ Hatice Kelpetin Arpağuş, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı ve Kaynakları*, Çamlıca Yayınları, 2001, s.21. Bu tez, bu kitapların tek kelimeyle facia denebilecek olan içeriği hakkında yeterli bilgi veriyor. Bu kitaplar hakkında vereceği yargının kişinin Yahudi ve Hristiyan efsaneleri hakkındaki bilgisiyse doğru orantılı olacağını anımsatayım.

bağlamda değerlendirmeliyiz. Bilenler bilmeyenlerin düzeyine inmeye zorlandıkça Yahudileri ve Hristiyanları mesajı bozmakla suçlayan onca ayete¹³⁸ rağmen “İsrailiyat’tan haber getirmenin” caiz olduğunu söyleyen uyduruk hadisler zamanla muteber sayılmaya başlamıştır. 1916’ya gelindiğinde Anadolu’da vaazlar “Beni İsrail hikayelerinden, masallardan, akla, doğru düşünüşe hiç uymayan saçmalardan, hurufattan... gülünçlüklerden ibarettir.”¹³⁹

Can korkusu insana Allah’ı birletir. Tıpkı hutbe gibi Osmanlı’nın en zor ve yıkıcı savaşlarından olan Birinci Balkan Savaşı’nda halkın özverisini sağlamak için vaazlar kullanılmıştır.¹⁴⁰ Mehmet Akif Ersoy ve din bilgini Hasan Basri Çantay milli mücadeleyi desteklemek için camilerde yoğun olarak çalıştığı bilinen kişilerdir. Din bilgini olarak bilinen kişilerin vaazlarının mücadeleye büyük yardımı dokunmuştur. Ersoy Balkan Savaşları’nda İstanbul’un camilerinde, Kuvayı Milliye yıllarında Anadolu camilerinin vaaz kürsülerinde görülür. Balıkesir’de 23 Ocak 1920’de verdiği vaaza “Nebi’ye *salât* edin” diyen 33:56’yı okuyarak başlar, “aranızda dağılmayın” diyen 3:103 ayetinin açıklamasıyla devam eder.¹⁴¹ Mustafa Kemal’in direniş örgütleme çabasında halka direnmeleri gerektiğini İslam kaynaklarına başvurarak anlatan kişilerin büyük yardımı olmuştur.¹⁴² Sinan Meydan’ın Atatürk ile Allah arasında kitabında bu vaazlara örnekler vardır. İlginç (!) bir biçimde bu vaazlar hep Türkçedir. Ulus yok olmanın kıyasına gelince insanlar geleneği, Sünnet’i bir kenara atıp sağ kalmak için gerekli olanı yapmış, Gerçek’e teslim olmuşlardır. Bu vaazlar aslında namazın yarattığı boşluğu dolduran, içinde Kuran’ın okunduğu ve açıklandığı, ona göndermeler yapılan *salâtlardır*. Kuvayımilliye girişimini destekleyen Türkiye sözcüleri gazete okunan bir ülke olsaydı Dünya Savaşları’nda İngiltere ve ABD’de yapıldığı gibi halka fikirler aynı zamanda gazete yoluyla da işlenecekti.

Erzurum’da yapılan deneysel bir araştırmada hutbe ve vaazların zihniyet değişimine etkileri, kontrol grubu ve deney grubu olmak üzere iki grup üzerinde yapılan araştırma ile ölçülmüştür. Önce her iki grup cemaate organ bağına, doğum kontrolüne, kız-erkek arkadaşlığına, kadere karşı tutumlarını öğrenmek amacıyla anket uygulanmıştır. Daha sonra kontrol grubuna iki ay süre ile bu konularda bilgi verilmiş ve yol gösterilmiştir. Bu sürenin sonunda yeniden anket uygulandığında söz konusu tutumlarda önemli değişiklikler gözlenmiştir. Örneğin “doğum kontrolüne uymak yerinde bir davranıştır” şeklindeki önermeye katıldığını söyleyenlerin oranı yapılan “irşat” faaliyetinden sonra yükselirken daha önce kararsız olduklarını ya da

¹³⁸ 2:79,102, 3:78,187, 4:46, 5:13-15, 7:162, 14:28...

¹³⁹ Nesimi Yazıcı, *Karesi Gazetesi Penceresinden Balıkesir’de Dini Hayat Üzerine Gözlemler (1916-1917)* AÜİFD, CXVII (1998), s.110.

¹⁴⁰ Yunus Emre Tekinsoy, *Birinci Balkan Savaşı’nda Bir Propaganda unsuru Olarak Vaaz*, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi 13/2 (Aralık 2018), 317-341.

¹⁴¹ Mehmet Doğan, *Camideki Şair Mehmet Akif*, Yazar Yayınları, 2009, Ankara, s.33-50’den akt. Esmâ Selvi, *Türkiye’de Din Algısının Oluşumunda Vaaz ve Vaizlerin Rolü*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans tezi, 2015, s.59-60.

¹⁴² Ali Sarıkoyuncu, *Milli Mücadelede Din Adamları*; M. Hanefi Palabıyık, *Milli Mücadeleye Destek ve Arka Plan Olarak Dini Düşünce ve Dini Gelenekler*, Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, sayı 36, Erzurum, 2008, s.239-240.

katılmadıklarını söyleyenlerin oranı ise düşmüştür.¹⁴³ Benzer bir çalışma namaz için yapıldığında ortaya böyle bir sonucun çıkmayacağı kesindir. Oysa Kuran'da “*salât* kötülükten alıkoyar” yazıyor, “vaaz kötülükten alıkoyar” değil. Bu bağlamda Kuran'ın “*salât*” olarak adlandırdığı iş vaazdır, namaz değil. En eski söylenti kaynaklarına baktığımızda vaaz, hutbe ve *salât*ın arasının hiçbir zaman keskin olarak ayrılmadığını görüyoruz. Kıraat ve tilaveti de bunlara ekleyebiliriz. Nitekim bunlar biçimlere verilen adlar olmuştur, işleve değil. Kuran ise biçimi değil işlevi adlandırıyor. Böylelikle “*salât*” adının zamanla biçimlerden yalnızca birine verilmiş hale geldiğini saptıyoruz. Ne var ki o biçim de çoktanrıci toplumların tapınma törenlerine evrilmiştir.

Bugün belli bir ahlakın, belli bir doğrular kümesinin aşılması anlamında “falanca değerlerin vaaz edilmesi” deyimini Müslüman olmayan çevrelerce bile kullanılır. Falanca değeri vaaz etmek, doğrudan ona çağırarak, yani o değerini *salât*ını yapmak demektir. Komünizm, faşizm gibi yaşam biçimini görece köklü olarak değiştirmeyi öneren ideolojileri yaymaya çalışan partiler de kendi fikirlerini vaaz ettiler. Fethullah Gülen yüzbinlerce kişiyi vaazlarıyla toplamıştır, kendi Küçük Dünyam-1 kitabında görülür. İran İslam Devrimi'nin yapılmasını sağlayan kalabalık destek Humeyni'nin vaaz kasetlerinin dağıtılmasıyla yaratılabilmektedir. Televizyonda vaaz veren Nihat Hatipoğlu'nun, internette vaaz veren Cübbeli Ahmet'in yaptıkları şey *salât*tır; kendi dinlerinin *salât*ını yapmaktadırlar. Bolşevikler Çar'ı devirecek kadar kalabalıklaşmayı kendi dinlerinin *salât*ını yaparak, bir başka deyişle vaaz ederek başarmışlardır. Şeyh Sait, 31 Mart vb. hareketler de vaazla ateşlenmiştir. Ateşlemenin öncesinde, hazırlık dönemi de vaazla sürdürülmüş olmalıdır. Haksızlık olarak görülen bir durumu düzeltmek, birileriyle çatışmak üzere harekete geçen insanlara fikirler ve buyruklar vaaz yoluyla iletilir. “Hükümet Allah'ın yolunda savaşıyor, yardım edelim” mesajı *salât*tır. “Hükümet Allah düşmanlığı yapıyor, engel olalım” mesajı da *salât*tır. Çünkü ikisinde de doğru kabul edilen ahlaki temellere dayanarak çıkarımlar yapılır, insanlar iyi olduğu düşünülen veya öyle sunulan bir işe çağırılırlar. Müslümanlar için bu ahlaki çıkarımlar elbette her şeyden önce ve her şeyden çok Kuran okunarak yapılacaktır. Bu bildirim anadilinde olduğu ve anlaşıldığı sürece “namaz” sırasında da olabilir, hutbe sırasında da, vaaz sırasında da. Kültürel olarak koyduğumuz adlar değişse de bu bildirimlerin hepsi *salât*tır. Kuran okunmamışsa veya bile isteye yanılmak amacıyla okunmuşsa bu yine *salât*tır ama başka bir dinin *salât*tır. Tasavvuf büyükleri olarak bilinen kişiler öğrencilerini vaaz yoluyla toplamış, onları vaaz yoluyla eğitmişlerdir. Çevresinde sapaşğlam kişiler toplayıp onları savaşmaya ve ölmeye bile ikna edebilen Ulak'ın hiç vaaz vermemiş olduğunu düşünmek olanaksızdır. Bu tür sözcüklerin sonradan terim niteliği kazanması, bunların daha önce var olmadığı anlamına gelmez. Ulak'ın vaaz ettiği öğretisi Kuran'dı. Onun vaazı Kuran'ın açıklanmasından ve koşullara nasıl uygulanması gerektiğini tartışmaktan öte gitmemiş, özneliği ağır basmamış olmalıdır. Tasavvuf veya tarikat veya cemaat önderleri ise Kuran'ın (Ulak'inki kadar kusursuz olamayan) yorumunu ve Kuran'dan ayrı uydurdukları öğretileri, ona ekledikleri masalları vaaz ettiler.

¹⁴³ İbrahim Özler, *Camiilerin Zihniyet Değişimindeki Yeri (Erzurum Örneği)*, yayınlanmamış doktora tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2007. Ayrıca bkz. Niyazi Usta, *Yaygın Din Eğitimi Hizmetlerinin Zihniyet Değişimindeki Rolü*, Din Hizmetleri Sempozyumu, Kasım 2007 Ankara, s.470.

Burada biçimlere takılmamak ve işleve dikkat etmek gerekir. Bu noktaya dek kıraatin, vaazın, hutbenin ve namazın bizim **biçimlere** verdiğimiz adlar olduğu ve **işlevi** anlatmadığı çoktan anlaşılmalı. DİB mevzuatında vaizlerin görevleri “her türlü araçtan yararlanarak toplumu dini konularda bilgilendirmek, yol göstermek; seminer, panel, sempozyum gibi toplantılarda konferans vermek” olarak yazılmıştır. Bunların hepsi *salât*ın içinde olan biçimlerdir. Diyanet’i eğer biraz olsun *salât* ediyor varsayarsak bunu namaz kıldırıcıların değil vaizlerin yaptığını söylemeliyiz. Namazın zorunlu ama vaaz dinlemenin isteğe bağlı olduğunun öğretilmesi işlevin bütünüyle ıskalanıp biçime saplanıldığının göstergesidir.

Kıssacılık

Kıssacılığın Halife Ömer ve Halife Osman döneminde başladığı öne sürülmektedir.¹⁴⁴ Başlangıçta bu işin Kuran’da geçen öyküleri açıklayıp anlatmak ve ahlaki bir mesaja bağlamak olduğu tahmin ediliyor. Kuran çalışmasının azalmasına koşut olarak Kuran öyküleri Tevrat ve Yahudi efsanelerinin ışığında yorumlanır olmuş, meslek zamanla Kuran’dan bağıni kopararak öykücülüğe ve masalcılığa dönüşmüştür. Hutbe veya vaaz olarak yapılagelen iş, yani Kuran’ı okuyup açıklama işi zamanla kıssalara yoğunlaşınca yalnızca bu işi yapan kişiler türemiştir. *Kas* (tekil) ve *kussas* (çoğul) sözcükleri hatip veya vaiz gibi zamanla anlamı değişen, içerikten çok biçimi anlatan sözcükler olmuştur. Kıssacıların içinde bugün tasavvufçu diyeceğimiz gezginlere ve dervişlere sık rastlanmıştır.

9. yy. kelamcılarında Cahız, El Beyan kitabında bir Sasani süvarisinin oğlu olan ve fethin ilk günlerinde Müslüman olan bir İranlıdan söz ediyor. Bu “kıssacı” Kuran’dan ayetleri topluluğa okur ve Araplara Arapça, İranlılara Farsça açıklarmış.¹⁴⁵ 15. yy.’da yaşamış Mısırlı tarihçi Makrizi ayakta Kuran okuyup oturarak açıklayan “kıssacılardan” söz eder. Bu kişiler aynı zamanda “*müzekkir*” veya “*vaiz*”, dersleri ise “*zikr*”, “*vaaz*” veya “*meviza*” adıyla anılmıştır.¹⁴⁶

Vaazın *salât*tan, kıssacılığın vaazdan kopmuş birer kol olduğu da söylenebilir. Sözcüklerin karşılık geldiği eylemler çağlar içinde değişmiştir. *Salât* sözcüğü bugün *salât*ın bütününi değil çok küçük bir bölümünü anlattığı için *salât*ın ortadan kaybolmasının izi biçimlerde ve sözlerde değil, ancak içerikte sürülebilir.

Daha 9. yy.’dan başlayarak işlerin bozulduğunu, Abbasiler döneminde Kuran’ın halka öğretilmesi ve aşılması projesinin ilerlemediğini, yavaş yavaş rafa kalktığını görüyoruz. Aslında bir aşama olması gereken düz Kuran okuma oturumlarının (geleneksel *salât*/namaz toplantıları) Ulak’ın ölümünden bir iki yüzyıl sonra nihai bir amaç olarak algılanmaya başladığını kestirebiliyoruz. Bu dönemde kıssacılık çığırından çıkmış ve masalcılığa dönüşmeye başlamıştır. Ulemanın yakınmasıyla kıssacıları yasaklama girişimleri kıssacılığın yaygınlığı ve

¹⁴⁴ Hasan Cirit, “*Kussas*”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kussas>.

¹⁴⁵ Victor Danner, *Arabic Literature In Iran*, The Cambridge History of Iran, 2007 içinde 4/571.

¹⁴⁶ A. Samb, “*Masdjid*”, The Encyclopaedia of Islam New Edition, Brill, 1991, 6/657.

yıkıcılığıyla ilgili bir fikir verir. 9. yy.'da Bağdat'da sokakta görülmeleri yasaklanmıştır.¹⁴⁷ 12. yy. Endülüs'ünde Muhammed'in adını anmaları, kadınlara anlatmaları ve mezarlıklara girmeleri yasaklanmıştır.¹⁴⁸ Muhammed'in adını anma yasağının nedenini kestirebiliriz; bunlar çoktanrıci veya hurafeci efsaneleri İslam bilgisiyle karıştırıyorlardı. Sorulan hiçbir soruya "bilmiyorum" yanıtı vermedikleri için cahil halk tarafından bilginlerden üstün tutuluyorlardı; bu davranış bugün de rahatlıkla gözlenebilir. Türklerin geleneksel meddahlarının kökeninin kıssacılar olduğu öne sürülür.¹⁴⁹ Bu, kıssacılıkla soytarılık arasındaki çizginin zamanla ne kadar incelendiğini gösterir.

Kıssacıların gözde olması ve Kuran'a aykırı tasavvuf öğretisinin ortaya çıkması için halkın Kuran'a yabancı kalmış olması gerekir. Kuran bilgisiyle meşgul bir zihine ne kıssacılar ne dervişler etki edebilir. Kuran'ın okunduğu ve konuşulduğu bir mahalleden bunlar deyim yerindeyse kovalanırlardı. İslam'ın yayılması ve ona gösterilen direnç arasındaki savaşım hiç bitmemiştir. Bugün de sürmektedir.

Eski dünyada basılı metinler yaşamın bir parçası değildi. Okuma edimi ancak kısa bir sözleşmeyi okumak, yön işaretlerini okumak veya taş anıtlardaki yazıyı okumaktan oluşuyordu. Radyo, televizyon ve internet yerine akşam ateşin veya ocağın çevresinde toplananlara en bilgili, en yaşlı, en görmüş geçirmiş kişilerin anlattıkları öyküler eğlence ve yaygın eğitimi oluşturuyordu. Çok ender görülen üniversiteler veya usta-çırak ilişkisiyle yetiştirilen birkaç kişi dışında, eğitim ile eğlence birbirine karışmış, çiğ ve doğal bir durumdaydı. *Salât*'ın eğlenceden ayrılmış bir eğitim oturumu olarak ayrıca düzenlenmesi gerektiğini anlamamış veya bunun gerekçesini benimsememiş olan kişiler, eğlencenin ve eğitimin iç içe geçtiği geleneksel tuluatları sürdürdüler. Yalnız küçük bir farkla; bu kez öykülerin kahramanlarının adları Muhammed, Süleyman, Allah, melek gibi Kuran'da geçenlerle değiştirildi. Sözelimi Türklerin Şamancı geçmişlerinden kalan öyküler ve İran efsaneleri İslam göndermeleriyle çorba edilmiştir. Ortaya çelişkili bir ahlak çıkmıştır. Elinde sazıyla şaraptan, başkahramanın cinsel yaşamından söz eden Türk anlatıcı zaman zaman bağlamla ilgisi olmayan Kuran ayetlerini üstelik sakarca okumuştur. Yazılı Türk evliya menkıbeleri de Kuran'ın ve hadisin benzer bir kullanımını sergiler.¹⁵⁰ Biçimle içeriği ayırmsayamayanlar, bu kıssacıların İslamî bir iş yaptıklarını sanarak onlara izin verdiler veya onları dinlediler. Oysa onlar okul değildi. Eğitimle eğlenceyi karıştıran televizyon belgeseliydi, sosyal medyaydı, dezenformasyondur. Hasan Cirit'in Halkın İslam Anlayışının Kaynakları: Vaaz ve Kıssacılık

¹⁴⁷ William L. Hanaway, Jr. "Drama: Middle Eastern Narrative Traditions", Encyclopedia Of Religion Second Edition, Macmillan Reference, 2005, s.2446; Hasan Cirit, *Halkın İslam Anlayışının Kaynakları*, Çamlıca Yayınları, 2002, s.153-154; Muhammed Hüseyin Zehebi, *Tefsir ve Hadiste İsrailiyyat*, Rağbet Yayınları, 2011, s.43.

¹⁴⁸ William L. Hanaway, Jr. "Drama: Middle Eastern Narrative Traditions", Encyclopedia Of Religion Second Edition, Macmillan Reference, 2005, s.2446.

¹⁴⁹ William L. Hanaway, Jr. "Drama: Middle Eastern Narrative Traditions", Encyclopedia Of Religion Second Edition, Macmillan Reference, 2005, s.2447; İbrahim Altunel, "Kıssahan", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kissahan>; P.N.Boratav, "Meddah", The Encyclopaedia of Islam New Edition, Brill 1986, 5/951-953.

¹⁵⁰ Kemal Silay, "Turkish Literature", Encyclopaedia of Quran, Brill, 2006, 5/391.

kitabında kadercilik, tasavvuf gibi İslam dışı şeyler öğreten, banknot matbaası gibi hadis uydurup piyasaya süren kıssacıların bolca örneği veriliyor. Bunları yapmalarının nedeni ilgi çekmektir. Bugünkü basın gibi, kıssacılar kendilerini dinlettikleri ölçüde para kazanıyorlardı. Bu yüzden güdülenmeleri gerçeği bildirmek değil, beğendirmek ve eğlendirmek olmuştur. Emeviler döneminde hükümetin parasıyla çalışan kıssacılar ortaya çıkmıştır.¹⁵¹ Abbasiler döneminde bu durum sürmüştür.¹⁵² Bunların da güdülenmesi hükümeti hoşnut etmektir. Dinleyiciler ise Kuran'ın "karşılık istemeyene uyun" buyruğunu bugün olduğu gibi çiğnemişlerdir.¹⁵³

Bozulma gerçekleşikten sonra öykülerinin kaynağı eski Arap söylenceleri; Suriye ve Babil'in efsaneleri; Hristiyan, Mecusi, Budist öyküleri, Kitabımukaddes ve Yahudilerin Hagada kitaplarıdır.¹⁵⁴ Emeviler eski bir haham olan Kab el Ahbar'ı vaazcı ve kıssacı olarak görevlendirmişlerdir.¹⁵⁵ Eğer Taberi ve öbür kitaplarda bu kişi hakkında yazılanlar doğruysa kesinlikle İslam'ı vaaz etmeyeceği bellidir. İthal edecek masal bulamayınca şapkadan tavşan çıkarır gibi Kuran metninden öykü uyduranlar da vardır.¹⁵⁶ Kıssacıları çok ciddiye alanlar ve anlattıkları saçmalıkları yazıya geçirenler olmuştur.¹⁵⁷ Kimi Batılı araştırmacılara göre Kuran tefsirlerinin temel kaynağı kıssacılarıdır.¹⁵⁸ Kıssacılar Kitabımukaddes'teki öykülerle Kuran'dakilerin aynı olduğunu düşünmüş olmalılar veya Kuran'daki sürümler yeterince ilginç (!) olmadığı için öyküyü eski sürümleriyle "zenginleştirme" yoluna gitmiş olmalılar. Onların bize mirası bugün bile iki kitaptaki öyküler arasındaki çok büyük farkları görmeyen bir geleneksel okumadır.¹⁵⁹ Bozuk kitapları düzeltmek için indirilen yeni kitabın itibar görmeyip hâlâ eskilerinin dikkate alınıyor olması *salât*'ın yitmesi demektir.

Hadislerin temel kaynağının kıssacılar olduğu yaygın bir bilgidir. 9. yy. gibi erken bir dönemde yasaklanmaya başlanmış olmaları ve hadislerin de aynı dönemlerde yazıya geçirilmiş olmaları

¹⁵¹ Jonathan P. Berkey, *Popular Preaching and Religious Authority in the Medieval Islamic Near East*, University of Washington Press, 2001, s.23; Hasan Cirit, *Halkın İslam Anlayışının Kaynakları*, Çamlıca Yayınları, 2002, s.111.

¹⁵² A. Samb, "Masdjid", *The Encyclopaedia of Islam New Edition*, Brill, 1991, 6/657; Jonathan P. Berkey, *Popular Preaching and Religious Authority in the Medieval Islamic Near East*, University of Washington Press, 2001, s.59.

¹⁵³ 6:90, 9:31, 10:72, 11:51, 12:104, 25:57, 26:109,127,145,164,180, 34:47, 36:21, 38:86, 42:23...

¹⁵⁴ Hamilton A.R. Gibb, *Mohammedanism: An Historical Survey*, Oxford University Press, 1962, s.130-131; Jonathan P. Berkey, *Popular Preaching and Religious Authority in the Medieval Islamic Near East*, University of Washington Press, 2001, s.40-42; C. Pellat, "Kass", *The Encyclopaedia of Islam New Edition*, Brill, 1997, 4/734.

¹⁵⁵ Lyall R. Armstrong, *The Qussas of Early Islam*, Brill, 2017, s.235.

¹⁵⁶ Marshall G.S. Hodgson, *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization*, Vol.1, The University of Chicago Press, 1974, s.305,391.

¹⁵⁷ Jonathan P. Berkey, *Popular Preaching and Religious Authority in the Medieval Islamic Near East*, University of Washington Press, 2001, s.24.

¹⁵⁸ Lyall R. Armstrong, *The Qussas of Early Islam*, Brill, 2017, s.6, 80-82.

¹⁵⁹ Örneklerini Hadislerin Yahudi ve Hristiyan Kökeni yazımın başında verdim.

dikkat çekicidir. Nitekim kıssacıların hadis uydurmalarından çokça yakınılmıştır.¹⁶⁰ Kıssacıların ne olduğunu anlamayan ve uydurdukları veya Hristiyan, Yahudi ve Mecusi kitaplarından derledikleri masalları “hadisişerif” diye toplayan Buhari gibi adamlar günümüzün intihalci profesörleri gibidirler. Görünürde “alim”dirler ama gerçekte aymaz cahillerdir.

Bir iddiaya göre kıssacılığın Müslüman halk bilgisine yaptığı en önemli “katkı” İsa'nın ikinci gelişi inancı veya bir başka adlandırmayla mesihçilik veya Mehdi inancıdır. İkinci önemli katkı ise Muhammed'in Hristiyan inancısındaki İsa'nınkine benzer bir kişilik, deyim yerindeyse yarı-tanrılık kazanmasıdır. Bunu tasavvuftaki “hakikati Muhammediye” veya “nuru Muhammedî” örtmeceleriyle, kutsi hadislerde ise “Tanrı evreni onun yüzü suyu hürmetine yarattı” yakıştırmasıyla biliyoruz. Özellikle Moğol işgalinden sonra kıssacıların büyük bölümünün gezgin sufilerden çıkması bu iddiayı güçlendiriyor.

12. yy. fakihi Ebül Ferec İbnül Cevzi, *Kitab El Kussas vel Müzekkirin* kitabında kıssacıların toplumun her katmanından dinleyicisi olabildiği için bilgiyi yayma potansiyellerine dikkat çeker. Buna karşılık müderrislerin erişimi sınırlıdır. Kıssacıların ve vaizlerin uydurma hadislerle ve yanlış yorumlarla İslam bilgisini bozacaklarından kaygılanır. 13. yy. müçtehid Ahmed İbn Teymiyye ve 15. yy. fakihi Ebu Bekir El Suyuti kıssacıların yalanlarına karşı risaleler yazmışlardır. Onların ve çağdaşlarının anlattığına göre kıssacıların arasında kendini acındırarak daha çok bahşiş toplamaya çalışanlar, dilenciler ve yankesicilik tezgahı açanlar vardır.¹⁶¹ Hükümet görevinde bulunan Suyuti bir fetva yayınlamakla kıssacının anlatmadan önce hadisin hakikiliğini kendisi gibi saygın bilginlere sorarak araştırmasını istemiştir. Kıssacının biri “Ben hadisimi bilginlere sorarak mı doğrulayacağım? Ben halka doğrulattırım!” diyerek cemaatini kıskırtmış, onlar da Suyuti'yi taşlamakla tehdit etmişlerdir.¹⁶² Kimi bilgin kıssacıların kazandıkları büyük paralara şaşmıştır.¹⁶³ Bu satırları okurken eğer aklınıza Nihat Hatipoğlu geldiyse kıssacılığın nasıl bir şey olduğunu anladınız demektir. Hatipoğlu gibiler arada bir Kuran ayeti okuyorlar diye İslam anlattıkları düşünülüyor. Eğer başından beri böyle gitmişse sözde “bin dört yüz yıldır” değişmeyen şeylerin ne olduğu konusunda bir çıkarım yapabiliriz.

Hadisle, İsrailiyat'la, tasavvufla örülü bir Müslümanlık anlayışı ortaya çıkmasında kıssacıların büyük emekleri vardır. Kadınların *salâta* katılmaları gerekmediği inancı bu bozulmaya tuz biber ekmiştir. Böylece nüfusun yarısı medrese İslam'ından kıssacıların kucağına itilmiştir. Kıssacılık, Kuran dersinin bir biçimi olarak başlamış ve zehirli bir tuluata dönmüştür. İnsanları

¹⁶⁰ Hasan Cirit, *Halkın İslam Anlayışının Kaynakları*, Çamlıca Yayınları, 2002, s.147-149.

¹⁶¹ Jonathan P. Berkey, *Popular Preaching and Religious Authority in the Medieval Islamic Near East*, University of Washington Press, 2001, 28-29. Ayrıca bkz. enc islam6/658

¹⁶² Jonathan Porter Berkey, *The formation of Islam: religion and society in the Near East 600–1800*, Cambridge University Press, 2003, s. 256. Çeviri benim. Ayrıca bkz: Jonathan P. Berkey, *Popular Preaching and Religious Authority in the Medieval Islamic Near East*, University of Washington Press, 2001, s. 25.

¹⁶³ Nelly van Doorn-Harder, “Teaching and Preaching”, *Encyclopaedia of Quran*, Brill, 2006, 5/220-221.

Kuran'a çağıranlarla birlikte onları her türlü sahteliği aşıl原因anlar bilinçli veya bilinçsiz rekabet halinde bulunmuşlardır. Bu rekabette bozuk kitapların uydurma öykülerini halk kültürüne sokanlar ağır basmıştır.¹⁶⁴ Durum böyle olunca bu toplumun *salât* diye kuşaktan kuşağa taşıdığı işin Kuran'daki *salât*tan çok Kitaplıların tapınma törenlerine benzemesi daha anlaşılır oluyor. Öyküler Kitaplılardan gelince kavramlar da onlardan geliyor.

Pek çok araştırmacı vaizleri ve kıssacıları "İslam'ın misyonerleri" olarak görür. Aşladıkları, yani *salât*ını yaptıkları İslam sürümünün ne olduğu böylece bellidir. Başlangıçta ters düştükleri kadı, fakih ve müçtehitler zamanla onlara yenilmişlerdir. Sözelimi 13. ve 14. yüzyıllarda Mısır'da ulemanın birçoğu önceleri kesinlikle İslam dışı sayılan dinsel uygulamalara katılmışlardır.¹⁶⁵ Medrese bilgininin kıssacıya ve onun bir türevi olan tasavvuf şeyhine yenilmesi, pek çok kaynakta "halk İslamı" ve "yüksek İslam" olarak adlandırılan olgular arasındaki karşıtlığı yansıtır.

Böylece bir örüntü görüyoruz: Hutbe, vaaz ve kıssacılık *salât*ın birer biçimi olarak ortaya çıkıp zaman içinde Kuran'dan uzaklaşıp işlevini yitirmiştir. Öte yandan Kuran'ın düz okuma oturumu "*salât*" adı verilen tek etkinlik olmuştur. Halka açık açıklama ve tartışma ortadan kaybolmuştur. Uygulama ayağı da zayıflayınca halkın Kuran'la bağlantısı okuma, dinleme veya seslendirme düzeyine gerilemiştir. Böylece *salât*ın korunduğu sanılırken yitirilmiştir.

Meclis ve Halka

Meclis Arapçada "oturulan yer" anlamına gelir. İslam tarihinde karar, yönetim veya danışma kurulları anlamında kullanılmıştır. Çember biçiminde oturduğu için *halka* sözcüğü de kullanılmıştır. Dersin veya söyleşinin içeriğine göre danışma meclisi, şarap meclisi, Kuran meclisi gibi adlar alır. biçiminde oturulmasından da çıkarsanabileceği üzere öğrenci ve öğretmen ayrımı bulunmayabilir. Örneğin hastanelerde bilenlerin meslek tartıştığı meclisler bulunurdu.¹⁶⁶

Ulak'ın mescidinde zikir ve ilim meclisleri bulunduğu aktarılıyor. Kuran öğretilen, az sayıda seçkin öğrenciyle üst düzey eğitim yapılan meclisler olmuştur.¹⁶⁷ Meclis ve halka, hutbe ve vaaz

¹⁶⁴ Akademisyen Lya Armstong, erken dönem kıssacılarla ilgili araştırmasında (The Qussas of Early Islam, Brill, 2017.) kıssacıların çoğunluğunun İsrailiyat öykülerinden kaçındığını veya güvenilir hadis aktarıcıları sayıldığını istatistiksel olarak ortaya koymaya çalışırken onları değerlendiren çoğunluğun haklı olduğu varsayımını izliyor. Sözelimi İbrahim'in kurban etmeye kalktığı oğlunun İshak değil İsmail olduğu hakkındaki fikir ayrılığını değerlendirip bütün kıssacıların İsrailiyata itibar etmediğini kanıtlamaya çalışırken Arapların İsmail soyundan geldikleri varsayımını sorgulamıyor (s.95-97). Oysa Arapların İsmail soyu olduğu bilgisinin ta kendisi İsrailiyat'tır. Buna benzer örnekler geçmişte de vardı. Bunlar uydurukların baskınlığını gösterir.

¹⁶⁵ Jonathan P. Berkey, *Popular Preaching and Religious Authority in the Medieval Islamic Near East*, University of Washington Press, 2001, ix-x.

¹⁶⁶ Tobey E. Huff, *The Rise of Early Modern Science Islam China and the West*, 2nd ed. 1993, Cambridge University Press, s.150.

¹⁶⁷ Nebi Bozkurt, "Meclis", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/meclis>; İbn Hazm (haz. Halil İbrahim Bulut), *El Fasl*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 84 2017, 1/48.

gibi içeriği değil biçimi anlatan sözcüklerdir ve *salât* kanallarından biri olmuştur. Mescitlerdeki meclisler ve halkalar, hutbe, vaaz veya kıraat gibi yaygın bir biçim olarak korunmamış veya Müslüman coğrafyanın bütününe yayılmamış olmakla *salât*'ın yitirilen biçimlerinden biri olmuştur.

Medrese

Medrese “ders yapılan yer” demektir. DRS kökü, 3:79 ve 6:105 gibi ayetlerde Kuran'ın üzerinde çalışmak anlamında kullanılıyor. Medrese, mescidin ve *darülkurran*'ın üzerinde örgütlü bir üst düzey öğretim kurumu olarak kurulmuştur. Başlangıcı tartışmalıdır. Bir hipoteze göre medrese adıyla anılan düzenli kurumlar 11. yy.'da başlar.¹⁶⁸ Eğer bu doğruysa medresenin çıkışı yorum farklılıkları ve düşünsel hareketlilik hemen hemen sona erdikten sonrasına denk geliyor. Medrese adıyla anılan farklı yapı ve kurum ortaya çıkana değin üst düzey eğitimin mescitlerde ve *darülkurralarda* yapılması konumuz açısından önemlidir. Çünkü bu, mescitlerde namazdan başka dersler de yapıldığı anlamına gelir ki bunların kimisi meclis ve halka sözcükleriyle anlatılmıştır. Demek oluyor ki medresede yapılan iş de *salât*'tır. Ancak sözcüklerin arkasına gizlenmiş anlamları düşünmeden okuduğumuzda tarihi metinlerde bunu göremiyoruz. *Salât*'ın gelişimini (veya bozulmasını) araştırmak isteyen birinin eski kitaplarda “*salât*” sözcüğünü taraması bu yüzden amaca hizmet etmez. *Salât*, metinlerde çok farklı sözcük ve kavramlarla karşımıza çıkıyor.

Medreseler bugünkü hukuk fakültelerinin dengidir. Geleneksel namaz oturumları ahlakın temeli olan kitabın birinci düzey okunması ise medreselerde verilen dersler bu ahlakın üzerine oturan hukukun farklı yüzleri ve düzeyleri sayılabilir. Günümüzde “mescit” olarak andığımız yerlerde bu yoktur. Günümüz mescitleri en ilkel düzeydeki ders aşamasında takılı kalmıştır. Hukuk fakülteleri ve uygulamanın yapıldığı adliyeler aslında mescittir. Ama hangi dinin mescidi? Bu konuyu başka bir bölümde tartışacağım.

Tarihsel gelişim sürecinde bazı mescitler kütüphanesi, öğrenci yurdu ve derslikleriyle medreseye dönüştükten sonra bile “normal” mescitler okul olarak kalmayı sürdürüyor. Burada eski yaşamın bir özelliğinin, yere oturma alışkanlığının farklı işlevler için kullanılan oda ve yapıları arkeolojik olarak tanımayı zorlaştırdığını göz önünde bulundurmamız gerekiyor. Sözelimi “bu odada sıralar olduğuna göre burası derslik olmalı” diyemediğimiz gibi, *salât* edildiği yazılan bir odada mobilya olmaması dolayısıyla orada ders yapılmayıp “namaz kılındığını” da çıkarsayamayız. Zaten orijinalinde “namaz kılmak” ders yapmaktan başka bir şey de değildi.

Medreselerin sayısının arttığı zamanları Kuran eğitiminin daha iyi yapıldığı yıllar olarak düşünmek için bir nedenimiz yoktur. İbni Haldun daha 14. Yüzyıl'da eğitim kalitesinin düşüklüğünden ve içtihadın durmasından yakınmış.¹⁶⁹ 15. Yüzyıl'da yalnızca hadis öğreten okullar bile kurulmuş. 16. Yüzyıl'da Taşköprizade bilgi düzeyinin “düşmesinden” yakınmış.¹⁷⁰

¹⁶⁸ R.Hillenbrand, “*Madrasa*”, The Encyclopaedia of Islam New Edition, Brill 1986, 5/1123-1154.

¹⁶⁹ *Mukaddime*, 1/Giriş/Yanlış Değerlendirme ve 2/6/Fıkıh bölümleri.

¹⁷⁰ Mehmet İpşirli, “*Medrese*”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/medrese#2-osmanli-donemi>.

Hem *salât* işini enikonu yapan kurumların çağın aydınlarını yetiştiren merkezlere yükselişi hem de bunların çağın bilgisinin çok gerisinde kalıp çöküşü aynı evrimsel sürecin bölümleri gibi görünüyor. Bugün Türkiye sınırları içinde medreseden camiye dönüştürülmüş pek çok yapı bulunuyor. Tıpkı adlarının medreseden (ki Türkçesi **okuldur**) mabede (Türkçesi **tapınak**) dönüşmesi gibi, buralarda artık öğretim yapılmıyor, “namaz kılınıyor”. Buralara gidenler artık neredeyse aydınlanmıyorlar. İçeride ne denli uzun kalırlarsa kalsınlar, hangi bilgi, bilgelik ve arınmışlık düzeyiyle girdilerse öyle çıkıyorlar. Ülkemizdeki medrese binalarının çoğu camiye çevrilmiştir. Bunların yapısal işlevlerinin değişmesini doğal karşılarken bu değişikliğin bilgi birikimimizdeki karşılığı olan yozlaşmayı görmemeyi seçiyoruz. Medreseyi Türkiye topraklarından silen şey ondaki bilginin artmamasıdır, gelişmemesidir. İctihat kapısını kapatan bilginlerin öğrencilere öğretecek bir şeyleri de kalmamıştır. İctihat yapmayı bırakmak aslında basbayağı *salâtı zayı* etmektir çünkü icthad, kuramı uygulamaya dönüştüren bir araçtır. Batı, dünyanın kalanını dövebilmek için yeni sopalara geliştirirken Müslüman bilginler bu sopalara anlayıp açıklayabilecek bilgi edinme etkinliklerinde bulunmamışlar. Sopa yiyip sömürülen bir toplum Allah'tan başkasına kulluktan kaçınmakta elbette başarısız olacaktır. Sorun kimi yorumcunun öne sürdüğü gibi medreselerde fizik, matematik dersleri verilmemiş olması değildir. Bunlar bugün de hukuk fakültelerinde verilmez. Medreseler özünde hukuk fakültesidir. Sorun, İslam hukukunun Batı'nın “seküler” nitelemesiyle geliştirdiği yeni hukuka karşılık verebilecek, onu yanıtlayabilecek, onu çürütebilecek, ona alternatif bir uygulama yaratacak şekilde geliştirilmemiş olmasıdır. Yani sorun madde bilgisinde değil, ahlak bilgisinde geride kalmaktır. Bu yüzden Osmanlı başta olmak üzere Müslüman coğrafyalarda seküler hukuk, İslam hukukunun yanında bulunur olmuş. Osmanlı'nın medreseyi geliştirmek yerine gayrimüslim azınlık için seküler hukuku ithal etmesi bugün “hoşgörü” olarak yutturulmaya çalışılan yenilgi ve hainliğidir. Zamanla hükümetin seküler hukuku genişletmesi ve İslam hukukunu yavaş yavaş uygulamadan kaldırması, medreseyi alıcısı olmayan bir malı üretir, Müslüman mahallesinde salyangoz satar duruma düşürmüştür. Medresenin Cumhuriyet döneminde kapatılması, Kuran eğitiminin bitmesi ve en geniş anlamıyla ***salâtın zayı edilmesi***¹⁷¹ sürecinin son hamlesidir yalnızca. Zaten Osmanlı hiçbir zaman *salâtı* kurmamıştı, bu sivil bir çaba olarak kalmıştı. Bu yüzden Batı'dan gelen “seküler” bilgi karşısında İslami bilgi sürekli olarak yenilmiş, alanı daralmış ve en sonunda tapınağın duvarları arasına hapsedilmiştir. Böylece din işleri ile dünyevi işler gibi bir ayrımın yapılabileceği yanılması oluşmuştur.

İslam'ın yaşamın bütünüyle değil, parçasıyla ilgili olduğu büyük bir yanılmalıdır. Bugün gelenekçi-ezberci okul, seküler düşünce akımlarıyla bu yanılmasını paylaştığının farkında değildir. Görünen o ki bu yanılmanın kökeni medresenin bilgi üretmeyi durdurduğu dönemlere

¹⁷¹ Onlardan sonra, *salâtı* yitiren ve benliklerinin isteklerine tutsak olan bir kuşak geldi. Sonunda cezalarını bulacaklardır. 19:59

...“Efendimiz; bize bizden öncekilere yüklediğin gibi ağır yük yükleme!”... 2:286

Kitap ehlerinden bir zümre, sizi bir saptırabilseler diye arzu ettiler... 3:69

dayanıyor. Bu da 12.-14. yüzyıllar dolayında olsa gerek.¹⁷² Bu çürüme olmasaydı, mescitlerin veya medreselerin veya ne ad verirsek verelim birtakım kurumların her düzeyden insana nasıl Müslüman bir toplum gibi yaşanacağını öğretiyor olması gerekirdi. Bu görevi üstlenen bir kurum kalmadığı için Müslümanlar artık elçileri reddeden Kitaplıların uşakları gibi yaşamak ile tarikat-cemaat köşelerinde el etek öpüp Kuran'ı öğrenemedikleriyle kalmak arasında bir seçim yapmak durumundalar. Üçüncü bir yolu düşlemekte bile zorlanır olduk. Biri çıkar, bu çöküşten çıkılabileceğini, bir olasılık daha olduğunu söylerse baltalama bahaneleri hazırdir: "İslam'dan namazı çıkarmaya çalışıyorlar!" "Bunlar orucu da çıkarmışlardı, dinimizi kuşa çevirmek istiyorlar!" "İslam'da reform olmaz" vs... Peki, ya o korkulan reform çoktan yapıldıysa ve biz uyuduysak?

Salâtın Tek Yöntemi Düz Okuma Mıdır?

Ulak çok büyük olasılıkla hem düz okuma hem çapraz okuma yapıyor, yani aynı konuyu anlatan farklı surelerdeki ayetleri arka arkaya okuyarak konulu okuma yapıyor ve konular arasında yeni bağlantılar kuruyordu. Sözelimi Süleyman'ın anlatıldığı 2:102, 21:78-82, 27:15-44, 34:12-14, 38:30-40 bölümlerini bir oturumda, önceki kitapların bozulmasını anlatan 2:47-152, 3:70-120, 5:12-84, 6:91, 7:162, 13:37-39, 14:28... bölümlerini bir oturumda okumuş olabilir. Buna karşılık sureleri bölmeden düz okumuş olduğu kesindir. Bu sure bölümlerinin başlangıç ve bitişleri daha sonra "rekât" olarak algılanmış olabilir. Sözelimi aynı konuyla ilgili 21:78-82 bölümünü bir "rekatta", 27. Sure'yi bir "rekatta" okumuş olabilir. Bu okuma oturumunun ardından açıklama oturumunda yine soru gelirse önce soruya yanıt olacak Kuran bölümlerini okuyor, yine anlaşılmadıysa belki okuduğu bölümleri kendi anladığı biçimde açıklıyordu. Bunun Kuran'da yer almayan bir çalışma düzeni olduğu ve bununla birlikte her cemaatin kendi koşullarına göre farklı çalışma düzenleri geliştirmesinin meşru olduğu açıktır. Dolayısıyla bir an Ulak'ın düz okumakla yetinmiş olduğunu varsaysak bile düz okumayı zorunlu koştüğünü varsaymak ölümcül bir hata olur. Bugün Arapların *salâtları* düz okumadan ibaret olduğu için bunun *salâtın* tek biçimi olduğu öne sürülemez. "Sünnet" adlandırması düz okuma dışındaki biçimlerle Kuran'ın çalışılmasını engellemeye alet edilirse Kuran'a göre bu basbayağı *salâtı* engellemek olur. Üstüne bir de Muhammed'in adını kullanarak zulüm olur. Önceki başlıklarda Kuran anlatmanın geleneksel pek çok biçimi olduğunu ama yalnızca birine geleneksel olarak "*salât*" adı verildiğini göstermişim. Adlandırmadaki farklılık nedeniyle "*salâtı* Sünnet'e uygun yapmak" denince insanların dikkati bu tek biçime odaklanmıştır. Bu durumun öbür biçimlerdeki bozulmayı hızlandırmış olması olasıdır. Oysa örneğin Ulak'ın Kuran'ı nasıl açıkladığı, nasıl içtihat yaptığı, tartışma meclislerinde nasıl konuştuğu, sorulara nasıl yanıt verdiği gibi bilgilerin yanında düz okumayı nasıl yaptığı bilgisi ne kadar önemli olabilir? Düz okuma, düz okumadır. Düz okumanın üstündeki düzeylerin, asıl zor olan derslerin bilgisinin korunmadığını fark etmek şöyle dursun, binlerce yıldır sorulmamıştır bile!

Ulak'ın dersi yukarıda örneklediğim biçimde vermiş olabileceğini düşünmemin nedeni bizim bugün Kuran'ı anlamak için bunu yapmamızdır. Bir kavramı veya konuyu Kuran boyunca

¹⁷² "Osmanlı medreselerinde okutulan ders kitaplarının büyük bir çoğunluğu Selçuklular döneminde, az bir kısmı da Osmanlıların ilk dönemlerinde yazılmıştır. Bu, şunu gösteriyor: Yukarıda da belirtildiği gibi, Osmanlı medreselerinde ilmi gelişme, Selçuklular dönemi ile, Osmanlıların ilk devirlerinde donup kalmıştır." Ömer Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002, s.203.

tarıyor, yan yana getirip okuyoruz. Eğer Ayetler bölümünü okuduysanız orada bu yöntemi izlediniz. Hepimiz insanız ve Kuran öğrenmek için verimli bir yöntem keşfettiyseniz onun da bu yöntemi izlemiş olabileceğini çıkarsamamız doğaldır. Buna itiraz edebilme hakkı yalnızca daha verimli bir çalışma yöntemi keşfedenlere aittir. Namazın bundan daha verimli bir çalışma yöntemi olduğu asla öne sürülmemiştir, sürülemez de.

Burada Ulak'ın gerekliliğe ve koşullara göre uygulamayı değiştirmiş olabileceğini anlamamız gerekiyor. Onun *salâtı* formülleştirme ve bir tören tasarlama kaygısı asla olmamıştır. Cemaatte bulunan kötü öğrencilerdir bunu yapan. O ölür ölmez en kötü öğrenciler yönetimi ele geçirip Allah'ın mesajının önünü kesmeye çalışmışlardır. Dolayısıyla ondan sonra gelen imamlar basamak basamak daha kötü ve daha kötü Kuran öğrencilerinden çıkmıştır. Bu öğrencilerin Ulak'ın neyi niye yaptığını anlamaları olanaksızdır. Bu yüzden Ulak'ın bir formülü izlediğini varsaymış ve o formülü beyinsizce çıkarsamaya çalışmışlardır. "Hutbeyi yalnızca cuma günleri veriyordu..." "Yere şu kadar kez kapanıyordu..." "Bir keresinde eğilirken şöyle dua etmişti, demek ki bu bir kural olmalı..." "Okuduğu parçanın uzunluğu neydi?" "Bayramlarda hangi sureyi okurdu?" "Elini nereye koyuyordu?" "Ayaklarını ne kadar açıyordu?" Bunların hepsi de cemaatin en kötülerinin uğraşı olmuştur.

Elimizdeki belgelerden anlaşıldığı üzere Muhammed sonrası kuşaklar Kuran'ın biçimini bildirmeyip bağlılarını serbest bıraktığı *salâtın* asgarisini günlük çevrimde düz okumayla yerine getirmişler. Düz okumanın ötesinde anlama çabasını özelleşmiş derslere bırakmışlar. Biz öyle yapmak zorunda değiliz, farklı formüller geliştirebiliriz. İyileştirme önerilerine bağnaz gelenekçilik pahasına direnmek ancak büyücü rahiplere yakışır, Müslümanlara değil. Ne var ki bizim bu asgarisini bile yerine getirebilmemiz için yapmamız zorunlu **asgari** değişiklik, namaz biçimini koruyarak okumaları **bütünüyle Türkçe** yapmaktır.

Salâta gelmeyenlere zaman zaman uygulandığını tarih kitaplarında okuduğumuz yaptırımlar, aslında *salâtın* **asgarisine** gelmeyenlere yöneliktir. "Duyduk ve boyun eğdik" diyen bir toplumun sonsuza dek asgariyle yetinmesi beklenemez. Kuran bilgisi zamanla olgunlaşmalı, yaşama geçirilmeli, git gide daha çok kişinin bilincine ve gönlüne yerleşmelidir. Geniş halk yığınlarının katılacağı başlangıç düzey Kuran eğitimi ancak bu çerçevede yeterli olabilir. Günümüz Türkiye'si gibi Kuran'ın **hiçbir yasa**sının toplum yasası yapılmadığı bir ortamda asgari *salâtın* yeterli olup olmayacağı yanlış bir sorudur.

Düz okumanın yeterliliğiyle ilgili olarak dikkate alınması gereken bir başka olgu o günkü insanların sözlü kültürü ve ezber yeteneğidir. Biz, yazılı kültürün insanları bunu anlamakta zorluk çekiyoruz. İlk Çağ Araplarının ezber yetenekleri üstün olduğuna göre duydukları söz akıllarına daha iyi yerleşiyor demektir. Bu demektir ki o gün o ortamda yapılan düz okumayla günümüz yazılı kültürlerinde yapılan düz okuma aynı değerde değildir. Bugün onların düz okumasına eşdeğer bir kazanım elde etmek için düz okumadan fazlasına gereksinimimiz var.

Hutbe, vaaz, kıraat, kıssacılık, meclis, ders gibi sözcükler içeriği değil biçimi anlatır. Bunların içeriği topluma Kuran ahlakını benimsetmek, bir başka deyişle iyiye çağırıp kötüden alıkoymak olduğu sürece hepsi de *salâttır*. *Salât* sözcüğünün anlamındaki daralma İbnül Hac'ın itikafta

yapılan işleri sıralamasında da görülüyor: “*Salât*, kıraat, tefekkür, zikir...”¹⁷³ Bunların hepsi mescitte yapılan *salât* biçimleri veya yöntemleridir. Hepsinin düzeyi farklı olabilir. Giriş düzeyiyle yetinmeyen bir toplumda farklı düzeylerde öğrenme ve aşılama çalışmaları olmalıdır. İletişim ve iletim yollarının daha geniş olduğu günümüzde geleneksel biçimlerle yetinmenin hata olacağı kesindir. Geleneksel biçimlerin Kuran'ın buyruğu değil, yer ve zaman koşullarına göre ortaya çıkıp evrilmiş, yani olumsal biçimler olduğunu anlamamız gerekir. Bunların arasında namaz olarak bildiğimiz, Arapça konuşan ülkelerin *salât* olarak bildiği şey bunlardan yalnızca birisidir. Namazın yozlaşmasını bütün *salât* biçimlerindeki yozlaşmanın bir parçası olarak değerlendirmelidir.

Hac

Hacda bir veya birkaç günde Kuran'ı okuyup bitirme geleneği Kuran'ı hiç duymamış kişilerin hacca gittikleri günlerin bir kalıntısı olabilir. Daha teslim olmamış veya yeni Müslüman olmuş bu kişiler kısa sürede dönecekleri için ve dönecekleri yurtlarında Kuran dersi vermeye yetkin kimse olmadığı için bir tür hızlandırılmış kursa katılmış olmalı. Kuran'da sözü edilen *cinler* (yabancılar) takımı Ulak'ı ziyaret ettiğinde onlara da benzer bir hızlandırılmış dinleti sunulmuş olmalıdır.¹⁷⁴

Salât'ın öbür bazı biçimlerinde olduğu gibi hacda da dua paradigması baskın gelmiştir. İnsanlar hacca dua etmeye gider olmuşlardır. Gazali'nin hacda yapılan her şeyin ölüm provası olduğu biçiminde özetleyebileceğimiz hac yorumları bugün de bilinir ve haccın gerçek anlamı olarak düşünülür.¹⁷⁵ Bu yoruma göre hacda yapılacak tövbenin ölümden önce gerçekleşmesi yeterlidir. Bu aslında tövbe değil **günah çıkarmanın** tanımıdır çünkü Kuran'daki tövbe kişinin **düzelme** sürecine girmesidir. Düzelme zaman alacak bir iş olduğu içindir ki ölmek üzereyken tövbe edilemez, yani sözcük anlamıyla Allah'ın yoluna “dönülemez”.¹⁷⁶ Oysa halk haccı bitirir bitirmez ölene temiz gözüyle bakar. Yani duasını etmiş, söz söyleyerek günahlarını sıfırlamıştır. Bu denklemde eyleme, nedenselliğe, tanıklığa yer yoktur. Ölüm provası mantığının yanı sıra ölümden sonra ödenecek ödül beklentisi, tıpkı namaz gibi haccın da yararsız olduğunu kabul etmeye eşittir. Bu “sevap” hesabını yapan sayısız hadis uydurulmuş ve günümüze dek aktarılmıştır. Bu yüzden Gazali'nin yorumunun yaygınlaşmasından sonra hac yaşlıların işi olarak anlaşılmaya başlanmıştır. Oysa gerçekte bir öğrenim etkinliği olan haccın yaşlanmadan önce yapılması gerekir ki yararı görülebilsin.

¹⁷³ A. Samb, “*Masdjid*”, The Encyclopaedia of Islam New Edition, Brill, 1991, 6/658.

¹⁷⁴ De ki: “*Cinlerden bir topluluğun dinledikleri; sonra, şöyle dedikleri bana bildirildi: ‘Hayranlık veren Kur’an’ı dinledik!’*” 72:1

¹⁷⁵ Al-Ghazali (trans. Mohammad Mahdi al-Sharif), *Ihya' Ulum Ad-Din*, Dar Al-Kotob Al-Ilmiyah, 1971, 1/508-520; Tahsin Görgün, “*Hac*”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hac#4-haccin-hikmeti>. Ali Şeriatî'nin Hac kitabında da bu benzetme sık yapılıyor.

¹⁷⁶ ...*Boğulmak üzereyken şöyle dedi: ‘İnandım! Kuşkusuz, İsrailoğullarının inandığından başka Tanrı yoktur. Ben de teslim olanlar arasındayım!’ ‘Şimdi mi? Oysa daha önce karşı gelmiş ve bozgunculuk yapmıştın!’* 10:90-91

Gelenekçi yorum aslında anlamlı olması gereken bir etkinlikten anlamı söküp çıkarmıştır. Böylece İslam'ın bütününden önemli bir parçayı da eksiltmiştir. Haccın anlamsız olduğu fikrinin dolaşıma girmesi, Müslüman toplumda *salât*'ın da anlamsız olduğu fikrine kapıyı açmıştır. Veya çoktan aralanmış olan kapıyı ardına kadar açmıştır. Nitekim bugün ezici çoğunluk namaza yalnızca ve yalnızca ölüm ötesinde alınacak bir emeklilik ikramiyesinin primi gözüyle bakar. Buna inanamıyorsanız hacdan dönenlere ne öğrendiklerini, nasıl arınmış hissettiklerini, genç yaşta gidememiş olmanın onlara ne kaybettiğini, gitmeyenlerin ne kaçırdıklarını, burada olmayıp da orada olanın ne olduğunu sorun. Somut yanıtlar veremediklerini görün.

Salât'ın öbür bileşenleri gibi hac da eylemin yerini kuru sözün, içeriğin yerini törenin alması sürecinden payını almıştır. Dua paradigması egemendir. "Buyur Allah'ım" (*lebbeyk*) derler ama neyi buyurduğunu dinlemeden evlerine dönerler. Bu tıpkı Kuran'ı dinleme (=salât) buyruğunu yerine getirdiğine inanan kişilerin *salât*'ta işittikleri buyrukları yerine getirmemeleri gibidir. Gelenekçinin kafasında "Buyur!" sözü, buyruğu işitmenin başlangıcı değil, kendi içinde bir sondur. Benzer biçimde "namaza durmak" da bir görevin başlangıcı değil, sonudur.

"Ne kadar tavaf, o kadar sevap."

İbrahim'in zamanında ve bir süreye kadar sonrasında bütün ocakların merkezi olan Kutsal Ocağ'ta (*Beyt el Haram*) birden fazla öğretmen, büyük olasılıkla farklı biçimlerde vahiy dersleri veriyorlardı. "Tavaf etmek" bir terim değildir. Kuran terim ve jargon kullanıyor olamaz çünkü yeryüzündeki her uygar topluma seslenme iddiası vardır. *Tavaf* bir terim olmadığı için gerçek anlamını yerine yazdığımızda "dolaşmak" dememiz gerekir. Büyük bir tıp kongresinde yapılan sunumları "dolaşmak" gibi, Ocağ'taki farklı dersleri dinlemek elbette yapılan bu geziden daha çok yararlanma anlamına gelecektir. *Sevap* sözcüğünün de terim değil sıradan bir sözcük olduğunu anımsamak gerekir. Yerlerinden kaymış kavramları düzeltir, yitik nedensellik bağlarını yeniden kurarsak, özdeyiş şuna döner: "Ne kadar çok seminer ve konferans dinlersen, o kadar yararını görürsün."

Namazın Bileşenleri

Kamet

İlk mescitlerin çok işlevliliği bilinir. Kabul gören tarih kaynaklarına göre Ulak'ın mescidi de içinde olmak üzere ilk mescitler birer namaz kılma yeri değildi. Buralar yönetim meclislerinin toplandığı, okuma-yazma öğretilen, duruşmaların görüldüğü yerlerdi. Demek ki buralarda toplulukların uzun süre geçirdikleri oluyordu. Bu demektir ki bu işlerden sonra Kuran dersinin saati geldiğinde, orada türlü amaçlarla bulunup duran öbeklere bunu bildirme gereği duyulmuş olmalıdır. Bina içinde veya avluda Kuran okuması dışında bir amaç için bir topluluk bulunması sık rastlanan bir durum olduğunda veya binaya ilk varanlar, sonrakileri beklerken başka işleri konuşmaya daldıklarında "içeri girin" anlamında ikinci bir seslenmeye gerek duyulmuş olabilir. Bizde "iç ezan" veya kamet denen duyuru böylece ortaya çıkmış olmalıdır. Bunun bugünkü karşılığı bir kasabanın adliyesini, okulunu, yönetim birimini içeren büyük bir binanın içinde okunan ezandır. Binanın dışındaki ezan makul olarak daha erken okunacaktır.

Muhammed bir “gelenek mucidi” değildir. İç ezan okutturdu ise bunun ussal ve işlevsel bir gerekçesi olmuştur. Sokaktaki ezanı duyarak mescide gelmiş kişilere bugün yapıldığı gibi bir kez daha ezan okumanın anlamı yoktur. Çünkü o günkü mescit bugünkü mescit gibi değildir. İç ezanın varlığı aslında mescitte Kuran okumak dışında işler de yapıldığını gösterir. O işler ki hepsi de Allah'ın dini ayakta tutmanın, yani salâtı kurmanın bir parçası veya yardımcısıdır. Bu işlerden Kuran öğrenmek dışında kalanlarının zamanla hükümet binası, karargah, adliye, okul vb. özelleşmiş binalara taşınması bizi yanıltmamalıdır. İleri düzey Kuran dersleri de medrese denen binalara taşınarak özelleşmiştir. Böylece mescit olarak bilinen yerler yalnızca giriş düzeyi diyebileceğimiz yalın okuma yapılan yerlere dönüşmüştür. Yapılardaki bu özelleşme düşünüldüğünde salâtın bütünlüğü daha iyi anlaşılacaktır.

Niyet

Niyet etmek de *salât*ın namaz değil Kuran öğrenimi olduğunun kanıtı olabilir mi? Allah rızası için *salât*ı kurmaya veya *salla* etmeye niyet eden kişi, Kuran'ı boyun eğmek üzere okuyacak veya dinleyecek olduğunu kendine anımsatmış olur. Bir başka deyişle Kuran'a direnmek veya onu sınamak amacıyla değil, onu öğrenmek amacıyla başladığından emin olur. Niyet geleneğinin türetilmesindeki mantık bu olmalıdır. Niyetin bir cümle olarak her seferinde söylenmesi elbette şart değildir. Bu olsa olsa bir yanlış anlama olabilir. Nitekim İbn Teymiye, sözel biçim almış olan niyetin bir bidat olduğunu isabetle saptamıştır.¹⁷⁷

Besmelede Allah'ın adıyla işe başlamak, iyi niyetlerle temiz kalarak o işi bitirme niyetini anımsamayı ve kişinin kendine böyle bir söz vermesini temsil ediyor. *Euzübesmele* de benzer olarak kişinin aklına gelebilecek kötü fikirlerden uzak kalma sözü gibidir, yanıltıcı düşüncelerin varlığı kişinin kendine anımsatmasıdır. Çünkü saptırıcı her yerdedir ve ondan kaçınmak sözle değil bilinçli eylemle olur.¹⁷⁸ Konuya bağlarsak, Allah için yaptığımız her şey gibi *salât*ın da iyiliğe hizmet etmesi gerekir. Anlamak ve teslim olmak üzere Kuran okumak veya dinlemek iyiliktir. Şüpheleri beslemek, direnmek veya insanları aldatmak amacıyla Kuran okumak veya dinlemek iyilik değildir. Dolayısıyla dinleme, anlama, ikna olma gibi bir eylem içermeyen namaz töreninde edilen niyetin bir anlamı yoktur. Bu namaz töreni tam da itiraf edildiği gibi kişisel bir “dua” oturumudur. Duanın niyeti olmaz.

Niyet cümlesi sonraları hepsi birbirinin aynısı olan vakit namazlarının, bunların sünnetlerinin, farzlarının adlarını belli etme amaçlı olarak söylenir olmuştur. Hadis elçisinin veya arkadaşlarının belli bir vaktin *salât*ına niyet ettiğini gösteren bir hadis yoktur. Sözlü niyetin bir bidat olduğu bellidir. “Niyet ettim ... namazına” kalıbının söylenerek namaza başlanması, göstere göstere, biline biline yapılan ve göz yumulan uydurmalarından biridir. Bu türlü örneklerle

¹⁷⁷ Marion Holmes Katz, *Prayer in Islamic Thought and Practice*, Cambridge University Press 2013, s.53.

¹⁷⁸ *Kuran okuduğunda kovulmuş şeytandan Allah'a sığın.* 16:98

Ve işte böylece insan ve cin şeytanlarını her peygambere düşmanlar yaptık... 6:112

“Öyleyse beni azdırdığın için dosdoğru yolunun üzerinde onlara karşı kesinlikle oturacağım!” 7:16

Temiz niyetler olmadan okunan Kuran saptırır: 2:26,176, 3:78, 4:46, 5:41,64,68, 6:9, 7:146, 9:115,125, 10:39,73, 13:17, 14:4,27, 17:41,60,82, 22:52-53...

rastladığımızda namaz paketini oluşturan bileşenlerden acaba kaçının böyle ortaya çıktığını sormak gerekir.

Niyetin hakiki ve samimi bir ilke olarak ortaya çıkmış olması olasılığı, böylece *salât*'ın bir Kuran öğrenme oturumu olduğunun belirtisidir. Niyetin Yahudi kültüründen geçen bir kavram olma olasılığını ise ilgili bölümde tartışacağım.

“Allahuekber”

Muhammed'in “kıldığı namazın” hadis ve siyer kitaplarında ve erken dönem tefsir kitaplarındaki gibi olmadığı kesindir. Bunun en kolay görünen kanıtı namazda defalarca söylenen “*Allahuekber*” sözüdür. Kuran'da Allah'ın seksenin üstünde güzel adı bulunur. Tek sözcükle sınırlı kalmazsak bu sayı yüz onlara çıkar. *Ekber*, yani “daha büyük” veya “en büyük”, bu adlardan biri değildir. *Kebir* adı Kuran'da geçer ama *ekber* geçmez. Bu niteleme İslam öncesi Araplarından veya ele geçirilen ülkelerdeki paganlardan alınmış olmalıdır. Sanki ortada birden çok tapacak varmış da Allah bunlardan en büyüğüymüş gibi bir izlenim oluşmaktadır. Hem Kuran'da hiç geçmemesi hem de anlam bakımından sakat olması nedeniyle Muhammed *salât*'ında veya başka bir zamanda kesinlikle “*Allahuekber*” demiş olamaz. Küçük bir ayrıntı gibi görünen bu aykırılık aslında Ulak'ın yaptığı *salât*'ın üzerinin nasıl örtülmüş ve biçimsel bilgisinin bize ulaşmamış olduğunun canlı kanıtıdır. Benzer biçimde Tahiyat ve Salli-Barik dualarını da Muhammed okumuş olamaz. Salli-Barik'teki “Muhammed'e vermiş olduğun gibi” ifadesini kendisi söylemiş olamaz, kendini “Muhammed” adıyla anarak dua etmiş olamaz. Üstelik Tahiyat duası, “*es selamu aleyke eyyuhe el nebi*” seslenişiyse Allah'tan başkasına seslenmemek yasağını çiğner.

Mübelliğ/Müsemmi

Çok büyük mescit cemaatlerinde en önde duran ve kalabalığa sırtını dönen imamın sesi arkalardan duyulmadığı için mübelliğ veya müsemmi olarak bilinen görevliler ortaya çıkmıştır. Bunlar imamın okuduğunu değil yalnızca “*Allahuekber*”leri yineleyerek arkadaki cemaatin imamı izleyebilmesini (!) sağlayan kişilerdir. Maliki mezhebinden kimisi bu işin yanlışlığını bildirmiştir.¹⁷⁹ Müsemmelerin ortaya çıkışı *salât*'ın namaza dönüşmesinden sonradır ve bunların varlığı orada *salât*'ın anlamsızlaştığını gösterir. Çünkü *salât*'ta amaç Kuran'ı anlamaktır. İmamın düz okumasını bile duyamayan kişilerin *salât*'larını başarıyla tamamladıklarının (Allah'ın “kabul” ettiğinin) varsayılması, etkinliğin içi boş bir törene, bir simgeye, uzaktaki tanrının kendisi için istediği bir tapınmaya dönüşmüş olduğunun yeterli kanıtıdır.

4:101-102 ayetleri *salât*'ı iki öbikle yinelemenin gerekçesini vermiştir: Tehlikeli durumlarda herkesin aynı anda derse girmesi sakıncalıdır. Öyleyse herkesin aynı anda derse girmesinin sakıncalı olduğu başka durumlarda da cemaat bölünebilmelidir. İmamın sesinin arkadan duyulmaması sakıncalıdır ve geleneksel fıkıhçılara göre bile böyle bir namaz geçerli değildir. Bu durumda cemaatin ikiye, üçe bölünerek okumanın yinelenmesi gerekir. İmamın cemaate arkasını dönmesi de sorunu ağırlaştırmıştır. İmamın arkasını dönmesi de *salât*'ın Kuran dersi

¹⁷⁹ Mehmet Boynukalın, “*Tebliğ*”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/teblig>.

olmaktan çıkıp dua törenine dönüşmesini işaretleyen an sayılabilir çünkü *salât*ın amacına aykırıdır.

Erişebildiğim tarih kaynaklarında müsemmliliğin ortaya çıkış zamanıyla ilgili bilgi bulamadım. Buna karşın çıkış nedeniyle ilgili kestirimlerde bulunabiliriz. Kalabalık kimi oturum, müsemmlilerin imamı bire bir yinelemesiyle yapılmış olabilir. Bu durumda imam ve müsemmliler) Kuran cümlelerini sırayla okumuş ve birbirini beklemiş olmalıdır. *Salâta* üşenerek gelenler yineleme yüzünden okumanın uzamasına katlanamayıp müsemmlilerin yalnızca *Allahuekber*'leri yinelemesini istemiş olabilirler. Böylece arka sıradakiler için *salât*, anlamını bütünüyle yitirmiş ve bir törene dönüşmüştür. Nedenselliği ters de kurabiliriz: Tören çoktan anlamsızlaşmış olduğu için *Allahuekber* yineleyiciler rahatça ortaya çıkmış olabilir. Bu anlamda mübelliğlerin varlığı akla Yahudiliğin sebt günü lamba yakmayı, asansörün düğmesine basmayı yasaklayan içi boş kuralcılığını akla getiriyor. Çalışma yasağının gerekçesi insanların Tevrat çalışmaya zaman ayırmalarıdır ama yasak, bu amacın gerçekleşmesinden bütünüyle bağımsız bir nitelik kazanmıştır.

Safta ön sırada bulunmanın “faziletinden” söz eden kaynaklar müsemmlilik kavramının varlığında daha bir anlam kazanmaktadır. Aslında *salâtı* yararlı bir etkinlik olmaktan çıkaran şey yaşamın **dinsel** ve **dünyevi** olarak ikiye bölünmesi, demek ki sekülerleşmesi ve böylece dinsel alanın mantığın kesinlikle işletilmediği ölü bir alan olarak bırakılmasıdır. Stadyuma sığamayanların izlemesi için maç radyodan ve televizyondan veriliyor. Çok talep alan veya iyi olduğu düşünülen bir imamın dersini dinleyemeyenler için bu ders neden radyodan ve televizyondan verilmiyor? Dahası, radyodan, televizyondan veya internetten verilen bu ders neden *salât* yerine konmuyor? Çünkü *salâtı* yere çalıp sekülerleşmiş toplum, konu “din” olunca zihinleri durdurmaya programlamıştır. Basbayağı *salât* olan veya olması gereken işlere *salât* adı vermeyi bırakmış, *salât* adı verdiği tek işi de *salât* olmaktan çıkarmıştır.

Fatiha İle Başlamak

Muhammed'in Fatiha (Açılış) Suresi'ni Kuran derslerinde sık okuduğunu veya *salâtı* Fatiha ile başlatmış olduğunu varsaymak makuldür. Ama bunun nedeni bunu bir törensel kural haline getirmek istemesi olamaz. Fatiha'nın bir “dua suresi” olması da olamaz, başka dua sureleri vardır. Bunun metinde görünen nedeni bütün Kuran'ın Fatiha'daki seslenişe verilen bir yanıt olmasıdır. Fatiha'nın “bizi doğru yola ilet” diye bitmesi ve hemen arkasından gelen Bakara'nın “işte doğru yolu gösteren kitap” diye başlaması, bütün kitabın bu çağrıya verilen yanıt olması demektir. Bu durumda Kuran okuma oturumuna Fatiha ile başlamak, az sonraki dersin amacını bildiren bir anımsatma ve bir uyarı olarak anlamlıdır. O anda ne yapıldığını, ne amaçla toplandığını hatırlatması açısından işlevseldir. Tanrıtanımazlar ve Allah düşmanları da Kuran

çalışırlar ama onlar bunu “bize yol göster” demeden yaparlar.¹⁸⁰ Fatiha’yı okumak, *euzü besmele* söylemek veya sözlü olarak niyet etmek gibi aslında amaçlılığa işaret eden, amaçlılığı vurgulayan bir uygulama olabilir. Hani “ancak yol göstermesi amacıyla Kuran’ı çalışıyorum, başka şey için değil” ilkesini her seferinde anımsa(t)mak ve böylece şeytani, yani kuşkuya düşüren düşünceleri uzaklaştırmak amaçlanmış olabilir. Pek çok şey gibi sonradan biçimsel ve anlamsız bir taklide indirgenmiştir. İlgili hadisin de bunu anlattığı düşünülebilir veya düşünülmüştür: “Fatiha’yı okumayanın namazı yoktur.”¹⁸¹ Yalnız Fatiha’nın her rekatta yeniden okunması bu mantığa aykırıdır çünkü namaz oturumu ara vermeden tek seferde bitiriliyor. Oturuma başlarken yukarıdaki gerekçeyle Fatiha okumanın bir mantığı olabilir ama tekrar tekrar okumak mantıksızdır.

Ulak’ın oturumu veya okumayı gelenekte olduğu gibi “*es selam aleyküm ve rahmetullah*” ile bitirmiş olması pek olası değildir. Bunun yerine Kuran’da Kuran dinleyenlerden verilen örnekler olan “Allah doğruyu söyledi” veya “duyduk ve boyun eğdik” demesi etkinliğin anlamına çok daha uygundur. Yaptığınız şeyin anlamı yalın ve şeffaf olduğunda tören kurallarını sormazsınız çünkü yaptığınız her şey kendisini açıklar. Bugün Kuran tilavetlerinden sonra geleneksel olarak söylenen “*sadak Allah ül azim*” (Yüce Allah doğruyu söyledi), ilk Müslümanların söylediğine çok yakın bir kapatış cümlesi olabilir. Nitekim “tilavet” dediğimiz şey orijinal *salâta* daha yakındır, hatta okunanı anlayan bir topluluk varsa *salâtın* kendisidir, olası biçimlerinden biridir.

Fatiha’nın ardından bir “*zammı sure*” okumanın mantığı da bellidir. Çünkü bütün Kuran zaten Fatiha’daki çağrıyı yapanlara yanıt olarak indirilmiştir. O aslında “*zammı sure*” değil, *salâtın* öz içeriğidir, orada bulunma amacıdır.

Ezberden Okuma Kuralı

Eski metinleri okuyan günümüz araştırmacıların içine düşüp sürdürdükleri yanlış anlamayı ve *salât*taki bozulmayı anlamak için önemli bir veri Yedinci Yüzyıl Araplarının sözlü kültürüdür. Türü nedenlerle Kuran’ı ezberden okumaya öncelik vermiş olan ilk Müslümanların bu durumları kesinlikle İslam’ın bir gereği değildir. O günkü lojistik koşullar herkeste bir kitabın bulunmasını olanaksız kıldığı gibi ezberi güçlü bireylerden oluşan bir toplum için bu çok büyük bir kayıp olmaz da. Bu yüzden bireysel ve toplu Kuran dersleri olasılıkla kağıttan değil

¹⁸⁰ *Ve seni dinleyenlerden bir bölümü senin yanından çıktıklarında kendilerine bilgi verilmiş olanlara; “Az önce ne söyledi?” derler. İşte onlar Allah’ın yüreklerine damga vurduğu ve kendi isteklerine tutsak olan kimselerdir. 47:16*

Bir sure indirildiğinde, “Sizi gören var mı?” diyerek bakışlırlar; sonra dönüp giderler. Anlamayan bir toplum oldukları için Allah da onların yüreklerini döndürmüştür. 9:127

Üstelik nankörlük edenler öğretiyi duydukları zaman gözleriyle seni neredeyse gerçekten devireceklerdi. “Aslında o kesinlikle delirmiş!” diyorlardı. 68:51

¹⁸¹ Buhari, Ezan, 10/150 (756) (<http://sunnah.com/bukhari/10/150>); Müslim, Salat, 4/43 (395) (<http://sunnah.com/muslim/4/43>).

ezberden okuma biçiminde gerçekleşmiştir. Bugün namazın tanımını yapılırken yere ve zamana özgü olan pek çok koşul gibi bu da bütünüyle göz ardı edilmektedir.¹⁸²

Sözlü kültürün egemenliği nedeniyle Yedinci Yüzyıl Araplarının muma, lambaya gerek duymadıklarını varsayıyoruz. O zamanlar Araplarda yazma kültürü yoktur ve zaten kitap çoğaltmak zor iştir. Yazılsa bile sesli harfler sorunu vardır, bu yüzden ezberlemiş birinin okuması esastır.¹⁸³ Ezberleri kuvvetli ve ezberden okuyorlar. Kişi, ezberindeki metni okurken de anlamı ve incelikleri üzerinde uzun uzun düşünebilir. Bunu kendi üzerinizde denemek için ezbere bildiğiniz bir metni, sözgelimi Gençliğe Hitabe'yi veya İstiklal Marşı'nın on kıtasını aklınızdan yavaşça geçirerek, düşünerek okuyun. Bugün namaz için "ezberleyemiyorum, hata yapıyorum" diyenlere "eline al, kitaptan oku" dediğimizde tuhaf bakışlarla karşılaşmamızın nedeni ezberden okumanın bir gereklilik sanılmasıdır. Çünkü Arap'a da Arap olmayana da öyle öğretilmiştir.

Kitaplılara baktığımızda bir "dinsel simge" olarak gördüğümüz mum aslında gece kitap okumalarında kullanılan bir aydınlatma gereciydi.¹⁸⁴ Yahudilikte kişinin Tevrat'ı ezbere bilse bile metinden okuması tavsiye edilir. Bu, gelenekçi Müslümanlarda gördüğümüz yazı olsa bile ezberden okuma gerekliliğinin tam karşısı gibidir. Karşılaştırmak gerekirse Müslümanlarda mum simgesinin ve geleneğinin gelişmemiş olması Kuran'ı ezberden okuma alışkanlığının ve böylece gece muma gerek duymama olgusunun bir sonucudur. Nitekim Kuran pek çok ayette bağlıklarını gece çalışmaya çağırıyor.¹⁸⁵ Aydınlatma gereci bulamayanlar bu çalışmayı bireysel yapacaklarsa ancak ezberden okuyarak yapabilirler.

Ortada bir yasağın olmadığı ve ezberden okuma geleneğinin koşulların sonucu olduğu aslında bilinir.¹⁸⁶ Bilinir ama bilmezden gelinir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Din İşleri Yüksek Kurulu, ezberden okuma geleneğini ortaya çıkaran bütün olguları ve etmenleri göz ardı ediyor. Kitaptan okuyarak namaz kılmanın bin yıl önce yaşamış falanca bilginine göre yasak, filanca bilginine göre mekruh (kötü) olduğunu aktaran fetvalar veriyor. Gerekçe yok, dayanak yok. **Nedenlerini** bilmediği, araştırmadığı, düşünmediği için de güvenli tarafta kalarak (!) ezberden okumayı tavsiye ediyor.¹⁸⁷ Oysa kağıttan okuyarak namaz kılmayı kötü bulan bilginlerin

¹⁸² Bunun tarihselcilik olmadığını belirteyim. Tarihselcilik Kuran'da yazarların o zamana özgü olduğunu öne sürmektir. Ben geleneksel olguların o zamana özgü olduğunu söylüyorum; farklıdır.

¹⁸³ "Kur'ân, kariden işitilen ve bizzat sayfalarda yazılı olandır." İbn Hazm, *El Fasl*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 84, 2017, 3/706.

¹⁸⁴ *Onların tümü aynı değildir. Kitap halkı arasında, gece boyunca ayakta durarak, Allah'ın ayetlerini okuyan ve secdeye kapanan bir topluluk vardır.* 3:113

¹⁸⁵ 25:64, 32:16, 39:9, 73:6...

¹⁸⁶ "Her ne kadar yaygın uygulama kazanmamışsa da namazda okumayı kitaptan yapmak Şafi ve Hanbeli mezheplerine göre caizdir." Buna göre Hanefi mezhebi sınıfta kalmıştır. Ebubekir Sifil, "Kıraat", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kiraat--namaz>.

¹⁸⁷ <https://web.archive.org/web/20230419013255/https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/146/namazda-kiraati-mushafa-bakararak-yapmak-caiz-midir> veya <https://archive.is/77naF>

dayanak yapmış olabilecekleri tek gerçek, o günkü yazılı metinlerin harekesiz, hatta belli bir tarihe dek noktasız olmasıdır.¹⁸⁸ İlk Kuran metinlerinin harekesiz olduğu gelenekçilerce de kabul edilmektedir. Hatta noktalı harflerin noktalarının bile olmadığı öne sürülmektedir.¹⁸⁹ Eğer bu içtihadı yapan bilgin Kuran'ın tek bir doğru okunuşu olacağını düşünüyorsa harekesiz metnin nasıl okunacağı belli olmadığı için yasaklamıştır. Çünkü öğrenci metni yanlış okursa mesajı yanlış anlayacaktır. Eğer bu içtihadı yapan bilgin Kuran'ın "yedi" farklı biçimde okunabileceğini düşünüyorsa kişinin bu doğru okunuşlardan en az birini bilmesi gerektiğini düşünmüş olmalıdır.¹⁹⁰ Harflerin noktalarının ve harekelerinin bulunduğu durumda kağıttan okumaya karşı hiçbir gerekçe ileri sürülemez. Eğer çevirisi okunacaksa tartışmak bile anlamsızdır.

Ezber, insanların bir zamanlar yetenekli oldukları ve kolay başardıkları bir iş olmuş olabilir. Kuran'ı ezberlemek türlü güvenlik kaygılarıyla mushaf kopyalamaya yeğlenmiş olabilir. Seslendirme bilgisinin kağıda tam geçirilmemiş olması nedeniyle *salât* oturumlarını kağıttan okuyarak yürütenlerin yetkinliğine güvenilmemiş olabilir. Ancak bunların **nedenlerini** anlamayan veya unutan kuşaklar ezberin kendisini bir amaç sanmaya başlamışlardır. Ezberin medreselerde bir öğretim yöntemi olarak kullanılması nedeniyle eğitim süresi 12-16 yıla kadar çıkmasına rağmen niteliksiz mezunlar verilmiştir.¹⁹¹ Aynı yanlış namazın ezberden kılınması geleneğine yol vermiştir. Ama surelerin yabancı dilde okunması başta olmak üzere namazdaki anlamsızlık yükü o denli büyüktür ki ezberden okuma kuralı masum kalıyor.

Ezgili Okuma

Kuran'ın sese ezgi vererek ve hecelerini uzatarak okunması geleneksel kaynaklarda teganni olarak anılır. Buna müzikli veya ezgili okuma da denebilir. Bir çalgının eşliği olmaması ve yalnızca melodinin olması nedeniyle ezgi sözcüğünü uygun buluyorum.

10. yy. gezgini Ahmed İbn Rusta, mescitlerde ezgili okumanın yayıldığını yazar.¹⁹² 9. yy. bilgini İbn Vaddah, 12. yy. bilgini Ebül Ferec İbnül Cevzi, 14. yy. bilgini Zeynüddin El İraki, 15. yy. bilgini Celalüddin El Suyuti, Kuran'ın bugünkü gibi ezgili okunmasını yanlış bulanlardandır.

¹⁸⁸ Harflerin noktası yazılmadığında Be ile Te gibi harf çiftleri ayırt edilemiyor. Sözelimi aynı yazılışlı *kabul* ile *katil* sözcüklerinin nasıl okunacağı ancak bağlamdan çıkarılabiliyor. Harekeler yazılmadığında ise sesli harfler için aynı durum söz konusu.

¹⁸⁹ Muhammed Hamidullah, *Kurani Kerim Tarihi*, paragraf 93; H.Wehr, "Arabiyya", The Encyclopaedia of Islam New Edition, Brill 1986, 1/565; İsmail Durmuş, "Harf", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/harf--alfabe#1>.

¹⁹⁰ Suat Yıldırım, "El Ahrufü's-Seba", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 1989, 2/174-177; F.Buhl, "Kur'an", İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Bakanlığı, 1977, 6/1008.

¹⁹¹ Hüseyin Atay, *Medreselerin Gerilemesi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 24/1 (1981), s.28; İbn Haldun (çev. Süleyman Uludağ), *Mukaddime*, Dergah Yayınları, 2009, 2/778.

¹⁹² Ali Mazaheri (çev. Bahriye Üçok), *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, Valik Yayınevi, 1972, s.18.

Hem anlamı ortadan kaldırması hem de yabancı dinleri taklit olması gerekçe gösterilmiştir.¹⁹³ Bunlar aykırı kişiler değil, ana akım Sünni düşünürlerdir. Demek ki yüzyıllar geçmiş, bilginlerin uyarılarına kulak asılmamıştır. Belki daha 10. yy.'da bu itirazı yapan bilginlere "bu kadar Müslüman üç yüzyıldır yanılıyor olamaz" yanıtı veriliyordu. 12. yy. fıkıhçısı Turtuşî, Müslümanların gayrimüslimleri açıkça taklit ettiklerinden söz eder. One göre Kuran'ı Hristiyanların yaptıkları gibi ezgili okumak veya mescitleri aşırı süsleyerek kilise ve havralara benzetmek bunlardan ikisidir.¹⁹⁴ Daha sonra ilgili bölümde ayrıca tartışacağım; sesi veya mekan süslemek **törenin** etkililiğini artırmayı amaçlar. Çünkü tanımı gereği tören, **içerikçe** zengin değildir. Bunu simgeyle, duyguyla, yakıştırılan önemle dengeleme gereği duyulur. Bu tıpkı bir biblo veya heykel ile bir şemsiye veya anahtar arasındaki farka benzer. İşe yaradığı için kullanılan şeyden estetik bir doyum beklenmez. Yoğun hizmet edecek bir aile veya yük arabasından güzel olması beklenmez ama arada bir binilecek spor arabasının heyecan verici görünmesi istenir. İçeriği zayıf veya sıfır olan bir etkinliğin cemaatçe algılanan önemini artırmak için sesin, mekanın, giysilerin süslenmesi veya sıradışı yapılması gereği duyulmuş olabilir.¹⁹⁵ *Salât*'ın törene dönüşmesi onun namaza dönüşmesi ve içeriğini yitirmesidir.

Ezgili okumanın bugünkü tınısının Arap müziğinden etkilendiği görülüyor. Ama bu konudaki tartışmaların ortaya çıktığı dönem Müslüman bilincin yabancı kültürlerin yoğun etkisi altında kalmaya başladığı Abbasi dönemidir.¹⁹⁶ Ezgili okumayla metnin anlamsızlığı arasında yumurtatavuk ilişkisi vardır. Müzik güfteyi anlamsızlaştırır. Buna karşılık güftenin çoktan anlamını yitirdiği yerde okumanın önce tekerlemeye, ardından müziğe dönüşmesi doğaldır. Yedinci Yüzyıl'da Mecusi dininin en eski kitabı olan Avesta, dili artık konuşulmadığı için güçlüğüle anlaşılır olmuştu. Nitekim Mecusilerin günde beş vakit dualarında okunan sözlerin anlamı umursanmamaktadır; bu onların dinlerinin normalidir. Nitekim Mecusilerin 6. yy.'da daha İslam'la tanışmamışken ezgili okuma yaptıkları biliniyor.¹⁹⁷ Yahudi ve Hristiyan geleneklerinin kopyalanmasından yakınan bilginler de hesaba katıldığında bulaşmanın yönü belli oluyor: Ezgili okuma Mecusilikten, Yahudilikten ve Hristiyanlıktan Müslümanlığa geçmiştir; tersi olmamıştır. Avesta.org sitesinde Mecusi metinlerinin ezgili okunmasını dinleyebilir, Yahudi ve Müslüman okumalarıyla karşılaştırılabilecek nitelikte olduğunu görebilirsiniz.

Ezgili okumak şeytanın etkili bir tuzağıdır. Çünkü sözün yanında ezginin varlığı, anlamı bastırır ve kovar. Herkes yabancı dilde müzik dinleyebilir çünkü asıl dinlenen şey ezgidir, güfte değil.

¹⁹³ Maribel Fierro, *The Treatises against Innovations (kutub al-bid'a)*, Der Islam 69 (1992) s.211-213; Jonathan P. Berkey, *Popular Preaching and Religious Authority in the Medieval Islamic Near East*, University of Washington Press, 2001, s.30.

¹⁹⁴ Abu Bakr al-Turtushi (d. 1126), *Kitab Al Hawadith Wal Bida* (Beirut: Dar al-Gharb al-Islami, 1990), 188–9, 220–1' akt. Jonathan Porter Berkey, *The Formation of Islam: Religion and Society In The Near East 600–1800*, Cambridge University Press, 2003, s.198.; Abu Bakr Al-Turtusi (çev.Maribel Fierro), *Kitab Al-Hawadit Wa-l-Bida*, CSIC, 1993, s.213, 217.

¹⁹⁵ Robert N. Mccauley, *Why Religion Is Natural and Science Is Not*, Oxford University Press, 2011, s.197-198.

¹⁹⁶ Anna M. Gade, *Recitation*, The Blackwell Companion to The Qur'an (ed. Andrew Rippin), Blackwell Publishing, 2006 içinde s.490.

¹⁹⁷ Touraj Daryaee, *Sasanian Persia: The Rise and Fall of An Empire*, I. B. Tauris, 2009, s.44.

Pek çok kişi anladığında kendisini kızdıracak veya tiksindirecek sözleri şarkı güftesi olarak kulak vermeden “dinler”. Ama hiç kimse anlamadığı bir dilde şiir dinlemez. Bu herkese anlamsız gelir. Bir müzik albümünde sözlü ve sözsüz parçaların arka arkaya sıralanmasını hiç kimse yadırgamaz, çünkü amaç müziktir, söz değil. Buna karşılık hiçbir müzik albümünde müziksiz şiir bulamayız. İşte şeytan bu ayırmda devreye girer ve imama sureyi ezgili okutur. Böylece imamı da cemaati de tören psikolojisine sokar. Ezgili okumanın ortaya çıkmasıyla Kuran dersinin namaza dönüşmesi arasında tavuk-yumurta ilişkisi vardır; her biri ötekinin hem nedeni hem sonucudur.

Ezgi, okumanın işlevini ve amacını değiştirerek ona yeni bir anlam yakıştırır. Ezgili Kuran okuması Türkçe çeviri üzerinden yapıldığında bunun yabancılara değil de Türklere gülünç gelmesinin nedeni, ezgiye rağmen sözleri anlayabiliyor olmalarıdır. Çünkü Türkler “ibadet” bağlamında anlama ezgiyi çoktan birbirinden ayırmışlardır. Tam olarak bu yüzden “anamlı ibadet” Türklere tuhaf, hatta gülünç gelir. Küçük yaştan başlayarak onlara ezgili okumanın anlamsız olması gerektiği öğretilir.

Namaz Sonunda Oturma (*kade*) ve Selamlama

Hutbe bölümünde okuma sırasında ayakta durulmuş, açıklama bölümünde oturulmuş olabileceğinin işaretlerini incelemiştım. Aslında okunmuş olanın açıklaması olması gereken hutbenin yapılmaması durumunda Kuran okuması dua ile kapatılmış olabilir ki bu da dua ile başlamak gibi Kuran’a uygundur. Evde günlük sabah ve akşam okumalarını birlikte yapan bir aile, açıklama ve tartışmayı geçip oturumu kapatabilir. *Salât* sonundaki bu oturmanın *salâtın* özünün, çekirdeğinin, yani Kuran okumasının dışında sayıldığına göstergesi, son oturuşta yellenen kişinin *salâtının* geçerli olduğunu bildiren hadistir.¹⁹⁸

Ne var ki bu son oturmada okunacak olan duaların sonradan tarifeye bağlanmış olduğu, üstelik de hiç uygun olmayan ve ölümlerin çağrıldığı duaların okunmaya başlandığı bellidir. *Tahiyyat* ve *Salli-Barik* duaları böyledir. Hutbe okunmayacağına bilindiği durumlarda okumanın bitiş anında cemaatteki birliğin sürdürülmesi gereği ortadan kalkar. Çünkü Kuran okuması bitmiştir ve sessizlik gereği sona ermiştir. Bu durumda bireysel duasını bitiren kişinin ayağa kalkıp mescidi terk etmesine izin verilmelidir. İlk zamanlarda izin verilmiş olmalıdır. Bunu yapan kişinin ayrıldığı topluluğu selamlaması çok doğaldır. Bu da bize namaz sonundaki selamın nasıl ortaya çıkmış olabileceğiyle ilgili bir işaret veriyor. İmamı ayrıca selamlamak gerektiğini söyleyen hadis, selam verenin selamını almak gerektiğini söyleyen hadisler ve hadis elçisinin selam konusunda farklı tutumlar izlediğini öne süren hadisler bu olasılığı güçlendiriyor.¹⁹⁹ Bu hadislerde toplu selam verilmesi gerektiği iması yoktur, gündelik karşılama ve uğurlama anlamı sezilir. Bu hadislerde ve eski tefsirlerde toplu selam konusundaki suskunluk ve bu konudaki çelişkili rivayetler Muhammed’in sağlığından hadislerin yazıya geçirilmesine kadar

¹⁹⁸ Tirmizi, Salat, 2/261 (408). <https://sunnah.com/tirmidhi:408>

¹⁹⁹ “İmamı selamla”, “selamlayanın selamını al...” Muvatta Malik, Salat, 3/57, <https://sunnah.com/malik/3/57>; “İmamı selamlayın, birbirinizi selamlayın” İbn Mace, İkame, 5/120 (922), <https://sunnah.com/ibnmajah:922>; Christopher Melchert, *The concluding Salutation in Islamic Ritual Prayer*, Le Museon Volume:114 Issue:3-4 (2001), s.398; Salim Ögüt, “*Selâm*”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/selam--namaz>.

geçen sürede toplu selamlamanın henüz kural olmadığı bir anın varlığına işaret ediyor. Maverdi'nin büyük cemaatte iki selam verileceği ama küçük cemaatte görüş ayrılığı olduğunu söylemesi de bunun normal, toplumsal bir selamlaşma olduğu olasılığını güçlendiriyor. Selamın *salât*'ın bir parçası olmadığından ayırdında olan Maverdi, son derece anlaşılır bir usyürütmeye imamın ikinci selamı kalabalıkta rahat duyulması için verdiğini çıkarıyor.²⁰⁰

Duasını bitirenin hızlıca mescitten ayrılmaya çalışması sırasında ortaya çıkmış olabilecek karışıklık birilerini rahatsız etmiş ve bunu da bir düzene sokmaya itmiş olması da olasılıklar arasındadır. Sonuçta selamın bugünkü biçimi doğal değildir ve fakat doğal gereksinimlerle ortaya çıkmış ve sonradan içi boş taklide dönmüş olabileceğini öngörebiliyoruz. Bu, hemen her törensel uygulamada karşılaşılabileceğimiz bir örüntüdür.

Sağa ve sola dönmenin meleklere selam vermek olarak açıklanması, toplu selamın ortaya çıkmasından çok sonra, gözlenen olguyu çaresizce açıklamak üzere ruhçuların başarısız girişimlerinden biridir. Meleklere esenlik dilenemez, onlar hep esenlik içindedir. Ayrıca sonsuz sayıda melek her yeri boşluksuz doldurmuştur, aralarından ikisini seçmenin bir anlamı yoktur. Birinin günahları, birinin sevapları yazdığı ve omuzlarda oturduğu (!) düşünülen bu meleklere seçilmesinin nedeni acaba dalkavukluk mudur? Gazali, saçmalığa bir saçmalık daha ekleyerek selamın aynı zamanda cinler için olduğunu öne sürmüştür.²⁰¹ Kesin olan şey, burada sözü edilen meleğin ve cinin yoz İran-Hint ve Yunan kültürlerindeki ve bunların etkisinde yazılmış olan Kitabımukaddes'teki melek ve ecinni (*demon*) olduğudur.

Diğer Namaz Konuları

Namazı Bırakanın Cezalandırılması

Salât yanlış anlaşılınca ortaya çıkan çelişkilerden belki en önemlisi namazı bırakanların durumuyla ilgili içtihatlardır. *Salât*'ı bırakanın dinden çıktığı veya idam edilmesi gerektiği içtihatlarını bağnazlık veya despotluk olarak nitelemek acelecilik olur. Bu içtihatlar kökü Kuran'da bulunan sağlam bir nedenselliğe ve *salât*'ın doğru anlamına dayansa da zamanla ya unutulmuş ya da üzeri kasıtlı olarak örtülmüştür. Aslında hemen her zaman bu ikisi birlikte olur, dolayısıyla burada kötü niyetle cahilliği birbirinden ayırmaya çalışmayacağım.

Müslüman olanla olmayanı ayırt etmek için devlet veya cemaat yönetiminin uygulanabilir bir sınır çizmesi zorunludur. Öğreti yozlaştıkça ve bilginlerin bilgeliği azaldıkça giderek sığ ve kötüye kullanılabilir bir sınır çizilmiş olması olasıdır. Müslüman nüfustaki hızlı artış adayları izlemeyi ve Müslümanları ayırt etmeyi zorlaştırdıkça Kuran dersi anlamındaki *salât* toplantısının ayırt ediciliği öne çıkmıştır. Bu öncelik zamanla Müslüman olanı ayırt etmenin ilk koşulu değil, tek koşulu sanılır olmuştur.

²⁰⁰ Christopher Melchert, *The concluding Salutation in Islamic Ritual Prayer*, Le Museon Volume:114 Issue:3-4 (2001), s.395-398.

²⁰¹ Christopher Melchert, *The concluding Salutation in Islamic Ritual Prayer*, Le Museon Volume:114 Issue:3-4 (2001), s.402.

Burada en can alıcı nokta yine *salâtın* “dua” olarak yanlış anlaşılmasıdır. *Salât*, Allah’a isteklerini sözlü olarak bildirmek olarak anlaşıldığı anda *salâta* gelmeyen cezalandırılması bir mantıksızlık yani zulüm olmaya başlar. İçten geliyor olması gereken bir işin zorlanması gerçeğe aykırıdır. Oysa *salât* Allah’a istekleri sözlü olarak bildirmek veya tapınmak değildir, onun buyruklarını dinlemektir. Bu, İslam toplumunda toplumun düzeni olan ahlak öğütlerini dinlemek demektir. Ahlak isteğe bağlı değildir, hiç olmamıştır. Ahlakın var olması ve sürmesi için düzenli aşılama gereksinim vardır. İnsanın ahlaki öğüt işleme gereksiniminin sürekli olduğunu tanrıtanımlar bile kabul ediyorlar.²⁰²

Kimi gelenekselci yorumcunun yaptığı **Allah’a karşı görevler ve topluma karşı görevler** ayrımı Kuran’a aykırı ve gerçeğe aykırıdır. Bu sakat ayrıma göre *salât* yalnızca Allah’a karşı görev olup toplumu ilgilendirmemelidir. *Salât* başından beri bir tür dua olarak anlaşılıyor olsaydı bunu düzenli yapmaması kişinin yalnızca “Allah’a karşı suçu” olarak anlaşılırdı ve kişiyi toplumdan dışlamayı haklı çıkarmazdı. Oysa olaylar böyle gelişmemiştir ve *salâta* ceza yaptırımıyla çağırmanın gerekliliği düşünülebilmştir. Bunu gerekli gören ilk kişiler *salâtı* topluma karşı asgari ve vazgeçilmez görevi olarak anlamış olmalıydılar. İşte bu koşulu sağlayan şey *salâtın* “dua” anlamı değil Kuran eğitimi veya ahlaki aşılama anlamıdır. Allah’ın **ne** olduğunu anlamış olan, demek ki Allah’a karşı görevle Müslüman topluma karşı görevin sonuçta aynı şeyler olduğunu anlamış olan müçtehitlerin Kuran eğitimini asgari düzeyde **zorunlu** tutacakları kesindir. Bu aslında “seküler” ve “özgürlükçü” hükümetlerin bile kısmen kabul ettikleri bir gerçektir; tek fark Kuran’ın terimlerini kullanmamalarıdır. Sözgelimi zorunlu eğitim modern toplumlarda zorunlu *salâtın* bir parçasıdır. Zorunlu seküler eğitim az da olsa ahlaki aşılama içerir. Modern toplumlarda doğru ahlakın kaynağı tek ve sabit olmadığı için ahlaki aşılama etkinliği tek bir kitaba odaklanmış değildir. Bunun yanı sıra modern toplumda eski dünyada var olmayan basın vardır. Basının erişim ve ikna gücü öylesine büyüktür ki zorlama ve yaptırım gereğini büyük ölçüde ortadan kaldırmaktadır. Eğer namazın yalnızca törenselliğini konuşacaksak bu da modern toplumdaki ulusal törenlerle karşılaştırılabilir. Modern seküler ülkelerde bayrağa, anayasaya veya ülkesi için ölenlere törensel saygı göstermeyenler yaptırımı uğrar. Çünkü bu saygısızlığı yapan yurttaş, ulusun ahlaki ortak paydalarını ve ülkelerini paylaşmadığı mesajını verir, çevresine de paylaşmama çağrısı yapmış olur.

Hadis kitaplarında yer alan “üst üste üç cumaya gelmeyen yüreğinin mühürlendiği” hadisi konuyla ilgili bir örnektir.²⁰³ *Salât* bilmeyen için bir öğrenme ve bilen için belleği ve güdülenmeyi tazeleme etkinliği ise bunun anlamı çok nettir. İşlerini belli bir ahlak üzere yürütme konusunda uzlaşmış bir toplumda -ki her toplum böyledir- asgari ve zorunlu ahlak aşılmasına katılmamanın bir yaptırımı olmak zorundadır. Bu aşılama ders biçiminde oluyor

²⁰² “Aslında sevdiğimiz doğrular, günde bize üç, beş ya da on kez zorla anımsatılmalı; eğer bu yapılmazsa biz o çok sevdiğimiz doğruları uygulamayı beceremiyoruz.” Alain De Botton (çev. Ayşe Ece), *Ateistler İçin Din*, Sel Yayın, 2012, s.130.

²⁰³ Tirmizi, *Yevm el Cuma*, 4/13 (500) <https://sunnah.com/tirmidhi:500>; Ebu Davut, *Salat*, 663 (1052) <https://sunnah.com/abudawud:1052>; İbn Mace, *İkame*, 5/323 (1125) <https://sunnah.com/ibnmajah:1125>; Nesai, *Cuma* 4-5 (1369) <https://sunnah.com/nasai:1369>.

ise her okulda olduğu gibi bir devamsızlık sınırı atanmak zorundadır. Üçtür veya beştir; mantık değişmez. Devamsızlık sınırını aşan öğrenci dersi geçmemiş sayılır veya okuldan atılır.

Bugün namaz biçimiyle karşımıza çıkan yalın Kuran okuma oturumu, başlangıç düzeyinde Kuran dersidir. Bu, özellikle de cuma hutbesiyle birlikte herkesin katılması gereken asgari ders olduğu için katılım yaptırma bağlanmıştır. Kuran'ın özel bir ceza öngörmediği suçların cezası Müslüman topluma kalmıştır.²⁰⁴ Namazı bırakana uygulanan ayıplama ve kınama dışındaki yaptırımlar çeşitli zaman ve coğrafyalarda mescide dayak zoruyla adam toplamak veya gelmeyi tekfir²⁰⁵ etmek olarak karşımıza çıkabiliyor. Ahmed Bin Hanbel ve Hanbeli müçtehitler *salâta* gelmeyenin İslam'dan çıktığı içtihatlarını yapmışlardır. Sünnîler arasında büyük günah işlemenin tekfire konu olan tek örneği namaz kılmayı sürekli terketmektir. Bunun dışındaki suçlar kişi *salâta* geldiği sürece tekfir etmek için yeterli gerekçe sayılmamıştır.²⁰⁶ Müslüman toplumlarda bir tür genel ahlak polisi işlevi gören muhtesipler bu gibi içtihatları zaman zaman uygulamış görünüyorlar. Mescit imamlarından bilgi alarak *salâta* gelmemeyi alışkanlık edinen erkekleri uyarmış, kulak asmayanları cezalandırması istemiyle kadı karşısına çıkarmışlardır.²⁰⁷ 1262'de Şam valisi, Şam Emevi Camisi imamı ve Şam bilgileri düzenli *salâti* zorunlu yapmışlardır. 1343 ve 1344'te çarşılara imamlar atanmış ve halk onların arkasında durmaya çağırılmıştır. 1388'de çarşı muhtesibi, müçtehitlerden esnafa Fatihâ'yı ve *salâti* öğretmelerini istemiştir.²⁰⁸ 14. yy. gezgini İbn Battuta'nın aktardığına göre Harzem'de (bugünkü Özbekistan) namaza gelmeyenleri imamın dövmesi için her camide bir kamçı asılıdır.²⁰⁹ 15~18. yy. Osmanlı'sında da cuma veya vakit namazlarını bütünüyle bırakanlara

²⁰⁴ İslam'dan dönene Kuran'da özel bir yaptırım tavsiye edilmiyor oluşunu yaptırım uygulamanın yasak olduğu yolunda yorumlamak bir hata olur. Kuran, suçları cezalandırmamayı buyurduğunda bunu ayrıca yapıyor. Karşılaştırmak gerekirse Yahudilerin kendilerine özgü suçları için onları cezalandırmamak gerektiği açıkça bildirilmiştir. Bkz. 5:13

²⁰⁵ tekfir: Bir kişi veya topluluğun eylemleri veya söylemleri nedeniyle İslam'dan çıktığının duyurulması. Hristiyanlıktaki aforozun benzeridir.

²⁰⁶ Reşid Rızâ'dan aktaran Yusuf Şevki Yavuz, "*Tekfir*", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tekfir>.

²⁰⁷ Cengiz Kallek, "*Hisbe*", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hisbe>.

²⁰⁸ İn 660/1262, the governor, the supervisor of the Umayyad Mosque, and the sheikhs of Damascus teamed up to require regular prayer. Again in 744/1343-44 prayer leaders were assigned to the markets, and the people ordered to imitate them when the muezzin called. In 790/1388 the market inspector ordered the jurists to teach the common shopkeepers the introduction to the Koran and how to pray. Ira M. Lapidus, *Muslim Cities In The Later Middle Ages*, Student Edition, Cambridge University Press, 1984, s.103.

muhtesip: Genel ahlaki korumakla, çarşı denetimi yapmakla, kabahatlılere idari ceza yazmakla, suçluları kadı karşısına çıkarmakla görevli memur. Bu işleve ve kuruma hisbe denir.

²⁰⁹ İbn Battuta, Rihle'den aktaran Marion Holmes Katz, *Prayer in Islamic Thought and Practice*, Cambridge University Press 2013, s.157. Namazı terk edeni dövme cezasının Altınordu devleti zamanında Harezem'de uygulandığı da bildiriliyor. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1976, s.206.

para ve dayak cezası uygulanmıştır.²¹⁰ Salâtın Kuran dersi olduğu anımsandığında, yani örgün öğretimin ve kitap okuma kültürünün olmadığı bir toplumda halkın Kuran'ı ilk duyma ve öğrenme deneyiminin ancak salât oturumunda gerçekleşeceği düşünüldüğünde bu yaptırımlar daha anlamlı olur. Aradan geçen yüzyılların zihinlerde yarattığı durgunlukla ve unutuşla salât oturumlarının Müslümanlığın kendisi olduğu gibi bir izlenim oluşmuştur. Haftada bir halka açık Kuran okuma oturumlarına düzenli olarak gelmeyen bir kişinin Müslüman sayılmaması içtihadı yerindedir. 2:238'de ayrıca sayılan *Salât El Vusta*, cuma toplantısı olarak anlaşıldıysa bunun herkesin göstermesi zorunlu olan asgari çaba olarak belirlenmiş olması doğrudur.

13. yy. Endülüs bilgini İbn el Münasif'in bildirdiğine göre namaza gelmeyen biri olduğunda namazı bilip bilmediğini anlamak için sorguya çekilmiş. Namazın kurallarını bildiği anlaşılırsa kıldığı varsayılarak bırakılmış. Eğer namazın kurallarını bilmediği anlaşılırsa öğretilir ve camiye gelmesi beklenirmiş. Eğer kılmadığı veya istemediği izlenimi oluşursa önce cezalandırılır sonra namaz öğretilirmiş.²¹¹ Burada toplumu birleştiriyor olması gereken ahlak bilgisinin -ki kaynağı Kuran'dır- yerini namazın nasıl uygulanacağı bilgisini aldığını görüyoruz. Amaç unutulmuş ve araç amaçlaştırılmıştır. Namaz *salât*ın yalnızca bir biçimidir ve *salât*ın amacı toplumda herkesin Kuran ahlakını benimsemesidir. Biçim bilgisinin pek bir ahlaki karşılığı yoktur. Orta *Salât*'a gelmeyen, hiç *salât* etmediğinden kuşkulanan kişi sorgulanacaksa bu ancak bir Kuran bilgisi sınavı olabilir. Kuran'ı öğrenmenin, Allah'ı anmanın, iyiliğe çağrılmanın tek yolu yüzlerce kuralından biri bile değiştirilemeyen bir tören yapmak olamaz. Ahlakın yerini tören aldığı içindir ki bugün "namaz kılıyor ama ahlaksız" veya "ahlaklı ama dinsiz" gibi sınıflandırmalar yapılıyor.

*Salât*ın mantığı anlaşılınca *salâta* gelmeyen kişiye ceza veya idam yaptırımını uygulanması içtihatları haklı bulunmasa bile daha anlaşılır olur. Buna hükmeden yargıçlar Kuran dinleyenlerin sayısındaki azalmayı görmüş, toplumun İslam'dan uzaklaşacağı kaygısıyla bu içtihatlarda bulunmuş olabilirler. Çünkü ilk kuşaklar *salât*ın bir tapınma töreni olduğunu düşünmüyorlardı, toplumsal bir görev ve üzerinde ilerlenmesi gereken bir yol olduğunu biliyorlardı. Sonraki kuşaklar ilerleme şöyle dursun bir gerileme algıladılarsa kaygılanıp aşırılığa sapmış olabileceklerini anlamamız gerekir. Herkesin Kuran'ın yasalarını layıkıyla gözetmeyecek bile olsa en azından sürekli iyi öğüt duyması gerektiğini haklı olarak düşünmüş olabilirler.

*Salât*ın topluma karşı görev olduğu anlayışı elbette ilk Müslüman Arap kuşağıyla sınırlı değildir. *Salât*ın ne olduğunu bilen bir azınlık kesinlikle her çağda olmuştur, günümüzde de vardır. 14. Yüzyıl fıkıhçısı Taceddin Sübkî'den şöyle aktarılıyor: "Hiçbir vazife yoktur ki o vazifeyi icra edenin üzerinde Müslümanların hakları olmasın. Eş-Şeyhü'l-İmâm'ın [Takıyyüddin es-Sübkî] -Allah Teâlâ ondan razı olsun- şöyle dediğini işittim: 'Şu beş vakit namazın edası hususunda her bir Müslümanın benim ve tüm Müslümanların üzerinde hakları vardır. Bir Müslüman ne zaman bir vakit namazını ihmal ederse tüm Müslümanların hakkını

²¹⁰ Aydoğan Demir, *Kanuni Sultan Süleyman'ın Terk-i Salât Edenlerle İlgili Fermanı*, Tarih İncelemeleri Dergisi, 2 (1) 1984, 46-53; Miraç Tosun, 18. yy... *Trabzon'unda Namaz İbadetinin Önemi ve İmamlar*, Karadeniz İncelemeleri Dergisi, 2017 (22), 59-72; Ali Yıldırım, *Osmanlı Engizisyonu*, Öteki Ajans, 1996, s.123-124.

²¹¹ Marion Holmes Katz, *Prayer in Islamic Thought and Practice*, Cambridge University Press 2013, s.155-156.

çiğnemiş olur. Dahası, Allah Teâlâ'nın hakkına riayet etmediği için Allah her bir Müslümanın hakkını ondan alır. Eş-Şeyhü'l-İmâm [Takıyyüddin es-Sübki] şöyle dedi: 'Bu konuda, vâcip olan bir namazı terk eden biri hakkında açılan bir davayı -ki bu dava bir hisbe davası olarak getirilmemişti- dinledim. Çünkü vâcip olan bir namazda, her Müslümanın hakkı vardır. Davacı dedi ki: 'Falan namazı terk eden ya da o namazı bozan bir şey yapan şu kişiden şikâyetçiyim. O, bu fiiliyle bana zarar verdi ve ben hakkımı ondan istiyorum.' eş-Şeyhü'l-İmâm'a [Takıyyüddin es-Sübki] bu davanın nedenini sorduğumda bana şöyle cevap verdi: 'Çünkü namaz kılan kişi, selâm bizim ve Allah Teâlâ'nın sâlih kullarının üzerine olsun, diye dua eder ve Nebî (s.a.), 'Namaz kılan kişi bu şekilde dua ettiğinde, yerde ve gökte ne kadar salih kul varsa hepsi ondan nasibini alır.' buyurmuştur.'"²¹² Her ne kadar duadan neyin kast edildiği çok belli değilse de burada *salât*'ın topluma karşı bir görev olduğu, demek ki ahlaki bir edim olduğu belirtilmiştir. Toplum ise olabilecek en geniş kapsamıyla bütün Müslüman halklar olarak tanımlanmıştır.

Modern yasa ve devlet paradigması yukarıdaki şikâyetçiyi anlamayı neredeyse olanaksız kılıyor. Batılı araştırmacıların *salât*la ilgili yasaları şeriatın bir parçası saymama eğiliminde olmaları bunun bir göstergesidir.²¹³ Seküler paradigma içinde kalan düşünürler yasayla ahlaki birbirinden ayırırlar ve ahlaki kişisel, yasayı kamusal alana sokarlar. Böylece kişinin *salât* oturumuna katılıp katılmaması veya *salât*'ı doğru bilinenden farklı uygulaması kendi "özgürlük" alanındaki veya "kişiyle tanrısı arasındaki" bir mesele olur. Ama zorunlu eğitim "kişiyle tanrısı arasında" sayılmaz. İşte bu, sözünü ettiğim dua paradigmasıdır. Yaşamı dinsel ve dünyevi olarak parçalayan, *salât*'ı dinsel, şeriatı dünyevi bölüme sokan "ibadet" paradigmasıdır. Bu yapay ayırım sayesinde ki "şeratsız dinler" diye bir sınıf uydurulabilmiştir. Oysa gerçekte, bir başka deyişle İslam'da ahlakla yasa aynı şeydir ve Kuran'da en geniş anlamıyla "yükümlülük" anlamına gelen *din* sözcüğü ikisini de kapsar. *Salât*'ı terk edene Kuran'da özel bir ceza öngörülüyor olmasını onun cezalandırılmayacağına yoranlar bu bütünlüğü göremedikleri için yanılıyorlar. Sekülerlik İslam'a sığmaz. İslam'da modern anlamıyla kişisel-kamusal ayrımı yoktur. Bir ailenin çocuklarını sabah-akşam *salât*'tan uzak tutmasıyla onları sabah-akşam dövmesi, aynı nedensellikten kaynaklanan gerekçelerle topluma karşı işlenmiş suçlardır; ikisi de aynı şekilde dine /yükümlülüğe /yasaya aykırıdır. Bu bütünsel yasanın yaptırımlarının oluşturulması ayrı konudur, çünkü her doğrunun yaptırımı olmaz.

Şimdi *salât*'ı toplumsal bir görev olarak gören bakış açısıyla tasavvufçu Yunus Emre'nin bir dörtlüğünde namazı nasıl bir kavrama dönüştürdüğünü karşılaştıralım:

Bana namaz kılmaz dime ben kılarım namazımı

Kılar isem kılmaz isem ol Hak bilür niyazımı

Haktan artık kimse bilmez kafir Müsülman kimdürür

²¹² Tâceddin Es-Sübki, *Mu'îdü'n-Ni'am (Makam Ve Meslek Ahlâkı)*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 123, 2019, s.271-272. http://ekitap.yek.gov.tr/urun/mu%E2%80%98idu%E2%80%99n-ni%E2%80%98am_671.aspx?CatId=269

²¹³ Örnek: Marion Holmes Katz, *Prayer in Islamic Thought and Practice*, Cambridge University Press 2013, s.7 (24. dipnota bkz.)

*Ben kıluram namazımı Hak geçirdiyse nâzımı*²¹⁴

Bu, modern, hümanist, seküler devletlerin din özgürlüğü anlayışıdır. Önce bir tapınak töreni icat edilmiş, ardından dinin bu olduğu söylenmiş, böylece din yaşamdan bütünüyle sıyrılıp atılmış, bireylerin hayal dünyasına kapatılmıştır. Ozanın “niyaz” sözcüğünü namaz anlamında kullandığına dikkat edelim. Bu sözcük normalde yakarma anlamındadır. Namaz ise doğrudan yakarma değil, Kuran dersidir, ahlak dersidir, öğüttür. İşte bugün namaz olarak bilinen şey tasavvufun tanımladığı, kişiyle tanrısı arasında bir mesele olan, şiirde öne sürüldüğü gibi toplumda hiç kimseyi ilgilendirmeyen, hemen hiçbir ahlaki işlevi olmayan, neredeyse solda sıfır, etkisiz eleman sayılabilecek bir törendir.

Bugünün şerriatsız, yani seküler ve özgürlükçü ortamında sözcüklerin arasında yitip giden önemli bir ayrım, eski dünyada, yani şeriatın ayakta olduğu bir toplumda namazın **geçerliliği** kavramıyla bugünkünün farklı olduğudur. İslam toplumunda yükümlülerin asgari *salât* görevini yerine getirmesi topluma ve eğer sözcüğü eski anlamıyla kullanacak olursak “devlete” karşı sorumluluğudur. Devletin gözünde yükümlünün bu görevi geçerli olarak yerine getirip getirmediğinin denetlenmesi için bir ölçüt olmak zorundadır. Oysa bugün namazın geçerliliği sorusu boşlukta ve anlamsız kalmıştır. Kişi Kuran’dan anlayarak ne okursa okusun karşılığını gecikme olmadan almaya başlar.²¹⁵ Elbette ilk kuşakların bilginleri bunu biliyorlardı. İslam devletinde *salâta* gelmeyeninin durumu sorulduğunda yaptırım uygulanması gerektiği yanıtı verilmişse bunun haklı nedeni bunun yasal/hukuki bir soru sayılmış olmasıdır, yanıtı da buna göre verilmiştir. Sözelimi Semerkandi, münafığın *salât*ının geçerli olduğunu söylemiştir.²¹⁶ 16. yy. bilgini Heytami para için katılınan *salât*ın bile geçerli olduğunu söylemiştir.²¹⁷ Bunlar hukuki birer yargıdır, yani yönetimi ilgilendirir. Bugün verilen fetvaların ise böyle bir niteliği olamaz. Ama eski kitaplarda hiç bir yanıt “Eğer bu soruyu soran bir İslam toplumundaysa...” diye başlamadığı için (çünkü zaten öyledir) bugün sorulan soruyla geçmişte sorulan soru arasındaki fark sözcüklere yansımamıştır. Kimi örnekte münafık *salât*ının “hukuki olarak” (*Ar. fi el hukm*) geçerli olduğu gibi koşul bildiren bir ifadenin ayrıca kullanılması bunun istisnasıdır.²¹⁸ Burada elbette göstermelik *salât*ın iyi bir şey olduğunu savunmuyorum. Asgari *salât* görevini yerine getirenle getirmeyeni ayıran yasal çerçevenin nasıl hazırlanacağı başka bir tartışma konusudur. Şu da var; hemen her konuda olduğu gibi bilginler zamanla nedensellik bağlarını unutmuşlar, bu sorunun kökenini ve kastını yanlış anlamışlar ve soruyu “sevap” terimiyle yanıtlamaya çalışır olmuşlardır. Sevap, kabul, geçerlilik gibi kavramların kökünden koparılmış ve anlamsız kalmış olması, modern zamanlarda namazı bir dua töreni sanmak yanılığını körüklüyor.

²¹⁴ Irene Melikoff (çev. Turan Alptekin), *Uyur İdik Uyardılar: Alevîlik-Bektaşîlik Araştırmaları*, Cem Yayınevi, 1993, s.42.

²¹⁵ *Kullarım beni sana sorduğunda, kuşkusuz yakınım. Bana yakarışlarda bulunduğunda yakarış yapanın yakarışlarına yanıt veririm...* 2:186

²¹⁶ Marion Holmes Katz, *Prayer in Islamic Thought and Practice*, Cambridge University Press 2013, s.48.

²¹⁷ Marion Holmes Katz, *Prayer in Islamic Thought and Practice*, Cambridge University Press 2013, s.47-48.

²¹⁸ Marion Holmes Katz, *Prayer in Islamic Thought and Practice*, Cambridge University Press 2013, s.48.

Yaptırımın dayak olmasını kabul edilebilir bulsak da idam cezasını nasıl karşılamalıyız? *Salâtı* bütünüyle terk edenin idam edilmesi gerektiği içtihadı, tekfir edilmesi gerektiği içtihadının ışığında daha anlaşılır olur. Sözelimi dört büyük imamdan biri olan İmam Malik idam içtihadında bulunmuştur.²¹⁹ Elbette yalnızca *salât* toplantısını terk etme davranışına dayanarak genel geçer bir idam hükmünün savunulacak yanı yoktur çünkü elçileri reddeden kişinin öldürülmesini haklı çıkaracak bir toplumsal zarar gerçekleşmez. Böyle bir cezayı Kuran'da da bulamıyoruz. Aslında bu cezanın kaynağı Tevrat'tır.²²⁰ Bu cezayı anlamak için *salâtı* bütünüyle terk etmiş kişinin İslam'dan çıktığı, yani kafir olduğu kuralını bilmek gerekir. Aslında bu *salâtın* namaz olmadığına tek başına kanıttır. Eski zamanın insanları aptal veya acımasız değillerdi; böyle oldukları yönünde bizde oluşan izlenim, modernizmin mitolojik anlatılarının ürünüdür. Kişinin toplumun dinini terk etmesi durumunda toplumun çıkarını korumak için verilebilecek en ağır adil ceza o kişiyi toplumdan atmak olabilir. Nitekim tekfir bu anlama gelir. Ama burada yaptırımın arkasındaki mantığı ve güdülenmeyi anlamaya çalışıyoruz. Devlet sınırlarının hem hukuki hem coğrafi olarak belirgin olmadığı eski dünyada din değiştiren kişi öbür cemaate, dolayısıyla rakip topluma, rakip devletçiğe geçmiş sayılırdı. Dolayısıyla bu içtihadın bugünkü vatan hainliği kavramına çok yakın olduğunu anlamamız gerekiyor. Bunu modern kapitalist devletlerde solculuğun vatan hainliği sayılmasına, solcuların cezalandırılmalarına veya idam edilmelerine benzetebiliriz. Sosyalistler aslında din değiştirmişler, devletin dininden çıkmışlardır. Onları sınırdışı etmek kimi zaman kabul görmemiştir çünkü bu durumda kişinin konumuna göre de değişmekle birlikte ülkenin gizli bilgilerini rakip topluma ileteceklerinden kaygılanılmıştır.

Anlaşılır bir nedenselliğe dayanan yaptırımlar daha sonra kötüye kullanılmış da olabilir. Kuran'ı çoktan çöpe atmış olan ama halkı uyutmak için Müslüman görüntüsü veren bir iktidarın (tanıdık geldi mi?), halk Kuran'ı öğrenmesin, uygulanmasını talep etmesin diye "namaz da namaz" diye tutturmuş olabilir. Osmanlı'daki yaptırımlar belki böyleydi çünkü Osmanlı'da hutbenin Arapça okunduğu cuma namazı bile topluma karşı bir görev olarak anlaşılamazdı. Böyle bir hükümet "*Salât* tapınma töreni değil, Kuran'ın öğrenilmesi ve uygulanmasıdır" diye yükselen çatlak sesleri bastırmak istemiş de olabilir. Bugün anlaşıldığı anlamıyla **namaza** katılımın zorunlu olması evet, yanlıştır ama Ulak'ın öğrettiği **salâta** katılımın zorunlu olması, bir başka deyişle bu katılımın Müslüman olanı olmayandan ayıran sınır olması kaçınılmaz bir doğrudur. Bu değilse başka bir sınır bulunacaktır ve o sınır biçimden bağımsız olarak yine bir *salât* etkinliği olacaktır.

Olaylardaki nedenselliği anladığımızda "namaz kılmayandan şikayetçiyim ve onun üzerinde hakkım var" biçiminde sözcüklere dökülmüş olan talebin mantığı son derece berrak ve

²¹⁹ İbn Kudame, El Muğni zevi'l-efhâm anî'l-kütübi'l-kesîre fi'l-ahkâm alâ mezhebi'l-İmâmi'l-mübeccel Ahmed b.

Hanbelî'den aktaran Emine Özbek, *Kur'ân'da Salât Kavramı*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yüksek lisans tezi, 2015, s.95.

²²⁰ Tevrat, Çıkış 31/14 *Şabat Günü'nü tutmalısınız, çünkü sizin için kutsaldır. Kim onun kutsallığını bozarsa, kesinlikle öldürülmeli. O gün çalışan herkes halkının arasından atılmalı.*

Hem öldürmekten hem de toplumdan atmaktan söz edildiğine dikkat edin. Zinacının taşlanması örneğinde görülen bozulmanın/oynamanın bir benzeri olabilir. Yanlış Anlamalar bölümünde Zinacının Taşlanması başlığına bkz.

anlaşılabilir olur. 2020 ve 2021'de virüs bahanesiyle pek çok hükümet halkına yasadışı eziyetler etti. Bu eziyetlerin yasadışı olduğunu her hukukçu biliyordu. Ama gerekli hukuki başvuruları yapmadılar, toplumu uyardılar, yani *salâtı* kurmaya çalışmadılar. Kendisine yapılan haksızlığı mahkemeye taşımayı kişisel seçim olarak, yani “kişiyle tanrısı arasındaki” mesele olarak görüp eziyete boyun eğen herkes, durumu öbür yurttaşlar için zorlaştırmış oldu. Örneğin “aşsızlara” edilen zulüm, onların sayılarının az oluşundan güç aldı. İşte bu, *salâtın* “kişinin tanrısıyla arasındaki” hesap olamayacağını gösteren yakın örnektir. Örneği tersinden de düşünebiliriz: Salgın nedeniyle konulan sınırlamaları onaylayanlar, bunları çığneyenlerin cezalandırılmasını istediler. Sözelimi hükümet herkesin katılması zorunlu bir salgın eğitimi yapsaydı bu eğitime gelmeyenlerin cezalandırılmasını da isteyeceklerdi. Çünkü bu sınırlamalara uymanın topluma karşı görev olduğunu düşünüyorlar, uymayanların kendilerine zarar verebileceklerinden korkuyorlardı. Bundan dolayı sözelimi başörtüsü “kişiyle tanrısı arasındayken” maske öyle görülmedi. *Salât* özelini konuşuyoruz ama dinin bütünü böyledir. Din asla ölüm ötesine özgü değildir. *Salât* da cennetin emeklilik sigortası primi değildir, karşılığı hemen ve burada alınmaya başlanan ve toplumsallığı ağır basan bir sorumluluktur.

Salâta gelmeyenlere yaptırım uygulanması konusunda şunu gözden kaçırmamak gerekir: Bu yaptırımlar *salâtı* ısrarlı ve kararlı olarak ve bütünüyle terk edenlere uygulanmış olmalıdır.²²¹ Çünkü namazı ihmal eden kişi sayısı çoktur. 13. yy. bilgini İbn el Münasif Kuzey Afrika'da hiç namaz kılmamış olan yaşlı ve saygın kişilerin varlığından söz eder.²²² Eski kitaplarda bu bağlamda “kişiyle” kast edilenin hemen her zaman erkek olduğunu, nüfusun kalan yarısına böyle bir sorumluluk yüklenmemiş olduğunu da gözden kaçırmayalım. Bilgisiz oldukları kabul edildiği için göçebelere de bu sorumluluk yüklenmemiştir. Örneğin günde beş toplantının zorunlu olduğu bir kentte (büyük olasılıkla böyle bir kent hiç olmadı) işi nedeniyle yalnızca öğle ve ikindi toplantılarını düzenli olarak atlayan birine yaptırım uygulanması hem makul değildir hem de görevlilerin bunu yapmak isteyeceği bir neden yoktur.

Son olarak yabancı dil nedeniyle Türklerin günlük namazlarının geleneksel olarak “en az” sayılan koşulları bile sağlamadığına dikkat çekeyim. Şu durumda bütün Türkler ve Arapça bilmeyen öbür uluslar İmam Malik'in içtihadının konusudur.

Bireysel Namaz ve Cemaatle Namaz

Normal koşullarda toplumun en küçük birimi ailedir, birey değil. Birey modern zamanlara özgü bir anormalliktir. Demek ki bir konutta en az bir aile bulunacaktır. Bu konutta herkesin bireysel Kuran çalışması, herkesin yemeğini ayrı yemesi kadar anormaldir. Herhangi bir mescide gidilsin veya gidilmesin, evdeki *salâtın* ortak olması esas olmalıdır.²²³ Kişi yalnızca ev

²²¹ W. Heffening, “Murtadd”, The Encyclopaedia of Islam New Edition, Brill 1993, 7/636; Gabor Agoston and Bruce Masters, Encyclopedia of Ottoman Empire, Facts On File, 2009, s.265; Marion Holmes Katz, *Prayer in Islamic Thought and Practice*, Cambridge University Press 2013, s.165. Zorlamanın yalnızca Cuma namazıyla sınırlı olması: Cengiz Kallek, “Hisbe”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hisbe#1>.

²²² Marion Holmes Katz, *Prayer in Islamic Thought and Practice*, Cambridge University Press 2013, s.166.

²²³ *Aydınlık üzerine aydınlıktır. [...] Allah'ın yükseltmelerine ve onun isminin anılmasına izin verdiği evlerdedir. Orada sabah-akşam onu yüceltirler.* 24:35-36

çalışması zorunlu olarak bireysel olacaktır. Cemaatle yapılan günlük okuma ve öğrenim her zaman daha etkilidir. Öğretmen derse gelemediğinde ders “boş” geçmeyecek, her öğrenci sessizce kendisi çalışacaktır. Cuma gününe “*salât* günü” denmemiş olması bu yorumu güçlendirir. Herkesin katıldığı bir toplantı olsun veya olmasın herkes kendi dersini çalışacaktır.

Camide kılmanın daha “faziletli” veya “sevaplı” olduğu söylenegelmiştir çünkü *camide* mescitte Kuran'ı senden daha iyi bilen bir öğretmen vardır. Evde ve mescitte Kuran çalışmanın farkı, evde kitaptan çalışmakla üniversitede profesörden dinlemek arasındaki fark gibidir ama fazlası da vardır. Çünkü Kuran, ders kitabından farklı olarak üzerinde anlam sabotajları yapılmış bir kitaptır. Her dönemde yapılmış olan bu yanıltma girişimlerini bilen ve ondan korunan bir öğretmenin dersi bambaşka sonuçlar verecektir.

Benzer biçimde Mescidi Haram'da veya Peygamber Mescidi'nde kılınan namaz “daha faziletlidir”. Çünkü burası doğuşun yaşandığı ve Ulak'a yakın olmuş kişilerin bir zamanlar yoğun bulunduğu yerlerdir. Orada o zamanlar Kuran'ı iyi bilen çok sayıda kişi vardı. Bir ziyaretçi bunlardan birine denk gelmese öbürüne denk gelirdi. Uzak mescitlerde ise bu kişiler az sayıdadır. Şimdi ise İbrahim'in Okulu işlevini yitirmiş ve kuru bir coğrafi koordinata indirgenmiştir. Bugün orada Kuran'ı bizden iyi bilen kişilerin olup olmadığı belirsizdir. Bu durumun tıpkısı, mahalle camisinde büyük olasılıkla Kuran'ı bizden iyi bilen birilerinin olmayışıdır. Bugün ev yerine orada kılınan namazın fazladan bir “fazileti” olamıyor.

Hadis biçiminde de karşımıza çıkan bu ünlü içtihat *sevap* kavramında oluşan anlam buharlaşmasının izini de ayrıca görüyoruz. Şimdi ve burada edinilecek yararı anlatan bir sözcük olan *sevap*, öldükten sonra ve başka bir evrende edinilecek yararı anlatır olmuştur. Böylece teknik terim (*istilah*) olmuştur. *Salât* sözcüğüyle anlatılan şey bir tapınma töreni, yani namaz olsaydı, bireysel ve cemaatle kılma farkını Kuran'da bulurduk. Çünkü bireysel tapınma töreniyle toplusu arasındaki fark usavurarak kendiliğinden çıkarsanabilir değildir, açıklanmaya muhtaçtır. Üstelik eski çağlarda Kuran'ı öğrenmenin tek yolu onu okumayı (*kıraat*) ve açıklamayı (*tilavet*) bilen birinden dinlemek olduğunda, hafız olmanın veya Kuran dinlemenin neden “sevap” olduğunu sormaya gerek kalmıyor. Çünkü harekesiz bir metni veya harekeli bile olsa birden çok doğru okuma biçimi olan bir metni evde okumak doğal olarak herkesin yapabileceği bir iş değildir. Bu durumda kitabın doğru okunuşlarını ezberleyen hafızlardan başka öğretmen yoktur. Meselenin özü sözcükleri olması gerekenle değiştirdiğimizde hemencecik anlaşılır: “Dersi okulda dinlemek on kat sevaplıdır.” Çünkü elinde bir kitap olsa bile okulda dersi senden daha iyi bilen bir öğretmen vardır.

İran-Hint bölgesinde Budistlerin “bireysel” tapınma kavramları Müslümanları etkilemiş ve bireysel *salât*ın, öğretmenli *salâta* eşdeğer olabileceği yanlışını beslemiş olabilir. Arapların *salât*ın ancak Arapça olabileceği yalanına İran-Hint coğrafyasında aldanılmasının payı da büyük olmalıdır. Yabancı dilde bir şeyleri okuyup dinlemeye bir kez razı olduysanız artık o eylemde anlam aramayı bütünüyle bırakırsınız. Sözelimi yabancı şarkı sözleri mırıldanan kişi

Musa'ya ve kardeşine şöyle bildirdik: “Toplumunuz için Mısır'da evler hazırlayın. Evlerinizi kible edinin ve *salâtı* kurun; inananlara da sevinçli haberi verin! 10:87

Ev olarak çevrilen *beyt* sözcüğü hem eğitim ocağı hem de konut anlamına gelebiliyor.

güftenin anlamını umursamaz. Şarkı, eğlence içindir. Sözler o eğlenceye malzemedir. Benzer biçimde namazda seslendirilen sözler amaç değil, “ibadete”, demek ki **törene** malzeme olmuştur. “Namaz sureleri” kavramı, ani ömür boyu Kuran’ın aynı bölümünü okuma edimi başka türlü kabul görmezdi.

Eylem zaman içinde bozularak tanınmaz hale gelmiştir. Nedensellik bağları unutulmuş ve Müslümanlık gizemciliğe teslim olmuştur. Namaz yerine önerdiğim şey size çok uzak veya uçuk geliyorsa, biraz durun ve yabancı dil dayatmasının ne denli önemli bir etmen olabileceğini fark edin. Her şeyi anlamsızlaştırır, her şeyi...

Namaz Sureleri

Namazda bir parça da olsa Kuran okumak zorunluluğu, aslında namazın Kuran’ın ta kendisi olmasını anlamamış kişilerin tanımladıkları zorunluluktur. Sözcükler algıyı değiştirir. Kavramları yerli yerine korsak bu kural şuna dönüşür: “Kuran dersinde bir parça Kuran okumak zorunludur.” Bu önerme bir totolojidir, bir şey açıklamamaktadır. Tersine, bu cümle namazın Kuran dersi veya okuması **olmadığını** söylemektedir.

Sahabeden, önderlerden ve bilginlerden söz eden kaynaklarda bu kişilerin çok *salât* ettikleri, *salât*ın dışında ayrıca “Kuran okudukları” gibi anlatılara rastlarız. Bunları modernist bir algıyla okuyarak sözcüklerin ardındaki anlamı kaçırmamak gerekir. Çünkü *salât* ve kıraat, biçimlere verilen geleneksel adlar olmuştur. Kuran dersini düz okuma biçiminde yapmaları, bitirirken eğilip yere kapanmaları ve bir bitiş yakarışında bulunmaları görece önemsiz bir ayrıntıdır. Bu kişilerin *salât* adıyla yaptıkları işin Kuran okumaktan farkı yoktur. Düz okumanın ötesine geçip de okuduklarını yorumlamaları, bugünkü anlamıyla dersini yapmaları ise özel toplantılara, hutbelere, meclislere, halkalara, medrese konferanslarına bırakılmıştır. Bu oturumlar günlük çevrimlerle sınırlanmamış olsa da *salât*ın doğal devamıdır. Fatiha Suresi’nden sonra bir sure, aslında en az okumadır. Bunu “namazın kabulü için bir gereklilik” olarak anlatınca algı değişiyor ve bambaşka bir şeye dönüşüyor. Şimdi “çatısı ve duvarı olmayan binalara ruhsat verilmez” desem, burada kast edilen binanın bildiğimiz binadan başka bir şey olduğunu düşünmek zorunda kalırsınız. Bu cümle, çatı ve duvar olmadan da “bina” olabildiği anlamına gelir. Tek fark, “kabul” edilmeyecektir.

Namaz sureleri tarifesinin ortaya çıkmasında beş vakit geleneğinin payı olabilir. Kuran’da doğrudan bildirilen *salât* vakitleri sabah ve akşam olmak üzere günde ikidir.²²⁴ Bu iki vakitte Kuran’dan birkaç sayfayı anlayarak okumak, yapılması gereken çalışmanın asgarisi sayılabilir. Günün en tenha ve yoğunlaşmaya en uygun saatleri olan sabah erken ve gece yatmadan önce okumak yerine meşgul olunan saatlere yayılmış olan beş vakitte Kuran okumak insanları okumayı kısa tutmaya zorlamış olabilir.

Bir başka olasılık her namazda kutsal kitabın aynı bölümlerini okuma geleneği olan İran Mecusilerinin etkisidir, bunu Mecusilerle ilgili bölümde tartışacağım.

²²⁴ Bu konuyu Ayetler bölümünde tartıştığım için burada girmeyeceğim.

Her namazda kısa sureleri okumanın yanlışlığı Malik ibn Enes (ö. 795), İbn Vaddah el Kurtubi (ö. 900), Turtuşi (ö. 1126) ve Şatıbi (ö. 1388) gibi bilginlerce bildirilmiştir.²²⁵ Çünkü esas olan Kuran'ın hepsinin okunmasıdır. Çünkü konu zaten Kuran dersinden başka bir şey değildir. Aradan zaman geçmesine karşın namaz sureleri geleneğinin yanlışlığı yeniden ve yeniden bildirilmiş ama durum düzelmemiştir.

Namazda Örtünme

Sarhoş edicilerin kullanılmasını yasaklayan ayetleri tartışırken belirttiğim üzere *salâta* sarhoş gelinmemesini buyuran ayetin varlığı, *salâtın* teslim olmayanlara da açık olduğu anlamına gelir. Müslüman olmayan kadınların mescitteki giyimleri Müslümanları rahatsız etmiş olabilir. Bu nedenle aslında normal örtünme kuralı olan ama namaz giyimi olarak bilinen şey ortaya çıkmış olabilir. Kuran'da kadının giyimiyle ilgili yönerge vardır ama namaza özel bir yönerge yoktur. Demek ki mescitteki örtünme ölçüsünün sokaktakinden farklı olmaması gerekiyor. Uygunsuz giyimleriyle cemaati rahatsız etmemesi istenen kadınlara *salât* toplantısının normal okuma izleği değiştirilerek giyim kurallarını içeren ayetler okunmuş olabilir veya kıraat dışında ayrı bir bildiri olarak bu kurallar okunmuş olabilir. Eğer bu kurallar kendisine okunan kadın veya erkek derste süreklilik gösterip bu kuralların toplum içinde sürekli uyulacak genel kurallar olduğunu öğrenmezse bunu "namazda giyinme kuralı" olarak bilecektir. Ortaya çıkan bozulma tıpkı beş vakit bozulması gibi doğrudan Mecusiliğin eseri de olabilir çünkü Mecusilikte tapınağa girerken dikkat edilecek ayrı bir giyim kuralı vardır. Hrsitiyanlarda kadının başını tapınağa girerken örtmesi kuralı vardır, bu da etkili olmuş olabilir. Elbette Mecusiler ve Hristiyanlar Müslümanların geçtiği yozlaşma sürecinden ve fazlasından daha önce geçtikleri için o cemaatlerdeki namaz giyiminin kökeni hakkında bir kestirimde bulunuyor da olabiliriz. Yani onlarda da benzer bir yanlış anlama olmuş olabilir.

Kuran bilgisinin yayılma hızı Müslüman orduların yayılma hızına yetişemediğinde bu gibi yarım bilgiler ve taklitçilik halk belleğine yerleşir. Daha sonra *salât* kavramının anlamının da unutulmasıyla evinde Kuran okuyanların ("kıraat" edenlerin) da örtünmesi gerektiği gibi amacından sapmış ve nedensellik bağıını yitirmiş yorumlar ortaya çıkmış görünüyor.

Hafızlık

Günümüzde herhangi bir konudaki bilgi birikiminin veya herhangi bir çalışma alanında yetkin sayılabilmek için başvurulması gereken bilginin niceliği, ezberlenebilecek ölçüyü çoktan geçmiştir. Böyle bir ortamda her şeyi ezberleyerek öğrenmeye çalışmanın ağır bir maliyeti olacaktır. İlhan Arsel gibiler İslam'ın çağın gereklerine yanıt vermediğini söylerken bir şeyleri **öğrenmek** yerine **ezberlemeye** çalışanların bu iddialara yetkin karşılığı vermeleri zordur. Bin yıldan uzun bir süredir toplumları bilişsel alanda öne geçiren fark ezber kapasitesinde değil, bilgi işleme kapasitesindedir.

Bununla birlikte Kuran'ı veya bir parçasını ezberlemenin yararını yadsıyor değilim. Kuran sürekli akılda ve gönülde tutulacak bir kılavuz olduğu için **anlayarak** ezberlemenin bu konuda büyük yardımı olacaktır. Hele iş insanlara tebliğde bulunmaya ve çağrı yapmaya geldiğinde bu

²²⁵ Maribel Fierro, *The Treatises against Innovations (kutub al-bid'a)*, Der Islam 69 (1992) s.215-216.

artık bir gereklilik olacaktır. Nitekim Ulak, gecelerini ezber yapmaya değil **öğrenerek** ezberlemeye harcamıştır. Çünkü bir meydan okuma veya soru karşısında açık elindeki cildi karıştıracak zamanı yoktu. Doğru yanıtın, karşılığın veya yargının beklemeden gelebilmesi için bütün kitabı ezberlemiş ama **anlayarak** ezberlemiş olması gerekiyordu. Muhammed'in yoldaşlarının sonrakilerden daha iyi Müslümanlar olmalarının bir nedeni Muhammed'in *salât*ının düşünebileceğimiz en iyi *salât* olmasıdır. Onun “ayaklı Kuran” olduğunu düşünebilmek için uydurma hadislere gerek yoktur. O bütün kafa karışıklıklarını, bütün kararsızlıkları, her yılınlığı ve kaygıyı en ikna edici biçimde Kuran'dan bir araya getirdiği, yani *tilavet* ettiği parçaları okuyarak gidermiştir. Bu elbette çevremizde Kuran'ı zehir gibi bilen biri olmadığı sürece bizim iyi Müslümanlar olamayacağımız anlamına gelmiyor. Çünkü Muhammed'e kimse ders vermedi. Kitabı kendi kendine çalışarak bu düzeye geldi. Evet, gerçekten de Muhammed'in örnekliği bizim için aydınlatıcıdır. Ama bu örneklik tarih kitaplarında değil Kuran'ın içindedir.

Bugün İslam dünyasında hafızlık denen şey bu yeteneğin yanlış anlaşılacak **salt ezbere** indirgenmiş halidir. Öncelik Kuran'ı anlamada olmalıdır. Onu yüreğinde taşıyanların önce anlamış olmaları gerekir, ezber sonra gelmelidir. Kuran'ı anlamış ama ezbere bilmeyen biri onunla hükmedebilir ama yalnızca ezberlemiş biri bunu yapamaz.

Bugün hafızlar unutmamak için her gün Kuran'ın bir parçasını ezberden okuyorlar. Ama bu yalnızca hafız kalabilmek için yapılması gereken çalışmadır. Amaç hafız kalmak değil, hıfzedilenden yararlanmaktır. Kuran üzerinde gerek bireysel olarak tefekkür edilmediği için gerekse bir toplum düzeni kurulmaya çalışılmadığı için bu yararlanma yok gibidir. Böyle olduğu için bugün “hafız” diye **öğrenmediği şeyi ezberlemiş** kişilere diyoruz.

Hafızlığın kökeni Kuran'ı bilmektir. Bu, herhangi bir konuyu veya kıssayı veya cümleyi soran olduğunda o bölümü anımsayıp okuyabilmek düzeyinde bilmektir. Bunun yazılı kitaplardaki dengi dizindir. Elektronik kitaplarda ise çoğunlukla Ctrl+F tuş bileşimiyle kullanılan arama işlevidir. Ulak en iyi hafızdı çünkü sorulan her soruya hızlı ve tatmin edici yanıtı, her meydan okumaya doğru karşılığı Kuran'dan vermesi gerekiyordu. Onun gece “namaz kılması” -ki başlı başına bir yanlış anlamadır- bunu başarabilmek için Kuran çalışmasıdır. Ama bu kuru bir ezberleme çalışması değildir. Sureyi baştan sona ezberlemek onun için ancak birinci aşama olabilir. Sözgelimi *riba* yasağının ve dolayısıyla *riba* sözcüğünün anlamını iyice bilmesi için içinde RBV kökünün türevleri geçen bütün ayet ve bölümleri bilmesi gerekir. Bunun yanında konuyla ilgili, yargı çıkarmakta kullanılabilecek ama bu kökü içermeyen bölümleri de bilmesi gerekir. *Riba* yasağı ayetlerinin kendisine bildirildiği günlerde bir gece oturumunda örneğin salt buna çalışmıştır. Toprağın yağmurla kabarması ayetini yeniden okumuş²²⁶, gerekirse yazmış²²⁷, konuyla ilgili ayetleri tek tek gözden geçirmiş ve *riba* yasağını anlamaya çalışmıştır.

²²⁶ *Aslında toprağı kurumuş görmem de onun kanıtlarındandır. Üzerine su indirdiğimizde titreşir ve kabarr [rabat]... 41:39*

²²⁷ *Nun. Yemin olsun kaleme ve satır satır yazdıklarına! Efendinin nimeti sayesinde sen delirmiş değilsin. 68:1-2*

Onurlu sayfalaradadır. 80:13

Allah tarafından bir elçi, tertemiz sayfalar okuyor. 98:2

Bunu yaparken kendi uygun gördüğü disiplin ayetleri kağıttan veya ezberden sesli okumak olabilir (bunun doğrudan Kuran'ın buyruğu olduğu da öne sürülebilir). O anda yakınında bulunan ama ne okuduğuna dikkat kesilmeyen birinin tanıklığı "Muhammed'i Kuran okurken duydum"dan öteye gitmeyecektir. Bu tıpkı bilgisayarda ne yaptığını anlamadığı kişi hakkında "bilgisayarla uğraşiyor" diyen kişinin durumu gibidir. Bilgisayarla yapılabilecek kırk çeşit iş vardır ama bilmeyen bunları ayırt edemez. Bu söylenti (hadisi) duyanın Kuran okumaktan anladığı dümdüz okumak ise Ulak'ın da dümdüz okuduğunu, demek ki ezberlediğini veya "hatmettiğini" sanacaktır. Zaten hadis kitapları da bu türden, olan bitenden haberi olmayan cahillerin gerçek veya yalan tanıklıklarıyla doludur. O anda Muhammed şarkı söyler gibi baştan sona sure okumamaktadır, bir konuyu çalışmaktadır ama çevresinde ne yaptığını anlayabilecek kadar ilgili az sayıda kişi vardır. Bu az sayıda kişi de zaten "şöyle yaparken gördüm" diye sanki önemli bir haber veriyormuş gibi anlatmamıştır, ezberlememiştir, yazmamıştır, bu anıyı bir hadise dönüştürmemiştir. Ulak belki o anda bugünkü karşılığıyla söyleyecek olursak RBV kökünün dizinini veya *riba-infak* konularını çalışmaktadır. "Gece onu falanca sureyi okurken işittim" diyenler belki de konu veya sözcük çalıştığı gecelerde ne okuduğunu anlamadıkları için "Elçi'yi okurken duydum ama ne okuduğunu anlamadım" demeye çekinmiş olabilirler. Hatta böyle bir şey söylediklerinde ciddiye alınmamış olabilirler veya duyanlar böyle bir söylentiye yeniden aktarmayı anlamsız bulmuş olabilirler. Bu en düşük zeka düzeyindeki tanıklıklar ve söylentiler sanki önemli haberlermiş gibi cilt cilt yazılıp resmen dinin bir parçası haline getirilmiş ve zamanla Kuran çalışmanın, *salât* oturumunun, davetin ve dolayısıyla hafızlığın ne olduğunu bilen kalmamıştır.

Bunlar benim temelsiz tahminlerim veya kişisel görüşlerim değil, çoğunlukla bilinen ama vurgulanmayan gerçeklerdir. Diyanet Vakfı Ansiklopedisi'nden okuyalım: "Resûl-i Ekrem'in çeşitli kabilelere gönderdiği ashâb-ı suffeden olan hocalara "kurrâ" adı veriliyordu. [...] Daha sonra, mânasını anlamasa bile Kur'an'ı ezberleyen ve kıraat vecihlerinden bir veya birkaçı hakkında bilgi sahibi olanlara kurrâ denilmiştir. Abdülhay el-Kettânî tâbiîn döneminden sonra ilmin zayıfladığını, insanların Kur'an ilimlerini bir bütün olarak öğrenmekten âciz kaldıklarını, böylece Kur'an ilimlerini bölümlere ayırdıklarını; bir grubun mânaları anlamaya ve bunlar üzerinde düşünmeye yönelmeden Kur'an'ın dil özelliklerini, harflerin mahreçlerini, âyet, sûre, hizb, nisf, rub' ve secde sayılarını öğrenmeye çalıştığını, âyetleri onar onar öğretme, ezberletme, benzer kelimeleri ve âyetleri tesbit gibi şeklî konularla ilgilendiğini ve bunlara kurrâ denildiğini ifade eder."²²⁸ 12. yy. bilgini Turtuşî de ilk kuşakların korktuklarının gerçekleştiğini, Kuran'ı ezbere bilen kişilerin onun anlamıyla ilgilenmediğini söyler ve onları Yahudilere benzetir.²²⁹

Namazın Kuran dersinin evrilmiş veya bozulmuş hali olduğu gerçeği hafızlık olgusuyla da örtüşüyor. Arapların yazılı kültürü olmaması ve kimi olanaksızlıklar nedeniyle öyle görünüyor ki Kuran'ı ilk öğrenenler ellerine kitap alarak değil gerek parçasını gerekse bütünü ezberleyerek öğrendiler. O günkü kuşağın ve belki özellikle Arapların yazı yazmayan ama şiir okuyan, ezberi güçlü kişiler oluşu, Kuran'ın hepsini ezberlemenin sayılı kişinin eriştiği bir

²²⁸ Nebi Bozkurt, "Hâfiz", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hafiz--kuran>.

²²⁹ Abu Bakr Al-Turtusi (çev.Maribel Fierro), *Kitab Al-Hawadit Wa-l-Bida*, CSIC, 1993, s.215.

başarı oluşu, ezberlenen bölümlerin her gün hatırlanması amacıyla kendi kendine tekrarı veya imamın ağzından dinlenmesi... Bunlar belleği zayıf, yazısı güçlü bir toplum olarak bizim kitabı öğrenmek için uyguladığımız yöntem benzemiyor ama yavaşça, anlayarak ve anadilinde yapıldığında ezberin yararı tartışılmaz. Ezberle çalışmanın bir başka nedeni zamanın Arap kültüründe kağıttan okumanın bir zayıflık olarak görülmesi olabilir. Şairler, öykü anlatıcıları, gezginler, kabile şefleri gibi sözü dinlenen saygın kişilerin kağıttan okudukları hiç görülüyorsa İslam çağırıcılarının aşılacak istedikleri kitabı kağıttan okumaları belki de saygı uyandıracak bir iş olmazdı. Belki de kendi şiirini ezberleyemeyen bir şair gibi karşılanacaklardı, kendini adadığı öğretiyi “yüreğiyle öğrenmediği” için ciddiye alınmayacaklardı.²³⁰

Mezhepleşme ve şubeleşmeye karşın namazı “imam” sanına sahip olmayan kişilerin de kıldırabilmesi ilkesi hâlâ diridir. Büyük olasılıkla bunun arka planında Kuran'ı yazılı olduğu kadar sözlü olarak çoğaltma geleneği yatıyor. Bütün kitabı ezberleyen az bulunacağı için, ilk kuşaklarda her Müslüman kendi ezberlediği bölümü okumuş olabilir. Böylece topluluk imeceye benzer bir yöntemle bütün kitabı dinleyebilme olanağına kavuşur. *Salât* oturumunu kimin yönetebileceğine bir sınırlama konsaydı böyle bir olanak olmayacaktı.

Hafızlar veya kurrallar Kuran'ın ezberledikleri bölümünü *salâta* ezberden, elleri boş olarak okudular. Elleri dolu olsaydı, yani kağıttan okuyor olsaydı dinleyiciler belki bu hareketi taklit edeceklerdi, yani namaz kıldırın kişinin ezberle bilse bile sureleri kağıttan okuması gerektiği gibi başka bir gereksiz kural yerleşecekti. Çünkü başka örneklerden biliyoruz ki taklit eğilimi hele yeni Müslümanlarda çok güçlüdür. Ama Arapların ezberleme geleneği olduğu için böyle olmadı. Örneğin Yahudilerde kitaptan okumak esastır. Tevrat ezberle bilinse bile törende harekesiz el yazmasından okunur. Katı gelenekçi bir Müslüman'a sureyi elindeki Kuran'dan okuyarak namaz kılma fikri ne denli tersse, katı gelenekçi Yahudi için törende ezberden okuma fikri o denli terstir. İki direnç de aynı ölçüde anlamsızdır ve amacını aşmıştır. Eski insanların, özellikle de Arapların ezberleme geleneği kitapların yaygın olmaya başladığı zamanlara değin sürmüştür. Pakistanlı yazar Pervez Hoodbhoy'un İslam ve Bilim kitabında bildirdiğine göre Pakistan'da bugün pozitif bilim dersleri bile ezberle dayalı yapılıyor.²³¹ Bu, nedenselliğin unutulmasının ileri sonuçlarından biridir. Fizik kitabını ezberleme düşüncesi az da olsa fizik okumuş olanlarımıza anlaşılmaz hatta gülünç gelecektir. Peki, Kuran'ı ezberleme ve ezberden okuma geleneği neden aynı eleştirel yaklaşımla sorgulanmıyor?

Beş Vakit

Özellikle Batılı araştırmacılar beş vaktin Yahudi kültüründen geçmiş olabileceğinin üzerinde dururlar. Yahudiler normalde günde 3 vakitte dua ederler. Yılın belli günlerinde dördüncü, belli

²³⁰ *Zaten ona şiir öğretmedik...* 36:69

O bir ozanın sözü değildir; ne denli az inanıyorsunuz? 69:41

Belki de bugün İslam'a etkili çağrı yapılamamasının nedeni Kuran'ı öğrenerek ezberleyen ve uygulayan kimsenin çıkmamasıdır.

²³¹ Pervez Hoodbhoy (çev. Eser Birey), *İslam ve Bilim*, Cep Kitapları, 1992, s.66-74.

günlerinde beşinci vakti eklerler. Müslüman araştırmacılar bir fark görmedikleri için buna “namaz” da diyorlar. Beş vaktin bu şekilde Yahudilerden geçtiğini söyleyenler (ör. Eugen Mittwoch, ö.1942) zorlama bir hipotez üretiyorlar. Yalnızca belli bayram günleri kılınan beş vaktin Müslümanları etkilemiş olması pek olası görünmüyor. Asıl etki, yabancı kültürlerle ilgili bölümde tartışacağım üzere namazın mantığıdır; ritüel, tören, dua, kült, tapınma mantığıdır. Miraç hadisinde bu bütün açıklığıyla sergilenmektedir. Hadisin tanrısı, hadisin elçisine “Kuran’ı öğrenip uygulayacaksınız” dememekte, adeta kredi ödeme planı çıkarır gibi davranmaktadır. Hadisin elçisi ve akıl aldığı “Musa” ise bunu sanki insanların üzerine bir yükmişçesine azaltmaya çalışmaktadır. Bu Kuran’a kesinlikle aykırıdır. Kuran’dan azıcık pay almış biri *salât* kavramına böyle muamele edemez.²³² Dolayısıyla bu hadis kiminin öne sürdüğü gibi Allah’ın belirlediği bir ayarın veya ölçünün mecazi bir anlatımı bile olamaz. Bu hadiste gördüğümüz *salât*, kesinlikle tapınma törenidir. Hadisi yazanlar da aktaranlar da öyle anlamışlardır. Bu hadiste gördüğümüz tanrı, kendisi için bir şey isteyen bencil, kaprisli bir tanrıdır. Bu hadisin kurguladığı evrende iyilik olarak bilinen şeyden ayrı olarak bir de tanrının kendisi için istediği görevler vardır ki bunların insanlara bir iyiliği dokunmaz. Sekülerlik dahil pek çok yoz kavram ve öğreti bu yanlış, uzak, zayıf tanrı imgesi üzerine kurulmuştur.²³³ Kısacası, bu hadis Allah’ın birleştirilmesini/ulaştırılmasını buyurduğu pek çok şeyi ayırıp parçalar. *Salât*ın namaz olduğunu savunanlar bu hadisle hesaplaşmamışlardır, bu saptamayı yapmamışlardır. Yanlış bir paradigmanın içindedirler; çoktan yozlaşmış olan bir *salât*ı, yani namazı, yani tapınma törenini doğrulamaya çalışırlar. Kuran’dan veya hadisten “namaz vakti” çıkarma çabası böylece daha baştan yanlış yönlendirilmiş bir çabadır. Cibril’in hadis elçisine abdesti nasıl alıp namazı nasıl ve hangi saatlerde kılacağını gösterdiği (!) hadisler de aynı mantıkla yazılmış ve Kuran’a ve akla aykırılığını irdelemeye gerek olmayan bir devam öyküsüdür.²³⁴ Bu hadislerde Cibril’in Kuran’da açıkça yazmasına rağmen abdest almayı da gösterme gereği duyması her iki hadisin de var olan geleneği doğrulamak için geriye dönük olarak uydurulduğunu gösteren işarettir. Çünkü gelenek, Kuran’daki abdesti de bozup değiştirmiş, ona eklemiştir.

Namazın günde beşe çıkmasının Muhammed’den sonraki dönemlerde olduğu hipotezine katılan Müslüman yorumcular vardır.²³⁵ Mezhepler arasında namaz vakitleriyle ilgili farklar Muhammed’in zamanında bu vakitlerle ilgili keskin çizgilerin olmadığını ve daha esnek bir

²³² *Salâtı kurun ve zekatı verin. Kendiniz için yaptığınız her iyiliği, Allah’ın katında bulursunuz...* 2:110

Ey inanca çağırılanlar! Namaz için kalktığınızda yüzünüzü ve dirseklere değin ellerinizi yıkayın. [...] Allah size zorluk çıkarmak istemez. Tam tersine sizi arındırmak ve üzerinizdeki nimetini tamamlamak ister; belki şükredersiniz diye. 5:6

Ayrıca bkz. 2:272, 4:170,171, 6:104, 8:19, 10:108, 17:15, 29:6, 27:92, 35:18, 39:41, 41:46, 45:15, 47:7,38, 48:10, 64:8,16, 65:4...

²³³ Uzak Tanrı yazıma bakınız.

²³⁴ İbn Kathir, *Al-Sira al-Nabawiyya* (The Life of the Prophet Muhammad), (çev. T.L.Gassick), Garnet Publishing, 1998, 1/310; İbn Mace, Taharet, 1/196 (462) <https://sunnah.com/ibnmajah:462>; Buhari, Mevakit, 9/1 (521) <https://sunnah.com/bukhari:521>; Nesai, Mevakit, 6/9,20 (502,513) <https://sunnah.com/nasai:502>, <https://sunnah.com/nasai:513>.

²³⁵ Fazlur Rahman (çev. Mehmet Dağ, Mehmet Aydın), *İslam*, Selçuk Yayınları, 1993, s.50.

uygulamanın söz konusu olduğunu gösterir.²³⁶ 19. yy.'ın Yahudi araştırmacısı Goldziher, İbn Hacer'den (ö. 1449) aktararak önceleri kuşluk ve ikinci salâtının yapıldığını öne sürüyor.²³⁷ Mittwoch ve Cevad Ali de aynı görüştedir.²³⁸ İki vakitten söz ediyor görünen hadislerin ve rivayetlerin bulunması ilginçtir.²³⁹ Harici mezhebinin *salâtı* günde iki vakit saydığını söylenmesi de ilginçtir.²⁴⁰ Sözde beş vakit emri gelince gece *salâtının nesh* olduğu (yürürlükten kaldırıldığı) iddiası ise bir ekleme olasılığı konusunda bize göz kırpar.²⁴¹ Çünkü uzun gece çalışmasının eksikliğini gündüze eklediği üçle dengelemeye çalışmıştır. Gece çalışması devam ederken gündüz çalışmasının beşe "çıkarılmasını" açıklamak çok daha zor olacaktı. Gerçekte Kuran'ın hiçbir bildirimini yürürlükten kaldırılmamıştır. Bu nedenle bu kaldırma öyküsü aslında orijinalinde iki vakit olma olasılığını güçlendiriyor. Kuran'da gece çalışmasının gerekçesi kısmen bildirilmiş, kısmen ima edilmiştir. Bu ipuçları ışığında gerçekleşmiş olması en olası senaryo, gün içine dağılmış olan *salât* vakitlerinin, Ulak'ın sağlığında her dönem farklı saatlerde yapılmış olan toplantıların, sözgelimi her hafta farklı saatte yapılmış olması olası olan Orta *Salât*'ın sonradan beş sabit vakitte olduğunun sanılmaya başlanmasıdır. Elimizde bu hipotezi güçlendiren bolca belirti var.

Ulak'ın kuşluk vakti *salât* ettiği iddiası ilginçtir. Belki de Muhammed'in kuşluk vaktinde *salât* ettiği söylentisi ortadan kaldırılamadığı içindir ki bu söylentiye sonradan bir zaman sınırlaması eklendi, kuşluk *salâtını* "görevin ilk yıllarında" veya "Mekke'deyken" yaptığı söylenir oldu. Hadisleri önyargısız biçimde okuyan biri pekâlâ *vitiri* ve geceyi ekleyerek altı veya yedi vakit sonucunu çıkarabilirdi. Nitekim kuşluk vakti de katılırsa²⁴² hadis elçisinin *salât* etmediği söylenen günün hiçbir saati kalmıyor. Rivayetlere bakılırsa yirmi dört saatin tamamı hadis elçisinin *salât* saati oluyor.

Beş vakit kuralının nasıl ortaya çıktığını gösteren en belirgin işaretlerden biri **birleştirme** (Ar. *cem*) denen uygulamadır. Buna göre öğle ve ikindi, akşam ile yatsı namazları birleştirilir, böylece vakit sayısını üçe indirmenin "Peygamber Sünneti" olduğu öne sürülür. Bunun kökeni

²³⁶ Süleyman Ateş, Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1989, 4/347'den akt. Şükrü Aydın, *Kur'an Ayetleri Bağlamında Namaz Vakitleri*, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi Cilt 18, Sayı 2, 2018, s.185-211.

²³⁷ Ignaz Goldziher (ed. M. Stern), *Muslim Studies*, 1966, 1/43.

²³⁸ E. Mittwoch, *Zur Entstehungsgeschichte Des Islamischen Gebets und Kultus*, Berlin 1913, s.10; Cevad Ali (çev. Muammer Bayraktutar), *Cahiliye'den İslam'a İbadet Tarihi*, Ankara Okulu Yayınları 2020, s.43-44.

²³⁹ Cevad Ali (çev. Muammer Bayraktutar), *Cahiliye'den İslam'a İbadet Tarihi*, Ankara Okulu Yayınları 2020, s.43.

²⁴⁰ Stijn Aerts, *Prayer in Islam*, KU Leuven, yayınlanmamış doktora tezi, 2013, s.107-108; Antoine Borrut and Paul M. Cobb, *Umayyad Legacies*, Brill, 2010, s.195; Keith Lewinstein, *The Azariqa in Islamic Historiography*, Bulletin of the School of Oriental and African Studies 54 (1991), s.261.

²⁴¹ Cevad Ali (çev. Muammer Bayraktutar), *Cahiliye'den İslam'a İbadet Tarihi*, Ankara Okulu Yayınları 2020, s.35-38; Saffet Köse, "Teheccüd", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/teheccud>.

²⁴² Şu ayetler kuşluk vaktinin de Muhammed'in Kuran çalıştığı zamanlardan biri olabileceğini düşündürüyor:

Kuşluk vakti tanıktır ve karanlık çöktüğünde gece. Efendin seni bırakmadı ve darılmadı. 93:1-3

büyük olasılıkla Ulak'ın gün içinde uygun bir boşluk bulunduğu anda ders yapmasıydı. Yaparken bunun bir birleştirme olduğunu söylemedi. Cem hadislerinde hadis elçisinin “siz de böyle yapmalısınız” gibi bir yönerge vermemesi dikkat çekicidir. Birleştirme yorumu, hadis elçisinin arkasında *salât* edenlerin veya onlardan aktaranların veya hadisleri uyduranların anladığıdır, hadis elçisinin yaptığı şey değil. O sırada orada bulunanlar da çok büyük olasılıkla bunu anlatırken “birleştirme” demediler. Ama sonradan beş vakit ezberini benimsemiş, yani farklı zaman adlandırmalarını bir kural sanmış olan kuşaklar bu hadisleri duyduklarında bunun bir birleştirme olduğunu büyük olasılıkla kendileri düşündüler.²⁴³ Hollandalı oryantalist Houtsma, öğle ve akşam vakitlerinin her birinin ikiye bölündüğünü, böylece vakitlerin üçten beşe çıktığını öne sürüyor.²⁴⁴ Beşi üçe indiren birleştirme söylentisinin varlığı aslında bu hipotezi destekliyor. Orijinali üç olmalı ki beşe çıkarıldığında yeniden üçe indirmeye içtihat edilebilsin. Değilse bu Allah'ın yasasını nesih etmek anlamına gelir. Buna Ulak'ın bile yetkisi yoktur. Oysa gelenekçi öğreti önce Allah'ın doğrudan beş buyurduğunu, sonra da elçinin bunu üçe indirdiğini öne sürerek olanaksız iddia ediyor. Burada üçten kastım elbette sabah+akşam+Orta *Salât*'tır. Orta *Salât*'ın her gün yapılması konusuna geleceğim.

Hacda, Müzdelife'de elçinin akşamla yatsıyı tek kametle “birleştirdiğini” aktaran hadisler vardır. Bugün de hacdaki hemen her namaz tıpkı cuma namazı gibi iki rekattır; “ikiye kısaltılmış” değildir. Demek ki kalabalık büyük olunca hadisin elçisi (yani aslında hadis yazıcıları) fazlalıkları atıp asgaride kalıyor! Veya daha gerçekçi bir olasılık, tanık sayısı fazla olunca vakitlerle ilgili yalan uydurup arttırmak zor oluyor. Altı hadis kitabının *salât* vakitleriyle ilgili bölümlerini okursak “cem” için zorluk veya yolculuk gerekçesi sunulmayan rivayetlerin sayıca ağır bastığı görülüyor. Öyle ki, bunları okuduğumuzda gelenekçi öğretinin birleştirme “iznini” değil, öğlenin bir vakit, akşamın da bir vakit olduğunu görüyoruz. Çünkü bu hadisler kendisi var olmayıp yalnızca adı var olan *salâtlardan* söz edip duruyor. Hani ikindi diye bir vakit var ama kimse kılmıyor gibi. Bu hadisleri uyduran veya aktaran kişiler tıpkı bugün yapıldığı gibi beş vakit ezberini önceden etmiş, sonra da Ulak'ın uygulamalarında zorlayıp bulmuş gibi görünüyorlar. Aslında bulamamışlar ama bulamamış olmalarına bir kılıf diyor gibiler. Çelişkili hadisleri aynı anda kabul etmenin ve “beş vakittir ama nedensiz olarak üçe indirmiştir” demenin bir mantığı yoktur. “Vakti belirlenmiş” bir şey aynı anda üç ve beş olamaz. Beş üçe indirilebilecekse bunun gerekçesi olmalıdır. Ve bu gerekçe Kuran'a aykırı olamaz. Sonuç olarak bu gibi hadislerin 2+1 *salât*'ın günlük 5+ vakte çıkarılmasına, uyduruk “farz” ve “Sünnet” oturumlarına, rekât ve kaza gibi uyduruk kavramlara kılıf hazırlamak için uydurulmuş olması en yüksek olasılıktır.

Hadislere baktığımızda hadislerin yazıldığı yıllarda *salât* vakitleriyle ilgili olarak bilginlerde farklı görüşler olabileceğinin ipuçlarını buluyoruz. Örneğin Buhari'deki bir hadiste hadis elçisi

²⁴³ Hadislerde “sekiz rekât” ve “yedi rekât” ile öğleyle ikindiye, akşamla yatsıyı birleştirdiği ima edilir. Örnek: Buhari, Mevakit 9/20 (540) (<https://sunnah.com/bukhari:543>); Müslim, Salat el Musafirin, 6/65,66 (705) (<https://sunnah.com/muslim:705e>, <https://sunnah.com/muslim:705f>); Nesai, Mevakit, 6/110 (603) (<https://sunnah.com/nasai:603>). Ama bunun bir birleştirme kanıtı olarak gösterilebilmesi için önce rekât sayılarının, hatta rekât kavramının kanıtlanması gerekiyor.

²⁴⁴ M.T. Houtsma, *Iets Over Den Dagelijkschen Çalat Der Mohammedanen*, Theologisch Tijdschrift 24 (1890), s.131.

“bedevilerin *mağrib salât*ınıza başka ad vermesine izin vermeyin” diyor.²⁴⁵ Hatib Et Tebrizi'nin Mişkatül Mesabih'inde ise bunun farklı bir sürümü var: “Bedevilerin *mağrib salât*ının adını değiştirmesine izin vermeyin. Buna *işâ* derler. *İşâ salât*ına da başka ad verirler...”²⁴⁶ Bu, Pavlus'un mektuplarında Pavlus'la havariler arasındaki gerginliği belli eden bölümü andırıyor. Yeni Ahit'in Elçilerin İşleri 11/22-26 bölümünde Pavlus'la Barnabas birlikte çalışırlar, 15/36-39 bölümünde kavga edip ayrılırlar. Pavlus, mektuplarında yasayı kaldırmaya çalışır, Tevrat'ın yasasının yürürlükte olduğunu anlatan havarileri tekfir eder.²⁴⁷ Havarilerden Petrus, 2.Petrus kitabı 2/1 bölümünde halkı sahte ulaklara karşı uyarır; tıpkı Dört İncil'in İsa'sının uyardığı gibi. Bu sahte ulaklardan birinin Pavlus olduğu kesindir çünkü Pavlus Tanrı'nın elçisi olduğunu iddia eder.²⁴⁸ Sahte havari, gerçek havariyi sahte olmakla suçlar. Rekabeti Pavlus kazanmıştır ve İsa'nın havarilerinin mesajı Roma tarafından bastırılıp silinmiştir. Yavuz hırsız ev sahibini bastırmıştır. Benzer biçimde Kuran'ın doğru yorumu Dört Halife döneminde zayıflamış, Emevi darbesiyle hızla gerileyip zamanla azınlığa düşmüş görünüyor. Hadiste “bedevi” diye anılan kişiler -ki bu hadisleri yazan İranlıların Arapları aşağılamak amaçlı bir şifre adlandırması olabilir- *işân*ın adının *mağrib* olarak değiştirilmesine karşı koymaya çalışmış ama yenilmiş olabilirler. Bu hadisler akşam *salât*ının, yani gün sonu *salât*ının adı konusunda bir tartışma yaşandığının, demek ki saatinin değiştirilmeye çalışıldığının işareti olabilir.

Önce beşin uydurulması, sonra da beşin üçe değiştirilmesi konusunu böylece saptadıktan sonra bu sayıların ortasında bulunan gündüz *salât*ına dönelim. Cuma Suresi'nde “*salât* için çağrı yapıldığında” demesi, bu toplantının düzensiz toplantıları da içerebileceğini gösterir. Surede düzenliliği, bilinen aralıkları çağrıştıran hiçbir ipucu yoktur. Tersine, çağrının varlığı toplantının vaktinin düzensiz olduğuna yorulabilir. Buna karşılık düzenli toplantılar için çağrının gereksiz olduğunu söylemek biraz fazla iddialı olur çünkü zamanı bilinse bile dürtülmek kişileri toplantıya katılmaya itecektir. Ama çağrı yalnızca günü ve/veya saati bilinen toplantılar için söz konusu olsaydı herhalde vurgu çağrıda (*nida*) değil, vaktin bilinmesinde olurdu; “Hac bilinen aylardadır” (2:197) ayetinde olduğu gibi. Belki de beş vakit, müminlerin en yoğun toplantı yaptıkları zamanlarda ortaya çıkmış bir doruk noktasıdır. Belki her gün bir, iki kez toplanıyorlardı. Gerek duyulduğunda fazladan toplantı düzenliyorlardı ve bu nadiren beşe kadar çıkabilirdi. Biçimi işlevden ayıramayanlar ve münafıklar da bunu “her gün beş vakit kılınacak” olarak anladılar. Şimdi örneğin yönetim işlevinin yürütüldüğü bir meclis veya bakanlar kurulu var. Bu organların toplantılarını “haftada şu kadar saat” diye sınırlayacak olursak bu yalnızca bizim bunların işlevini, amacını anlamadığımızı gösterir. Nitekim Cuma Suresi'nde toplantı aralığı bildirilmemiştir, bunu gereksinime göre yönetim belirleyecektir. Nitekim günü ve saati şaşmadan ömür boyu sürecek bir toplantı düzeni için çağrı yapılmasına (62:9) gerek yoktur. Kuran'da çağrıdan özellikle söz edilmesi düzenin değişebileceğini gösterir. Orta *Salât* düzenli aralıklarla olacaksa aylık olabilir, haftalık olabilir, iş günleri olabilir, her gün

²⁴⁵ “*İa tağlibennekum al aarab ala asm salatikum al mağrib*” Buhari, Mevakit, 9/40 (563)

(<https://sunnah.com/bukhari:563>).

²⁴⁶ <https://sunnah.com/mishkat:631>

²⁴⁷ Yeni Ahit, Galatyalılar 1/6-9, 2/4,11-13, 4/17, 2.Korintiler 11/3-6,10-13, 1.Timoteos 1/6-7

²⁴⁸ Yeni Ahit, Galatyalılar 1.

olabilir, günde iki olabilir... Eğer Muhammed bunu en azından belli bir dönem her gün yaptıysa ve toplantının saati gün içinde duruma göre değişiklik gösterdiyse, diyelim ki bugün öğleyin, yarın ikindin yapıldıysa toplantıya düzenli katılmayanlarda öğle ve ikindi olmak üzere iki ayrı vakit olduğu izlenimi oluşmuş olabilir. Beş vakit belki de aynı vakte farklı adlar verilmesinin sonucuydu. Bir öbek Ulak “öğleyin *salât* etti” dedi. Bir başka öbek “biz hep akşam toplandık” dedi. Hangisinin doğru olduğunu bulacak bilgelikten uzak yöneticiler güvenli tarafta (!) kalmak için ikisini birden kabul ettiler. Veya farklı zamanlarda yapılabilen toplantılara farklı öbekler tarafından farklı adlar veriliyordu. Öğleden sonra yapılmış bir toplantıdan daha sonra birbirlerine söz ederken “ikindileyin yaptığımız toplantı” dediler. Bunu duyup yanlış anlayan çömezler her ikindi toplantı yapıldığını sanmış olabilirler. “Kuşluk *salâtı*” diye bir şeyi hadislerde ve diğer metinlerde buluyor ama gelenekte bulmuyor olmamız buna işaret ediyor olabilir. Yani yeterli sayıda kişi “Ulak’ın *salâtına* kuşluk vakti katılırdık” demediyse resmi tarifeye alınmamış olabilir. Bu olasılığı güçlendiren bir başka ipucu, bugüne ulaşmış en eski tefsirlerde ve bugün yaşayan geleneklerde beş vakit için farklı Arapça adlar kullanılmasıdır.²⁴⁹ 11. yy. tefsircisi Ebu Cafer Tusi’nin Orta *Salât*’ın toplu yapılan *salât* olduğu yorumu bu bağlamda ilginçtir ve Orta *Salât*’ın “öğle namazı” olarak yanlış anlaşılma olasılığına ışık tutar.²⁵⁰

Cuma gününü gerekçesiz üç kez kaçıranların dinden çıkmış sayılması geleneği vakitler konusunda bir ipucu olarak değerlendirilebilir. Bu gelenek cumanın aslında Orta *Salât* (*el vusta*) olduğu, yani en kaçırılmayacak, en öncelikli, en geniş katılımlı *salât* olarak uygulanması gerektiğini gösterir. Ayetlere bakılırsa Orta *Salât*’ın öbür *salâtlara* ek olması gerekir. Ama geleneksel uygulama böyle değildir. Geleneksel uygulama Orta *Salât*’ın öğle vaktinin yerine gelmesidir. Bu, “öğle” diye bir vaktin aslında olmaması gerektiğini gösteren bir ipucudur. Eğer olaylar farklı gelişseydi ve cuma günleri altı vakit kılınsaydı aynı Kuran metniyle hiçbir gelenekçi itiraz etmeyecekti ve yine aynı açıklamayı yapacaktı: “Resul’ün uygulaması buydu.”

Beş vaktin üzerindeki kuşku artıran bir başka etmen beş vaktin 24 saate veya uyanık kalınan 16 saate son derece asimetrik olarak dağıtılmış olmasıdır. Özellikle kısa kış günlerinde neredeyse mescitten çıkmadan ikindiye ve akşamı kılmak gerekiyor. Sabah ile öğle arasının bütünüyle boş bırakılıp öğleden sonraya üç namazın sıkıştırılmış olmasının nedeni sorulduğunda ilk akla gelen savunma Arabistan’ın sıcak iklimindeki çalışma saatleri oluyor. Hava iyice ısınmadan işlerini bitirenlerin öğleden sonra daha çok zamanı olacaktır. Sekiz, dokuz saatlik günlük çalışma aşırıdır, modern bir olgudur ve evrensel değildir. Eski dünyada böyle bir şey yoktu.²⁵¹ Sabah ile öğle arasına bir namaz eklenmek istendiğinde bu saatleri çalışarak geçiren Arapların buna ilgisiz kalmaları büyük olasılık olurdu. Bu durumda eklenmek

²⁴⁹ Örnekler: *Salât el atama*, *salât el ula*, *salât el gada*, *salât el tahcir*. Kaynaklar: Lameen Souag, *Archaic and innovative Islamic prayer names around the Sahara*, Bulletin of SOAS, 78, 2 (2015), s.357-374; Stijn Aerts, *Prayer in Islam*, KU Leuven, yayınlanmamış doktora tezi, 2013, s.49-53,59; A.J. Wensinck, “*Mikat*”, E.J. Brill's First Encyclopaedia of Islam 1913-1936, (1987), 5/492-493.

²⁵⁰ Stijn Aerts, *Prayer in Islam*, KU Leuven, yayınlanmamış doktora tezi, 2013, s.56.

²⁵¹ Yedi günlük hafta ve beş günlük çalışma haftası da aynı biçimde modern ve görece uygar olgulardır. Kuran, orta *salât* için toplanma gününün (62:9) yedi günde bir olacağıyla ilgili bir işaret vermiyor.

istenen fazladan namazların çoğunluğun dinlendiği veya çalışma saatlerini bitirdiği öğleden sonraya bırakılması daha yaygın kabul gören bir seçenek olmuş olmalıdır. Konu Ulak'ın öğrettiği ve Allah'ın değişmez yasası olduğunda, yalnızca belli bir coğrafyada yaygın kabul görecektir. Kurallar için bir ölçüt olmaz. Araplara uygun geldiği için alınmış bir karar İslam'ın yasası yapılamaz. Ama politik gündemin bir parçası olarak ve eğreti gerekçelerle uydurulan kurallar, politik gündemin bir parçası olarak oluşturulan kavramlara uyumlu olabilir. Bugün sekiz, on saat çalışılan koşullarda namazların simetrik olmayıp öğleden sonraya sıkıştırılmış olmasını anlayamıyoruz. Elbette ilk bakışta bu da abdest gibi veya Kuran'da gerekçesi bildirilmeyen öbür yasalar gibi düşünülebilir. Ancak namazı adam gibi "kılacak" olursak, yani günde beş kez **Kuran çalışma** oturumu yapacak olursak durumun zorluğu hemen açığa çıkacaktır. Çünkü gündüz yöneldiğimiz uğraşı sık aralıklarla bırakıp Kuran'a yoğunlaşmamız gerekecektir. Ve bu yoğunlaşmalar namazda olduğu gibi beş dakika sürmeyecektir. Kısa günlerde uğraş ve *salât* arasında gidip gelmeler rahatsız edici ve her iki çabayı da boşa çıkarıcı bir sıklıkta olacaktır. Hele bulunulan yerden uzaklaşıp mescide gitmek olanaksız olacaktır. Bu durumda Müslüman, gününü hiçbir şey üretmeden "duayla" geçiren Hasidim Yahudilerine benzemeye zorlanmış olacaktır. Çünkü Hasidim Yahudisinin "ibadetleri", geçimle uğraşmasını kısıtlayacak kadar sıklıdır.

Namazın sayısının artırılması, Yahudilerin sebt kurallarını tarih içinde katılaştırmalarıyla karşılaştırılabilir. Hahamların bunu yapmaktaki en olası güdülenmeleri, içeriğin ve işlevin yokluğunun bir anlamda kamufle edilmesidir. Sebt gününün varlık nedeni *salât*'ın ta kendisidir. Çalışmayı yasaklayıp başka uğraşı seçeneklerini ortadan kaldırarak herkesin *salâta* katılabilmesine olanak tanımaktır. Hahamlar bu nedenselliği baskılamışlar, akıl, mantık ve amaçlılık bağlarını koparmışlar ve sebt günü lamba yakma yasağı gibi bozuk Tevrat'a bile doğrulanamayacak anlaşılmaz yasaklar getirmişlerdir. Oysa Tevrat çalışma gününde lambaya daha çok gerek duyulur. Hemen sonra da bu yasağın çevresinden dolaşmak için hileler üretmişlerdir. Akla ister istemez önce namazın beşe çıkarılması, sonra da üçe indirilmesi geliyor. Beş de üç de Kuran'da yoktur ve beşte de üçte de amaçlılık sorgulanmaz, "neden", "nasıl" diye sorulmaz.

Gelenekçi paradigmadan kurtulamamış kişiler tektanrıcılığın çoğu zaman olumsuz tepki çeken, kovuşturulan, yasaklanan "sapkın bir tarikat" olduğunu hesaba katmıyorlar.²⁵² Sabah ve akşam ev içi oturumları ve gün içinde buna ek ortak bir çalışma oturumu Kuran çalışmasının gizlilik içinde yürütülmesi gereken durumlara çok daha uygundur. Yaşamlarını Kuran'ın yasasına göre düzenlemeye çalışan bir topluluk ortaya çıkmaya görsün, bu "Ortaçağ kafalılar, beyin yıkayıcılar" aleyhine açılan davalar; mahallelerden, işlerden, ortamlardan kovulmalar ve türlü tacizler birbirini izleyeceği kısmi bir gizlilik gereği doğacaktır. Bugün Kuran'la ilgisi kalmamış içi boş tapınak törenlerini, "kişiyle tanrısı arasına" sıkıştırılan "inanç" mitolojisini bize İslam diye yutturdukları için bu hesabı hemen hiç kimse yapmıyor.

Eskiden her kentte en iyi olasılıkla bir mescidin bulunduğu, nüfus yoğunluğunun düşük ve yolculukların yavaş olduğu koşullarda insanların günde değil beş kez, iki kez bile mescide

²⁵² 2:114, 7:82, 7:88, 11:91, 14:13, 15:70, 17:76, 21:68, 26:29, 26:116, 26:167, 27:56, 29:24, 40:26, 41:26, 44:20, 54:9, 96:9-13...

gelmelerini beklemek iyimserlik olurdu. Buradan yola çıkarak *salât*ın günde beşe çıkarılması süreciyle bireysel “namazın” (Kuran dersinin değil) ortaya çıkması süreci birlikte ilerlemiş olabileceği çıkarsanabilir. İçeriği değil biçimi arayan aymaz veya kötü niyetli yöneticiler veya din bilginleri, elinde okuyacak Kuran olmayan kişiler kendi kendilerine nasıl Kuran çalışacaklarını sorduklarında onlara kitabın kısa bir bölümünü ezberleyip sürekli aynı bölümü tekrar etmenin yeterli olduğunu söylemiş olabilirler. Ama kişinin mescide yolu düşer de gerçek derse katılırsa gerçekten Kuran dinleyecek, böylece daha büyük “sevap” (aslında yarar) kazanmış olacaktır. Böylece mescitteki *salât*ın daha “faziletli” olduğu ezberi, sürekli Fatihâyla veya bir kısa sureyle namaz kılma izniyle ilişkili olabilir.

Böylece Ayetler bölümünde yaptığım çıkarımla hadis ve tefsir/tarih kitaplarındaki verileri birleştirerek en olası senaryoyu şöyle oluşturuyorum:

- Kuran'da uykunun iki ucunda olmak üzere evsel/bireysel (olanaklı olduğu durumda toplu) çalışma ve ayrıca koşulların gerektirdiği sıklıkta gün içinde toplu bir çalışma buyuruldu. Ulak da bunu uyguladı. Gün içi oturumunun (Orta *Salât*) Kuran'da belirtilmeyen sıklığını gereksinimlere ve koşullara göre belirledi.
- İlk dönemler vakitleri farklı anladığı için veya koşullar öyle gerektirdiği için farklı uygulayanlar vardı. Konuya görece yabancı olanlar, anadüşünceyi kaçıranlar, dersine iyi çalışmayanlar, eski dinindeki kavramları yeni dininde de arayanlar gereksinime göre dönemden döneme değişen toplantı saatlerini farklı sabit “vakitler” olarak anladılar.
- Bu vakitler Mecusilerde veya Yahudilerde veya Hristiyanlarda görüldüğü üzere “günde üç”, “günde beş”, “günde yedi” gibi formüllere dönüştürülüp taşlaştırıldı. Gündüz *salâtı* da “öğle vakti” olarak yerleşti. Beş vakte olan itirazları karşılamak için *cem* söylentisi ortaya atıldı.
- Ama asıl bozulma vakitlerin belirlenmesinde değil, *salât*ın anlamında gerçekleşti. Böylece kısacık dua törenlerini günde beş kez yinelemek olanaklı olabildi. Bu bozulmada yabancı kültürlerin etkisini ilgili bölümde ayrıntısıyla tartışacağım.

Nafile ve Sünnet Namazlar

Ayetler bölümünde bu yanlış anlamaya değinmiştim. Nafile *salât*, kesinlikle “olmasa da olur” bir çalışma değildir. Fıkıh terimiyle “*farzı kifaye*” olmalıdır ama ansiklopedilerde *farzı kifaye* sayılmış olduğunun örneklerine rastlanmıyor. Yani Müslüman toplumda yoz ifadeyle “nafile namaz kılan”, doğru anlamlandırılmış karşılığıyla fazladan Kuran çalışan, yeni ve üst düzey bilgi üreten birileri olmalıdır. Muhammed'in sağlığında bu çalışmayı yapan öncelikle kendisiydi.²⁵³ Bu fazladan çalışmayı herkes yapamaz ama birilerinin yapması gerekir.²⁵⁴ *Farzı kifaye* olması da buradan ileri gelir.

²⁵³ Kuşkusuz, efendin senin ve seninle birlikte olan bir topluluğun hem gecenin üçte ikisinin biraz eksiğinde hem onun yarısında hem de onun üçte birinde ayakta olduğunu bilir... 73:20

²⁵⁴ İnananların tümünün çıkması gerekmez. Her kesimden bir küme toplumu geri döndüğünde onları uyarmak için dini iyice öğrenmelidir. Böylece belki korunurlar. 9:122

Bugün vakit namazların “Sünnet’leri” olarak bilinen kavram, Ulak’ın kendine özgü fazladan (nafile) yaptığı Kuran çalışmasının gerekçesi unutulmuş ve yozlaşmış kalıntısıdır. Bu, bilinmesine rağmen düzeltilmeyen yanlış anlamalardan yalnızca biridir. Ulak, Kuran’ı herkesten iyi öğrenmek zorunda olduğu için gece başta olmak üzere bol bol nafile “namaz kılmıştır”. Kendisinden yüzyıllar sonra bu nafiler Sünnet adı altında formüle bağlanmış, farzlara bitleştirilmiştir (*revatib* deniyor).²⁵⁵ Oysa bu fazladan çalışmanın belli bir vakti yoktur. Eski kaynaklarda ve bugünkü ilmiyelerde vitir ve kuşluk namazları, farzlara bitleştirilmeyip ayrık kalan iki nafile vakti olarak anılır. Bu ikisi beş vaktin hiçbirine **yakın** olmaması nedeniyle ayrık vakitler olarak kalmıştır. Aslında Ulak’ın 24 saat içinde Kuran çalışmadığı bir saat yoktur. Bunların anlamı şudur: Aslında Ulak beş vakit kılmamıştır, kıldırılmamıştır. İnsanlar Ulak’ın yaptığının gerekçesini anlamak yerine onu doğrudan taklit etmeye yönelmişlerdir. Taklit etmek elbette olanaksızdır çünkü Ulak değişen koşullara ve kendi bilgi düzeyine göre kendi çalışma düzenini ve yoldaşlarına verdiği dersin sıklığını değiştirmiştir. Hadislerin ve ünlü tefsirlerin zaten buna ters bir iddiası yoktur. “*Müekked Sünnet*” ve *müekked* olmayan Sünnet ayrımı, Ulak’ın koşulların gerektirmesine göre sürdürdüğü veya bıraktığı fazladan çalışmasına verilen addır. “Günün şu, şu vakitleri *müekkeddir*” gibi bir iddia gerçekçi olmaz. Mekke’den çıkarken yanında yalnızca bir yoldaşı olan Ulak’ın çalışma düzeni başkadır; devlet başkanı olmuş, komşu ülkelere elçiler gönderen, Mekke’yle savaş hazırlığı yapan Ulak’ın ve yüzlerce yoldaşının çalışma düzeni başka. Bu yüzden Ulak’ın hiç aksatmadan kıldırıldığı kaç vakit olduğunu sorduğumuzda geleneksel kaynaklara dayanarak en çok “**üç**” yanıtı verilebiliyor.²⁵⁶ Demek ki geleneksel kaynaklar bile Muhammed’in çalışma düzenini bir anlamda Kuran’daki genişliğe göre ayarladığını itiraf ediyorlar. Çünkü Kuran belli bir vakit veya “rekât” sayısı bildirmek isteseydi bildirirdi. Öyleyse çalışma düzeninin gereksinime ve koşula göre değişeceğini kabul edersek ne Kuran’a ne de geleneğe aykırı bir şey söylemiş oluruz. Orta *Salât*’ın Kuran’a uygun olarak düzeni belirleyecek olan elbette toplumun veya cemaatin yöneticileridir; ailenin, obanın, oymağın, cemaatin veya ülkenin politik iradesidir. Nafilerin zamanlamasını da her çalışma öbeği kendi belirleyecektir.

Miraç hadisindeki Mecusi ve Yahudi İmzası

“Miraç ve *isra*” hadisi olarak da bilinen bu hadis en uzun ve en ünlülerden biridir. Hadis elçisi bir gece göğe (?) yükselir ve sözde tanrıyla konuşur. Hadisin tanrısı, hadisin elçisini izleyenlere elli vakit namaz buyurur. Hadisin tanrısının yanından çıkan elçi, Musa’yı ve birkaç ulağı daha görür. Musa bunun çok fazla olduğunu, geri dönüp yalvarmasını söyler. Birkaç gelgitin sonunda namaz sayısı günde elliden günde beşe kadar indirilir.²⁵⁷

²⁵⁵ Edwin Elliot Calverley, *Worship In Islam, Al-Ghazali’s Book of The Ihya On Worship*, Gorgias Press, 2004, s.185-186; Fahrettin Atar, “*Nâfile*”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/nafile#1>; A.J. Wensinck, “*Nafila*”, The Encyclopaedia of Islam New Edition, Brill 1993, 7/879.

²⁵⁶ Beş Vakit başlığına bakınız.

²⁵⁷ Buhari, Salat 1 (349), Bedül Halk 6 (3207), Enbiya 5 (3342), Menakib 42 (3887), Tevhid 37 (7517); Müslim, İman 74 (162); Tirmizi, Salat 45 (213); İbn Mace, İkame 1464; Ebu Davut, Taharet 100 (247); Nesai, Salat, 1 (449).

Namaz konusuna girmeden önce şunu saptayalım: Göğe yükselme öyküsü yoz kültürlerde sıkça karşımıza çıkan bir örüntüdür. Bir kişinin elçi olduğunun veya Tanrı'nın seçkin adamı olduğunun kanıtı olarak göğe çıkıp inmiş olması öne sürülmüştür.²⁵⁸ Mecusilerde de Zerdüş'tün göğe çıkıp inmiş olduğu öne sürülür. Çünkü yoz kültürlerde tanrı(lar) göktedir. Zeus Olimpos dağının tepesindedir. Yahudilerin kutsal kitabı olan Eski Ahit boyunca gökyüzünde yaşayan, kızdığı veya yardım etmek istediği zaman fiziksel olarak yeryüzüne inen bir Yehova anlatılır.²⁵⁹ Hadisi uyduranlar, gökyüzünde varsaydıkları tanrıyla görüşmüş ve ondan özel yasa almış olmadıkça Muhammed'e de inanmayacak kişilerdir. Veya öyküyü tersinden de okuyabiliriz: Hadis, gökyüzüne çıkıp da oradaki tanrıdan yasa almamış bir Muhammed'e inanmayacak kişileri ikna etmek için uydurulmuştur. Tam da ilk ayetleri miracı anlattığı öne sürülen İsrâ Suresi'nin 17:92-93 ayetlerinde örtücülerin dile getirdikleri taleptir bu.²⁶⁰ Hadis, tam olarak bu talebi karşılayan bir anlatı olarak hazırlanmıştır. Hadis elçisi istenen mucizeyi göstermiş, göğe çıkmış, melekleri ve hadisin tanrısını görmüş, yasayı almış ve inmiştir.

Hemen her hadiste olduğu gibi miraç hadisinde de yargılar için hiçbir gerekçe sunulmaz. Akla en aykırı, en inanılmaz ve fakat uzunluğu nedeniyle kendini en ciddiye alan hadislerden birinin namaz hadisi olması, daha doğrusu **salâtı namaz olarak tanımlayan** hadis olması önemlidir. Allah'ın Kuran'da *salâtı* sayıyla ölçerek "günde beş yapın" demediğini gören ve düşünebilen herkes bu hadiste içerikten hiç söz edilmeyip yalnızca sayı verilmesinin anormalliğini fark eder. Neden elli? Elli neden fazla geldi? Neden beş? Sayısının yanında uzunluğu neden konuşulmuyor? Ve neden bu beşin zamanları bu görüşmede açıklanmıyor da sonraya bırakılıyor? Gelenekçi yorumlarda bu sorular da sorulmaz. Tartışmanın, sorgulamanın ve açık nedensellik bağlarının olmadığı yerde gizlilik ve gizemcilik vardır. Gizlilik çoğu zaman kötü bir şeydir.²⁶¹ Örtücülerin genel davranış şablonu tartışmaktan kaçmalarıdır. Kanıt sunmazlar, istediklerini dogma olarak dayatırlar. Nedenleri konuşmakta diretirseniz ya saldırıp susturur ya da kaçarlar. Miraç hadisi ve benzeri hadislerin gerekçelerden ve tartışmadan yoksun olmaları, bunları örtücülerin uydurup yazmış olduklarını gösteren en belirgin kanıttır. Çiçeği burnunda Müslümanların Mecusi geleneklerini taklit etmelerini isteyen bir Mecusi rahip veya görünürde Yahudilikten Müslümanlığa dönmüş ama Yahudi alışkanlıklarını bırakmak istemeyen bir münafık böyle öyküler uydurmaya eğilimli olacaktır. İlgili bölümde sunacağım üzere Mecusiler günde beş vakit namaz kılarlar. Aynı suçlamayı o zamanın hahamları için de

²⁵⁸ İsa: Yeni Ahit; Markos 16/19, Luka 24/50-51, Elçilerin İşleri 1/9-11. Eliya/İlyas: Eski Ahit; 2.Krallar 2/11. Hanok/Enok: Doğrudan yükseldiği söylenmiyor ama Eski Ahit'in Yaratılış 5 ve Yeni Ahit'in İbraniler 11/5 bölümleri, Enok'un miraca çıktığı ve tanrıyı, melekleri gördüğü ve vahiy aldığı apokrif kitabının ışığında öyle yorumlanıyor.

²⁵⁹ Birkaç örnek: Tevrat, Yaratılış 18/2,11, 19/1, 32/24-30, Çıkış 13/21, 25/22, Çölde Sayım 12/5...

²⁶⁰ Veya "Öne sürdüğün gibi üzerimize parçalar biçiminde gökyüzünü düşürmelisin!" veya "Allah'ı ve melekleri karşımıza getirmelisin!" veya "Altından yapılmış bir evin olmalı!" veya "Gökyüzüne yükselmelisin; okuyacağımız bir kitap indirmedikçe yükselmene de inanmayız!" De ki: "Benim efendim tüm yakıştırmalardan ayrıktır. Ben elçi olan bir insanoğlundan başka bir şey miyim?" 17:92-93

Ayetteki "bir kitap" (Ar. *kitab*) sözcüğü yazılmış herhangi bir şey olarak daha geniş anlaşılmalıdır. Ayrıca bkz. 6:7

²⁶¹ 9:78, 4:114, 20:62, 58:8-10...

yapabiliriz çünkü hadiste Musa'nın üstünlüğü ima edilmiştir. Bu kişiler niyetlerini gizleyebilmek için dikkatleri konunun özünden, nedenlerden ve gerekçelerden kaçırmak, yani deyim yerindeyse tartışmaktan kaçmak zorundadırlar.

Miraç hadisinde “*salât*” olarak geçen sözcüğü hadis elçisinin özel terim anlamıyla, yani sonradan belirlenmiş ve taşlaşmış biçimiyle kullandığı varsayılmıştır. Oysa Kuran'da *salât* sözcüğünün namaz karşılığı anlatılmamış, yani bildiğimiz taşlaşmış formülü açıklanmamıştır. Hele iniş sırasını dikkate aldığımızda bu durum daha da belirginleşmektedir. Bu demektir ki miraç hadisini ciddiye alacak olursak “günde elli kez” buyruğunu işiten hadis elçisinin “günde elli kez” Kuran okumanın ne anlama geldiğini sorması beklenirdi. “Bu kitabı oku” buyruğunu işiten hiç kimse kaç **kez** okuyacağını sormaz, belki süresini sorar, kaç günde bitirmesi gerektiğini sorar. “Sınavı geçmek için dersine çalış” buyruğunu işiten hiç kimse günde kaç **kez** çalışması gerektiğini sormaz. Oysa hadisin elçisi daha hiçbir şey sormadan, **sanki önceden bildiği bir buyruğu almış gibi** günde elli kez Kuran okumanın fazla olduğu itirazında bulunuyor. İzleyicinin bildiği varsayılan ama bildirilmeyen öncüllere dayalı hatalı bir film senaryosuna benziyor. Veya filmin başını kaçırmışız ama başını hiçbir yerde bulamıyoruz. Atasözlerinin ortaya çıkışıyla ilgili uydurulan öykülere benzer biçimde, hadiste kılıf uydurma niyeti çok belirgindir. Öbür öğrenme ve öğütlemeye etkinlikleri gibi Kuran çalışma işi de yineleme sayısı ile ölçülemez. Demek ki bu hadis Yahudi, Hristiyan veya Mecusi dönmelerinin *salât* sözcüğüne yakıştırdıkları “törensel bir dua oturumunda kitaptan parçalar mırıldanma” anlamını varsayıyor. Amacı yok sayıp biçime saplanıyor. Bu hadis uydurulduğunda *salât*'ın amacı din bilirkişileri ve politik iktidar tarafından çoktan örtülmüş olmalıdır ki yanlış sorulara bir yanıt olarak hazırlanmıştır. Goldziher bu hadisin gülünç kurgusunu Arapların namaza yabancı ve soğuk olmalarına yoruyor.²⁶² Oysa sorun bu değildir, Arapların iddia edildiği gibi yere kapanmayı küçük düşürücü bulmaları da değildir. *Salât*'ın gerçeği anlatılsa insanları böyle gülünç masallarla ikna etme girişimlerine gerek kalmayacaktır. Ama onları günde beş kez dua/tapınma törenine ikna edebilmek için gerek duyulmuştur.

Beş vakit hakkında upuzun bir masal uydurulması yanlış sorulara yanıt verme gereğinden doğmuştur. Kuran'ı okuyan insanlar haklı olarak sabit bir beş vakit bulamıyorlar. Hatta beş sabit saatin bulunuşunu benim yaptığım gibi Mecusilerin, Yahudilerin ve Hristiyanların etkisine bağlayan ve bunu yüksek sesle dillendirenler çok büyük olasılıkla o zamanlar da vardı. Bu tartışmaları sona erdirmek ve yorumda “birlik” sağlamak için “Peygamber Sünneti” fikrine açık olan çoğunluğa yönelik bir ikna çabası olarak bu öykü yazılmış olabilir. Burada öykünün içeriği kadar varlığı da işarettir. Beş vakti doğrulamak amacıyla bambaşka bir öykü de yazılabilirdi. Kuran'daki pek çok yargı ve yasa için benzer öyküler yokken beş vakit hakkında ve beş sayısını belirleme dışında önemli hiçbir sonucu olmayan bu kadar uzun bir öykü neden var? Bu tıpkı Kuran'da bulunmayan öbür şeyleri, sözgelimi vergi oranlarını, had cezalarını ve öbür buyrukları uydurma hadislerde buluyor olmamıza benziyor.²⁶³

²⁶² Ignaz Goldziher (ed. M. Stern), *Muslim Studies*, 1966, 1/41-42.

²⁶³ Tarım ürünlerinden alınacak vergi için örnek; Buhari, Zekat, 24/83 (1483) <https://sunnah.com/bukhari:1483>. Zinacıyı taşlama için örnek; Buhari, Hudud, 68/41 (6812) <https://sunnah.com/bukhari:6812>. Sünnet derisinin kesilmesi için örnek; Buhari, Libas, 77/106 (5889) <https://sunnah.com/bukhari:5889>.

Daha önce sözünü etmiştim, **Cibril'in** hadis elçisine namazı hazır bir paket olarak, bugün bildiğimiz biçimiyle öğrettiğini aktaran, bunu yaparken de insan görünümünü aldığı ima edilen hadisler vardır.²⁶⁴ Buna göre Cibril, öğle namazını bir gün öğleyin, bir gün ikindileyin kıldırıştır. Bu öykü de tıpkı miraç hadisi gibi beş vakti doğrulamak için uydurulmuş gibi görünüyor. Kısacası, birisi biçimsel tapınma töreni olan, örnekleri yoz dinlerde görülen namazı onaylamak ve İslam'a sokmak için bir Cibril masalı uyduruyor, bir başkası da bunu sürdürerek "Cibril bir kez göstermekle yetinmedi, Muhammed bir seferde anlamamış gibi tekrar tekrar gösterdi" diye ekliyor. Bu ikincisinde sözde Cibril ikinci vaktini gölgenin nesneye eşit uzunlukta olduğu saat olarak tarif etmiş. Geometri bilen herkes bu gölge hesabının yanlışlığını anlar. Sözelimi İstanbul'da Aralık ayında gölge hiçbir zaman kişinin boyuna eşit olacak kadar kısalmaz. Büyük olasılıkla hadisin uydurulduğu İran'da bile kışın gölge boya eşit olmuyor. Kutup dairesinin ötesine değinmiyorum bile.

İniş Sırasıyla Beş Vakit Çelişir

Sözde ilk inen sure olan Alak'ta "*salât*" sözcüğü geçer. Eğer sözcük geleneksel yani terimsel anlamdaysa bunu Ulak'ın nasıl anlayacağı belirsizdir. Alak'ın ilk inen sure olmadığı içeriğinden bellidir.²⁶⁵ Ama Alak'tan başlatılan iniş sırasını ve *salât*'ın namaz anlamını aynı anda savunmak bir çelişkidir çünkü Alak'ta "namaz tarifi" yoktur. Beş vakit kuralı yürürlüğe girince "gece namazının" nesih olduğu iddiası ise iniş sırasıyla birlikte okunduğunda bütün bir ulaklık öyküsüne gölge düşürmektedir.²⁶⁶ Gelenekçilerin iniş sırası iddiasına göre daha elde iki, en çok üç sure varken, bu surelerde *salât* buyruğundan başka yasa bildirilmemişken ve üçüncü sırada inen Müzemmil'de gece çalışmasından söz edilirken gecenin en az üçte birinde neye çalıştıkları sorusunu yanıtlamak zordur. Üstelik daha Muhammed'in elçilik görevi de başlamamış olmalıdır çünkü iniş sırasına göre elinde yalnızca üç kısa sure vardır. Başlamış olsa, onlara "ahlaklı olacaksınız, bir de gece kalkıp dua edeceksiniz" demiş olması gerekirdi. Hiç kuşku yok ki bu çözdüğünden fazla sorun yaratan, yanıtladığından fazla soru sorduran bir yönerge olurdu. Kimi yorumcunun öne sürdüğü gibi "şimdilik şuna inanmakla sorumlusunuz"²⁶⁷ demiş olması olası değildir çünkü Kuran'da "inanç" (Ar. *itikât*) diye bir konu yoktur, "iman esasları" denen konular da henüz bildirilmemiştir. Bu durumda istisnasız herkes "Neden?" diye sormuş olmalıdır. Bu aşamada "ben elçiyim ve size gece boyunca dua etmenizi buyuruyorum" diyen kişiye inanmak için bir nedenleri yoktur çünkü elçiliğinin tek belgesi olan **Kitap**'ın yalnızca çok

²⁶⁴ Ebu Davut, Salat, 2/3 (393) <https://sunnah.com/abudawud:393>; 2/4 (394) <https://sunnah.com/abudawud:394>; Nesai, Mevakit, 6/33 (526) <https://sunnah.com/nasai:526>; 6/20 (513) <https://sunnah.com/nasai:513>; Tirmizi, Salat, 2/1 (149) <https://sunnah.com/tirmidhi:149>. Cibril'in "namaz öğrettiği" diğer hadislerden bazıları: Buhari, Bedi El Hulk, 59/32 (3221) <https://sunnah.com/bukhari:3221>; Mevakit, 9/1 (521) <https://sunnah.com/bukhari:521>; Müslim, Mesacid, 5/213 (610) <https://sunnah.com/muslim:610a>; Nesai, Mevakit, 6/1 (494) <https://sunnah.com/nasai:494>; İbn Mace, Salat, 2/2 (668) <https://sunnah.com/ibnmajah:668>.

²⁶⁵ Kuran'ın İniş Sırası Yanlış Mı? yazıma bakınız.

²⁶⁶ İmam Şafi, Risale'sinde gece namazının beş vakit namazla nesih edildiğini öne sürüyor. Kaynak: Majid Khadduri, *Al Şafii's Risala: Treatise on the Foundations of Islamic Jurisprudence, Second Edition*, The Islamic Texts Society, 1961, s.129. Ayrıca İbn Kesir, 73. surenin tefsirinde aynı iddiada bulunuyor.

²⁶⁷ Cevad Ali, çev. Muammer Bayraktutar, *Cahiliye'den İslam'a İbadet Tarihi*, Ankara Okulu Yayınları 2020, s.45.

kısa bir bölümü vardır. Sonuçta gece kalkıp “namaz kılmasının” (aslında Kuran çalışmasının) gerekçesi anlaşıldığında “gece namazı sonradan nesh edildi” denemez. Gerçekte tam tersi, yani inen sure sayısı arttıkça gece çalışma gereksinimi artmış olmalıdır. Bunların yanı sıra, geleneksel sıralamaya göre Fatiha'nın ilk inen surelerden olmaması, “Fatiha'sız namaz olmayacağı” kuralını da çürütür. Beş namaz vaktini anlattığı ileri sürülen 11:114, 17:78-79, 20:130 ve 30:17 ayetlerinin geleneksel sıraya göre Mekke'de inen surelerin içinde yer alması ama yine geleneksel sıraya göre daha sonra Medine'de inmiş olması da ilginçtir. Surelerin ortalarında eksik parçalar olduğu halde inmesinin ne anlama geldiği sorununu bir yana bırakırsak²⁶⁸, Muhammed'in önceleri günde iki vakitte Kuran çalıştığı rivayetleriyle çelişmemek için bu sıranın ayarlanmış olması olası görünüyor. Geleneksel iniş sırasına göre son inen ayetlerden biri olan 24:36'da Allah'ın “sabah ve akşam” anılmasından söz edilmesi, geleneksel bilgiye sadık kalarak açıklanması güç bir ilginçlik olarak duruyor. Hemen devamında 58. ayette sabah ve akşam *salât*larının adıyla anılıyor olmasını Ayetler bölümünde tartışmışım.

İniş sırasının *salât* vakitleri açısından oluşturduğu bir başka çelişki, sözde beş vakit buyruğunun verildiği miraç olayının zamanlamasından kaynaklanıyor. Gelenekçilerin öne sürdükleri iniş sırasına göre sözde miraç olayının anlatıldığı 17. surenin ilk ayeti Mekke'de, 50. sırada inmiştir. Geleneksel kaynaklarda miraç olayının hicretten önceki yıl olduğu kabul ediliyor.²⁶⁹ Ama resmi iniş sırasına göre namazın beş vaktini, özellikle öğle ve ikinci vakitlerini tarif ettiği öne sürülen ayetler Medine'de, miraçtan çok sonra inmiş oluyor.²⁷⁰ Mekke'de “günde beş kez yap” buyruğunu alan hadis elçisinin bu beşin zamanlarını öğrenene dek ne yaptığı açıklanmaya muhtaç kalıyor. Kuran'dan beş vakti çıkarmaya çalışanlar bu ayrıma dikkat etmiyor, daha sonra inmiş sureleri dayanak alıyorlar. Hadis yazıcıları bu çelişkiyle kendilerini ele veriyorlar.

Din Değiştirmeyi Zorlaştırma Olasılığı

Dinin ve ahlakın evrimini araştıran toplumbilim çalışmalarında dinlerin ve mezheplerin maliyetli uygulamalara başvurmasının o alt kültür öbeğine üyeliği zorlaştırmak gibi bir işlevi olabileceği bildiriliyor. Kimi kültürde topluluğun bir parçası olmak isteyen yetişkinler veya yetişkinliğe ermek üzere olan ergenler acı veya korku verici geçiş (*inisiye*) törenlerine zorlanıyor. Bunun yararlarından biri, yalnızca topluluğun nimetlerinden yararlanmak ama

²⁶⁸ Geleneksel iniş sırasına göre sonradan tamamlandığı öne sürülen paragrafları çıkararak sureleri okumayı denemenizi ve kendi kararınızı vermenizi tavsiye ederim. Bu parçalı ve sırasız inme iddiasının en büyük dayanağı surelerin konudan konuya atlayan dağınık metin yığınları olarak, böylece Kuran'ın birbirinden kopuk özdeyişlerin bir derlemesi olarak görülmesidir. İlk okuyuşta belki herkeste bu izlenim oluşur ancak çalıştıkça surelerdeki konu bütünlüğü ortaya çıkar, yazarın daldan dala atlamadığı görülür. Hiç kuşku yok ki Kuran'da konu bütünlüğü olmadığını öne sürenler metin çalışmasına yeterince yoğunlaşmıyorlar, yani *salât*ları eksik kalıyor.

²⁶⁹ Salih Sabri Yavuz, “*Mirac*”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mirac>.

²⁷⁰ Öğle: 2:238, 17:78 (Medine); ikindi: 20:130 (Medine), 50:39-40 (Mekke). Abdulah El Zencani'nin çoğu kaynakta benzer biçimde bulduğum sırasını dikkate alıyorum:

https://web.archive.org/web/20230318180501/https://tanzil.net/docs/Revelation_Order;

<https://web.archive.org/web/20230308041603/https://kuran.diyaret.gov.tr/Tefsir/>.

topluluğun sağkalımına pek az katkıda bulunmak isteyen bedavacılar karşı bir korunma mekanizması sağlamasıdır. Yahudilerin kimseyi aralarına çağırmadıkları gibi, aralarına girmek isteyenleri bıktırıcı ve uzun bir kabul sürecinden geçirmeleri ve erkekleri sünnet etmeleri buna örnek verilebilir.

Topluluğun üyesinin veya üye adayının kurallara ve görev dağılımına adanmışlığını sınamak, yani verdiği sözü tutup tutmayacağını kestirmek kolay bir iş değildir. Kimi kültür bu zorluğu aşmak için kolaycı yollar bulmuş, hemen gözle görülebilen ölçütler koymuştur. Konuyu çalışan sosyal bilimciler bu maliyetlerin birden çok işlevi olabileceğini düşünüyorlar. Zahmetli törenlere katılması, üyenin çevresine verdiği bir tür kararlılık mesajı oluyor. Adanmışlığı olmayan, kararlılığı eksik olan üyeleri eliyor ve kalanlarda bağlılık ve özel olma duygusunu pekiştiriyor. Ancak “optimum” denebilecek bir katılık düzeyi var. Fazla katı olan mezhep ve tarikatların nüfusu az kalıyor ve bu yüzden yok olabiliyorlar. Fazla gevşek olmak bedavacıların topluluğun kaynaklarını tüketmesine ve grup bilincinin zayıflamasına yol açıyor. İkisinin arasında bir ayar tutturabilen topluluk ise varlığını yüzyıllarca sürdürebiliyor. Bu ayar, gevşekliği ve başıbozukluğu iyi bir şey bellemiş olan modern toplumun standartlarına göre fazlasıyla katıdır.²⁷¹ Katolik kilisesinin yüzyıllar içinde modernizme verdiği tepkiler bu hassas ayarı gözetmeye çalışmanın örneği gibi görünüyor. Ne fazla ödünsüz davranıp üyeleri kaçırmak istiyorlar ne de fazlaca gevşek davranıp bağlılığı zayıflatmak.

İlk başlarda duruma göre uyarlanan, gereksinimlere göre biçim almış olan günlük Kuran dersinin zamanla namaz düzeyine indikten sonra günde beş vakte çıkarılması, oturumlara katı davranış kuralları konulması, bir olasılıkla, çaresizce bu ayarı sağlamayı amaçlayan bir girişim olabilir. Politik olarak kısa sürede çok geniş bir coğrafyayı ele geçiren Müslümanlar yer yer azınlık durumuna düştüler. Yöneticilerin, savaş ganimetleriyle gönenen askerlerin ve tüccarların görece iyi durumları gayrimüslim yoksullara ve ikiyüzlülere çekici gelmiş ve onları Müslüman olmaya veya olmuş gibi yapmaya itmiştir. Müslüman yöneticiler bu baskının altında kaldıkça ve fakat kitabın kılavuzluğundan uzaklaştıkça, kitabın öngördüğü *salât* koşulunu, yani kitabın yasasını gözetme koşulunu zamanla ağırlaştırılmış törensel uygulamalarla değiştirmiş olabilirler. Namaz, üyelerin ödenip ödenmediği kolaylıkla gözlenebilecek “üyelik aidatlarından” biri durumuna düşmüş olabilir. Sünnet derisinin alınması gibi acı verici, riskli ve korkutucu bir geçiş uygulamasının sürdürülmesinin arkasında da bu kolaycılık olabilir. Oysa gerçekte yeni üyelere külfetli gelecek olan, buna karşılık topluma güven verecek, hazır yiyciliği engelleyecek olan davranış elçilerin yasasını öğrenip uygulamaktır, yani *salâtı* ayakta tutmaktır, derslerde hazır bulunmakla yetinmek değil. Ama bu davranış çabucak ve görsel bir denetimle değerlendirilecek bir şey değildir. Kuran'ın bütün buyruklarını söyleniverip kurtulunacak sözlere, tabelası olan ama kendi olmayan görevlere ve kavramlara indirgeyen yozlaşma sürecinin mekanizması bu olabilir.

Cizye vergisi ödemek istemeyenlerin veya işgalci Arapların haksız olarak el koyacağı toprağını yitirmek istemeyenlerin vaftiz olup Hristiyan olur gibi abdest alıp bir cümle söyleyip “biz Müslüman olduk” diyebilmiş olmaları konumuz açısından önemlidir. Toplanan cizye zamanla

²⁷¹ Hristiyan cemaatler üzerinde yapılan bir çalışma için bkz. Laurence R. Iannaccone, *Why Strict Churches Are Strong*, American Journal of Sociology 99/5 (1994) s.1180-1211.

azaldığı için kimi dönemde hükümetin Müslüman olmayı zorlaştırma veya izin vermeme girişimleri olduğu bildiriliyor.²⁷² Muhammed'in "üç vakit" namaz kıldırıldığı bilgisi bugün yaygındır ve bu doğrultudaki hadisleri gelenekçiler ciddiye alırlar. Buna rağmen beş vaktin bütün Sünni coğrafyada yerleşmiş olması ilginç bir çelişkidir. Muhammed öldüğünde İslam devleti gayrimüslimleri barındıracak kadar genişlemişti. Onun ölümünden sonra her ne kadar yanlış bir yaklaşım da olsa yurttaşların Müslümanlığa geçerek vergiden kurtulmalarını olabildiğince zorlaştırma niyetiyle üç yerine beş vakte ağırlık verilmiş olabilir. Müslüman orduların hızlı yayıldığı anlarda her türlü sahtekarlığı yaparak yaptırımlardan bir an önce kurtulmak isteyen binlerce kişinin biriktiğini de anımsayalım.

Burada elbette namazı yermeye veya övmeye çalışmıyorum. Katı kuralların ve herkesçe uyulması çok zor olan zamanlamanın nasıl ve neden ortaya çıktığını anlamaya çalışıyorum. Namazın bir grup bağlılığı bildirisi olduğu bir gerçektir, bunu yadsımak büyük hata olur. İçtenlikle söylüyorum ki 2013-2016 döneminde hutbeler çığırından çıkmamış olsa idi *salât* görevini karşılamadığını bildiğim halde cuma namazlarına gitmeyi sürdürürdüm. Çünkü okunanlardan hiçbir şey anlaşılmasa bile oradaki omuz omuza duruş, camiye gelenlerde büyük bir topluluğun parçası oldukları bilincini tazeler. Bu iyi bir şeydir, toplum olma bilincinin bir parçasıdır. Ne var ki *salât* oturumlarının bu simgesel işlevin çok çok ötesinde bir amacı vardır.

Bir tapınma töreni olarak namazı üçe veya ikiye indirme fikri, tapınma yükü görece ağır olan dinlerden geçenler için küçük bir sorun yaratabilir. Sözelimi günde yedi kez dua etmeye alışmış bir Hristiyanın veya günde beş duaya alışmış dindar bir Mecusinin üçe, ikiye düşmesi onun dindarlığında bir "hafifleme" olduğu duygusu yaratabilir. İnsanın dikkati sınırlı bir sermayedir. Bir şeyi daha az yapmak demek dikkatini başka şeylere yöneltmek demektir. Ulak'ın öğretisini halkı uyuşturmak ve kendisine boyun eğdirmek için çarpıtarak kullanan yöneticiler tapınak etkinliklerine gereğinden fazla önem vermiş olabilirler. Çünkü kişi dikkatini tapınak etkinliklerine ne denli çok verirse elde ettiği sahte doyum kendi yazgısını eline almak için çalışmaktan o kadar uzaklaştırır. Bu da daha az politik muhalefet demektir. Böyle bir ortamda "Allah rızası için şu tefecileri aramızdan atalım" diye çıkışanı "sen ne kadar namaz kıldın ki bize dinimizi öğretiyorsun" diyerek susturmak kolay olur. Firavunlar, hamanlar, karunlar ve büyücüler kazanır. Halk kaybeder. Eğer namazı gerçek anlamıyla, Kuran çalışması olarak anlarsak bu çalışmanın yoğunlaşması bozguncu iktidarların işine gelmeyecektir ve bu çaba engellenecektir. Ancak Kuran dersi olmaktan çıkıp da bir **tapınma törenine** dönüşmüş ise, çoğunlukça böyle kabul edilmişse işler tersine döner. Bu durumda halkı daha fazla "ibadet" etmeye özendirmek iktidarın işine gelecektir. İronik bir biçimde, **namazlarını** yoğunlaştıran kalabalıklar **salâtın** yokluğunu fark edemeyeceklerdir. Bu tıpkı bugün çokkültürcü Batılı egemenlerin Müslüman göçmenleri "dinlerini yaşamak" konusunda özgür bırakmalarına benzer. Onların yaşamalarına izin verilen din tapınak dinidir. Dikkatlerini oraya yöneltmeleri ve bol bol "namaz kılmaları" Batılı iktidarların işine gelebilir. Çünkü dindar olabilmenin verdiği doyumla "dünya işlerini" iktidarların istediği gibi, yani Tağut'un istediği gibi

²⁷² Richard N. Frye, *The Golden Age of Persia*, Phoenix Press, 1975, s.62; Nequin Yavari, *Medieval Iran*, The Oxford Handbook Of Iranian History (ed. Touraj Daryae), Oxford University Press, 2011 içinde s.228; David J. Wasserstein, *Conversion and the ahl al dhimma*, The New Cambridge History of Islam (ed. Robert Erwin), içinde 4/186; Aziz Duri (çev. Hayrettin Yücesoy), *İlk Dönem İslam Tarihi*, Endülüs Yayınları, 1991, s.124-126.

düzenleyeceklerdir. Nitekim Batı'da “dinini özgürce yaşadığını” sanan Müslüman göçmenlerin sayısı herhalde az değildir. Bunlar aslında Batı'nın hümanizm dinine boyun eğmişlerdir, onun yasasını uygularlar. Yok, eğer cemaat “namaz kılmayı” bırakıp Kuran'ı öğrenmeye ve uygulamanın yollarını aramaya başlarsa işte o vakit işler tersine dönecek, Müslümanlar “radikal”, “fanatik”, “terörist” gibi nitelemelerle dışlanacak, kılıçlar kınlarından çıkacak ve mahkemeler kurulacaktır.

Orta *Salât* (*salât el vusta*) ve Cuma

Salâta gelmeyen cezalandırılması uygulamaları çoğunlukla cuma namazı için uygulanmış olması (bkz. ilgili bölüm), cuma *salât*'ının 2:238'de adıyla özellikle belirtilen ve terk edilmemesi istenen *Salât* El Vusta olarak anlaşılmış olduğunu gösteriyor. Buna karşılık Orta *Salât*'ın haftanın belli bir günü olması gerekmediği düşüncesinin bugün bize yabancı gelmesinin altında yatan temel neden Müslümanların Kuran'ın uyarısına rağmen Kitaplılara benzemekle geçirdikleri yüzyılların birikimidir. Orta *Salât*'ın haftada birden daha sık olması düşüncesi karşısında cemaati Yahudilerle ve Hristiyanlarla karşılaştırmak, yedi günde bir toplanmanın normal olduğu izlenimi verebilir. Bütün yeryüzünün Müslümanın mescidi olduğunu bilen biri, haftanın bütün günlerinin Orta *Salât* günü olabileceğini, hatta Ulak tarafından zaten yapılmış olduğu bilgisine soğuk olmamalıdır. Yer konusundaki esneklik zamanda da gösterilmelidir. Müslümanlar her ne kadar havrayı ve kiliseyi taklit etmiş olsalar bile mescit işlevinin binayla sınırlı olmadığı, hatta mescidin bir tapınak olmadığı bilgisi diri kalabilmiştir.

Salât işlevleri için toplanma gününün yedi günün birine çakılması bir Kitaplı geleneğidir. Akli başında bir cemaat kendini bununla sınırlamayacaktır. Çünkü Müslüman cemaat hem sağkalım işlevleri bakımından hem de zihinsel olarak esnek ve devingen olmalıdır, tıpkı Muhammed ve yoldaşları gibi. Bu esneklik her türlü *salât*'ın biçiminin, zamanlamasının ve yoğunluğunun gereksinime göre belirlenebilmesini gerektirir. Evet, vakitli bir kulluk görevidir ve vakti gereksinime göre yönetimce belirlenecektir.

Geleneksel anlatıya göre cuma gününü seçen de, sıklığı yedi günde bir olarak belirleyen de Muhammed değil, ondan önce Medine'ye göçmüş olan cemaattir.²⁷³ Önceki bölümde izlerini sürdüğüm üzere Muhammed göç ettiğinde çok büyük olasılıkla kendini bununla sınırlamamış ve sıklığı gereksinime göre belirlemiştir.

Mezheplerde cuma *salâtı* yapılabilmesi için asgari kişi sayısı bildirilmesi (çoğunlukla kırk), bu sayıya erişilmeyen yerlerde bireysel Kuran çalışmasıyla yetinileceği anlamına gelir. Bu kural, cuma cemaatinin kurulamadığı yerlerde olur da bir kişi öbürlerine Kuran öğretir veya okursa buna katılımın zorunlu olmadığı anlamına da gelir. Yoksa bu kişinin cuma günleri Kuran öğretmesinin yasak olduğu anlamına gelmemelidir. Dileyen dilediği zamanlamayla Kuran çalışması yapabilir ama bir yörede Orta *Salât*'ın gerçekleştiği bilgisi, o *salâtı* örgütleyecek olan devlet yönetimini ilgilendirir. Kırk kişinin olmadığı yerde cumanın kılınmayacağını söylemek, orada Orta *Salât* işlevinin gerçekleşmediğinin varsayılması demektir.

²⁷³ İsmail Hakkı Ünal, “*Es'ad B. Zürâre*”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/esad-b-zurare>.

Kudüs'ü kible yapanlar da büyük olasılıkla kendinden önce Medine'ye göçenlerdir. 2:142'de çoğul sözcük olduğuna dikkat edin, Muhammed'den değil cemaatinden söz ediliyor.

Din-dünya ayrımı yanılığısı aşıldığında *Darül Harp*'ta, yani yöneticilerin Müslüman olmadığı ülkede cuma namazı kılınmayacağı içtihadının dayanağını kestirmek zor değildir. Bu kural kırk kişinin bulunmadığı yerde cuma kılınmaması kuralı gibidir; yasak anlamına gelmez, bu işlevin gerçekleşmeyeceği anlamına gelir. Çünkü Orta *Salât* devlet yönetimine aittir ve Müslüman olmayan yönetimin Orta *Salât* düzenlemesi düşünülemez. Hutbe dediğimiz şeyin aslında *salât*'ın kendisi ve çok büyük olasılıkla “birinci hutbenin” az önce okunmuş bulunan ayetlerin yorumu olduğunu ilgili bölümde açıklamıştım. Mescitte toplanıldığında (“cuma namazında”) Kuran okuyan ve açıklayan (“namaz kıldırın” ve “hutbe okuyan”) kişi geleneksel olarak, en azından Ulak ve Dört Halife döneminde *emirül müminin*, yani yöneticinin kendisi olmuştur. Böylece bu içtihadın gerekçesi açıktır. Münafık bir yönetici Kuran'ı okumasına okur ama doğru yorumunu yapmaz (birinci hutbe) ve halkını Kuran'ın buyruklarına uygun biçimde seferber etmez (ikinci hutbe veya genel olarak hutbe). Kuran'ın anlamının çarpıtılmasını onaylamak ve İslam'a aykırı kamusal sorumlulukları kabul etmek anlamına geleceği düşünüldüğü için bu toplantılara katılmanın doğru olmadığı veya bu toplantıların geçerli olmadığı söylenmiştir.

Cuma'nın ikinci rekatındaki sure okumasına yetişenin cumasının “kabul” olduğu söylenegelmiştir. Çünkü cemaatin asıl duyması gereken iki surenin veya o günün konusuyla ilgili Kuran'dan seçilmiş iki parçadan birini duymuş ve dersin %50'sini dinlemiş olur. Fatiha ile Başlamak bölümünde tartıştığım üzere Fatiha bir giriş olarak okunur, o günkü okumaya özgü değildir.

Genel olarak *salât*la ilgili yitlilik durumu cuma *salâtı* için de geçerlidir. Bugün “toplanma günü *salâtı*” diyebileceğimiz bir etkinlik yapılmamaktadır. “Hayırlı cumalar” dileği belki bu işin aslını bize anımsatan en ilginç işarettir. Normal koşullarda toplanma gününün hayırlı olması gerekir çünkü o gün toplanıp yapılacak işlerin en azı, insanları iyiye çağırıp kötüden caydıran öğütler okumak ve Allah'ın yasasını bildirmektir. Bunun neden hayırlı bir iş olduğu açıklamaya gerek bırakmayacak kadar açıktır. Bu, uğur böceğinin uğurunun belli olması gibidir. Yaprak bitlerini yediği için çiftçinin yardımcısıdır. Böceğin adıyla davranışı arasında gözlemlenebilir, açıklanabilir bir nedensellik vardır. Oysa bugün cuma gününü öbür günlerden iyi/hayırlı yapan bir şey yoktur.

Türkiye'deki cuma namazı “Sünnet”e de uygun değildir. Çünkü ilgili bölümde örneklediğim üzere bir sürü “sahih” hadiste elçi minberdeyken sure okur. Pek çok konuda olduğu gibi gelenekçiler kendi kitaplarıyla ters düşüyorlar.

Cenaze Namazı

Hadis ve tarih kitaplarında *salât el istiska* ve *salât el cenaze* gibi Kuran dersi olmadığı kesin olan *salâtlardan* söz edilmesi benim tezimi çürütmüyor. “Cenaze *salâtı*” adlandırması Kuran'da yoktur. Bu, 9:84 ayetinde geçen *salât* sözcüğüne yakıştırılan addır, yalnızca bir yorumdur. Ölünün arkasından iyi dilekte bulunmanın iyi ve toplumsal bir işlevi vardır. Ama bu ayette anlatılan bundan daha geniş kapsamlı bir davranıştır. Araplar Muhammed'den sonra da *salât* sözcüğünü gündelik yaşamda bilinen geleneksel anlamlarıyla kullanmayı sürdürmüş olabilirler. İslam öncesi zamanlarda el açıp Allah'a veya tanrılara dua etme işine *salât* deyip demedikleri ayrı bir araştırma konusudur ve bu araştırmanın sonucu bizim ayetlerden

yaptığımız çıkarımı değiştirmeyecektir. Ama görünen o ki İslam sonrası dönemde el açıp “dua” etme işine **de salât** adı vermişler. Kuran’da cenaze duasından söz edilmez.²⁷⁴

9:84 ayetinde anlatılan *salât*, bir oturma olmaktan öte bir davranış kipidir. O davranış, ölenin mirasını sahiplenmektir. Cemaatin ölen kişinin mirası sahiplenmesi demek, ölen kişinin onların dininden olduğunu, yaşamında cemaatin kendisiyle aynı kibleye yönelmiş olduğunu, aynı ülkü için didinmiş olduğunu, onunla aynı başarıyı umduğunu göstermesi demektir. Cemaat, “iyi bilirdik” dediği kişinin kurduğu vakıflara, derneklere, şirketlere, cemaatlara ve girişimlere sahip çıkacak, onun yarım bıraktığı işleri tamamlayacaktır. İşte bu duruşu ve niyeti dosta ve düşmana göstermek amacıyla düzenlenegelen törene bugün cenaze namazı diyoruz. Sözelimi Mustafa Kemal’in cenaze namazını kılan bir cemaat onun devrim ve yeniliklerinin sürdürücüsü olma, bir anlamda onun izinde olma, yaptıklarının arkasında durma iddiasında bulunmuş olur. Filistin’de veya uzak bir ülkede ölen yabancı “mücahitlerin” gıyabi cenaze namazını kılması, bir cemaatin onları din kardeşleri saydığını ve davalarını sahiplendiğini göstermesinin bir yoludur. İhsan Doğramacı, Aziz Nesin gibi kişiler ölünce cenaze namazlarının kılınıp kılınmayacağı tartışmaları aslında unutulmaya yüz tutmuş olan bu gerçeğe işaret eder. Milyonlarca kişinin tek bir noktadan yönetildiği günümüzde cemaat bilinci büyük ölçüde yok olmuştur. Bu gibi kişiliklerin cenaze namazlarının kılınmaması gerektiği bildirimlerine saldırganca tepki verenler bu gerçeği fark edememiş görünüyorlar. Bunların cenaze namazlarının kılınmaması gerektiğini söyleyenler bilerek veya bilmeyerek cenaze namazının bu işlevine göndermede bulunuyorlar. Cenaze namazı ölüye karşı yerine getirilen “son görev” değildir. Dirilerin birbirlerine yaptıkları bir duyurudur. Ayette anlatılan *salât* cenaze namazından ibaret değildir, hatta ayetin biçim olarak cenaze namazına işaret ettiği söylenemez ama cenaze namazı, ayette sözü edilen *salâtı* uygulamanın bir parçasıdır. Sonradan yanlış anlaşılmış ve ölünün ardından edilen *salât*, cenaze namazına indirgenmiştir.

Kaza Namazı

Salâtın Kuran çalışmak olduğu ortaya çıkınca, kaza *salâtının* mantığı da anlaşılabilir. Evet, Kuran’da *salâtın* süreli olduğu açıkça bildiriliyor ve “zamanı kaçırılan *salâtın* telafisi” diye bir kavram yok; kaçan kaçıyor.²⁷⁵ Ama türlü nedenle günlük çalışmasını (veya dinlemesini) yapamayan kişiler bir sonraki çalışmalarını, kaçırdıkları bölümü de içerecek biçimde uzatmış veya ayrı bir zamanda telafi etmiş olabilirler. Sıralı okuma düzeninde ilerleyen cemaatlerde bu mantıklı ve anlaşılır bir davranıştır. Diyelim ki 4. surenin birinci bölümünün çalışıldığı dersi kaçıran kişinin ikinci bölümün çalışıldığı derse katılmadan önce evdeki çalışmasını 4. surenin birinci bölümünü içerecek biçimde uzatması mantıklıdır. Veya konulu olarak çalışılıyorsa *infak* dersini kaçıran birinin bir sonraki ders olan *riba* çalışmasına katılmadan önce *infak* konusuna çalışması mantıklıdır çünkü *riba* ile *infak* yakın konulardır, birlikte anlatılacaktır. Kaçan ders yine kaçmıştır ama en azından bundan rahatsızlık duyan kişi bir telafi arar ve böylece cemaatin kalanından çok geri kalmaz. Toplu okumayı kaçırmış olan kişi, kaçırdığı sureyi ezbere biliyorsa kendisi okuyabilir veya bilen birinden dinleyebilir (“onun arkasında namaz kılabilir”). Burada gözünüzün önüne namaz kılan adamlar geldiğine eminim. Ama telafi mantığını anlayabilmek

²⁷⁴ Kuran’da Dualar ve Konuşmalar Simgeseldir yazıma bakınız.

²⁷⁵ ...*salât*, *inananların* üzerinde zamanları belirlenmiş bir yükümlülüktür. 4:103

için yavaş ve düşünerek okuyan, hatta okuma bitince Kuran *halkası* oluşturarak tartışan kişiler, yani *salât* eyleyen kişiler düşünün. Bu kişilerden biri olsanız hiç kuşkusuz “namaz kıldık” demezdiniz. Demek ki bireysel namazın kaza edilip edilemeyeceği, yolcunun, aybaşı olmuş kadının kaza edip edemeyeceği soruları ve bunlara verilen yanıtlar konuyu yanlış anlamış kişilere aittir. Sonucunu hemen ve burada almaya başlamak amacıyla, programlı ve bilinçli olarak, özellikle bir cemaatle birlikte izlenen *salâttan* söz edilemiyorsa “kazayı” sormak boşunadır.

Hacet Namazı, Şükür Namazı, İstihare

Hacet, “ihtiyaç” demektir. Hacet namazına dayanak olarak gösterilen hadiste hadis elçisi, gereksinimi olan kişiye “*salla* etmesini” buyurmuş.²⁷⁶ Bir an için böyle bir sözü gerçekten söylediğini varsayalım. Ulak'ın bununla kast ettiğinin Kuran çalışmak olduğunu biliyoruz. Örneğin bir aile büyüğü ölmüşse kalanların gereksinimi mirasın paylaşılması konusudur. Bu konudaki ayetleri içeren sureleri çalışmaları, demek ki *salla* etmeleri gerekir. Nedensellik bağı açıktır. Hadis metninin “şöyle, şöyle desin” diye devam etmesi hadisi aktaran kişinin konuyu anlamadığını ve “dua” paradigmasına saplandığını gösterir. Öyle olmasa bile “Allah'tan başka tanrı olmadığını, Allah'ın yüce olduğunu kabul eder, onun bağışlamasını ve yardımını umarım” deme buyruğunu alan kişinin bunların belli davranışları simgeleyen sözler olduğunu anlaması gerekir. Bunların kendi kendine mırıldanıldığında tılsımlı sonuçlar yaratacak sözler olmadığını bilmesi gerekir.

Şükür namazı da buna benzer bir yanlış anlama olabilir. Kulun Allah'a şükran duygusuyla Kuran çalışma kavramı arasında nasıl bir bağlantı olabilir diye düşünürsek en olası bağlantıyı çıkarsayabiliriz. Gelenekte şükür olarak nitelenen davranışlar özgeci davranışlardır. Kişi kendisi için bir karşılık beklemeden bir iyilik yapar. Kişi Allah'a iyilik yapamaz. Öyleyse şükür *salâtı* diye bir şey varsa bu ancak Kuran'ı iyi bilen birinin başkalarına armağan edeceği karşılıksız ders olabilir. Bu daha sonra “imam şükür namazı kılıyor, biz de safa duruyoruz” biçiminde kavramlaştırılmış olabilir.

İstihare namazını düşününce onda da benzer bir kavram karmaşası yaşanmış olabileceği aklı geliyor. Diyanet Vakfı'nın ansiklopedisi istihare namazını şöyle anlatıyor: “Sözlükte ‘hayırlı olanı isteme’ anlamına gelen istihâre, terim olarak ‘bir iş veya davranışta Allah katında hayırlı olanı kılınan nâfile bir namaz ve dua ile talep etme’ mânasında kullanılır. İnsanların, yapmak istedikleri bir işin kendileri hakkında iyi veya kötü sonuçlar doğuracağını anlamak için fal vb. uygulamalara çok eskiden beri başvurdukları bilinmektedir.”²⁷⁷ Falın anlamsızlığı bellidir. Fal nedenle sonuç arasında, etkiyenle etkilenen arasında bir nedensellik bağı kuramaz. Ama yukarıdaki tarife göre istihare namazı da böyle bir bağ kuramıyor. Bu bağ kurulmadığında namaz da fal gibi bir büyü, gizem, tılsım olup çıkar. Nitekim bugün istihare namazı değil bütün namazlar bir tılsım olarak anlaşılıyor. Allah'tan bir şey isteyen kişinin Kuran'dan **rastgele** bir parça okuması niçindir? Aslında okunan rastgele bir parça değildir. İstihare namazı, merak edilen herhangi bir **konuyla ilgili bölümleri** çalışmanın unutulmuş biçimi olabilir. Günlük

²⁷⁶ Örnek: İbn Mace, İkame, 5/582 (1384) (<https://sunnah.com/ibnmajah:1384>).

²⁷⁷ Salim Öğüt, “İstihâre”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/istihare>.

düzenli çalışmanın dışında, merak edilen veya hemen o anda hatırlanması veya öğrenilmesi veya pekiştirilmesi gereken bir yargı olduğunda Kuran'ı açıp ilgili bölümleri okumak isteriz, doğaldır. Bu, açıp okuma biçiminde değil de hafızdan ilgili bölümleri dinlemeyi istemek biçiminde de olabilir. Nitekim hafız, ayaklı kitap demektir.²⁷⁸ Uygulamanın biçimi olanakların genişliğine veya yiğidin yoğurt yiyişine göre değişebilir. Sözelimi yoksul doyurmak isteyen ve uygun aileyi bulduğuna emin olmak isteyen kişi infakla, yoksul doyurmayla ilgili bölümleri dikkatlice çalışırsa bu çalışma bir tılsım ve gizem olmaktan çıkar, anlaşılabilen ve açıklanabilen bir davranış olur. Sözelimi ev satın alma dileği olan kişi, haşa Allah'ın piyangosundan bir ev çıksın diye değil, krediyle ev almanın uygun olup olmadığını veya hangi tür alışverişin en uygun olduğunu öğrenmek amacıyla ilgili bölümleri çalışabilir. Böylece bir işte veya davranışta hayırlı kılınanı "namaz ve dua" ile talep etmiş olacaktır. Allah'ın insanlara yardım ediş yolları elbette sınırsızdır ve insan bunları bilgisiyle ve hesap yeteneğiyle kuşatamaz. Ancak Allah'ın yardımını çağırarak isteyen insan bunu anlayabildiği yollarla yapmak zorundadır. Bakın, Musa kendini çaresiz hissettiği bir durumda bu yardımı nasıl çağırıyor:

Medyen suyuna vardığı zaman, su almakta olan bir toplulukla karşılaştı. Ve onların biraz ötesinde, çekingen iki kadın gördü. "Ne yapmak istiyorsunuz?" dedi. Dediler ki: "Çobanlar sulayıp çekilmeden sulayamıyoruz; zaten babamız çok yaşlı!" Bunun üzerine onlarınkini de suladı. Sonra gölgeye çekilip şöyle dedi: "Efendim! Kuşkusuz, bana indireceğin her iyiliğe gereksinimim var!" 28:23-24

Burada Musa deyim yerindeyse istihare yapıyor ama namaz kılarak değil. Allah'ın yardımını onun hoşnut olacağı bir iş yaparak arıyor. Ve yardım son derece şeffaf bir nedensellikle, yardım ettiği ailenin karşılık vermesi olarak geliyor. Yardım elbette başka türlü de gelebilirdi. Karşılıklar Allah'tandır ve Allah görünen ve görünmeyendir. Bu aile Musa'ya bir ödeme yapmayacak veya onunla bir nimeti paylaşmayacak da olsa Musa bu iyiliği yapacaktı. Ama kalkıp da "namaz" kılmayacaktı, yani Allah'ı ikna etmek için birtakım sözcükleri tekrar tekrar söylemeyecekti. Nitekim Kuran'da öyle bir örnek yoktur.

Namaz Secdesi

Klasik kaynaklar namazdan söz ederken önceliği hep uzuvların hareketlerine verirler. Hadis ve tarih kitaplarındaki söylentilerin pek çoğu *salât*'ın odağını Kuran'dan alıp bedensel hareketlere kaydırır. En kötü öğrenciler tarafından yazılan bu kitaplar "Resul Kuran'ı nasıl öğretti, nasıl yorumladı?" sorularının değil, "bedeniyle ne yaptı?" sorusunun yanıtını arar. Sözelimi cahiliye Araplarının eğilme ve yere kapanma hareketlerini bilmedikleri, bunları yapmanın ağırlarına gittiği söylenegelmiştir. Bu tam bir dikkat dağıtma ve konuyu değiştirme yöntemidir. Üstelik aynı kaynaklar Kuran'ı oturarak okuyan ulu kişiliklerden söz edip durur. Bu okumanın vakitli *salât* dışında olması bir şeyi değiştirmeyecektir. Eğer konu Kuran okurken eğilmek veya yere kapanmak olsaydı Kuran'ı dinleyen ama eğilmek veya yere kapanmak istemeyen çok sayıda Arap'ın öyküsünü okurduk. Hatta hadis elçisinin insanlara yere kapanma alıştırmaları

²⁷⁸ Hafızlık bölümüne bakınız.

yaptırdığı, “dinleriz ama dik dururuz” diyenlerin olduğu, hadis elçisinin de buna izin verdiği²⁷⁹ öyküler okurduk. Oysa böyle rivayetler yoktur. Bir metinde veya anlatıda olan şeyler kadar olmayan şeyler de bilgi verir.

Yine de bu geleneğin nasıl ortaya çıkmış olabileceğini düşünelim. Yere kapanma hareketi Kuran okumasının bitiminde “Allah doğruyu söyledi” veya “Duyduk ve boyun eğdik” anlamında yapılmış olabilir.²⁸⁰ Zamanın ve coğrafyanın kültüründe söyleyişlerin, konuşmaya eşlik eden jest ve mimiklerin bizimkinden farklı olduğunu biliyoruz. Sözelimi bugün Hint halkı büyüklere ve saygın kişilere saygısını yalnızca sözle değil, önlerinde eğilip ayaklarına dokunarak gösteriyor. Zamanın Araplarında saygı gösterisi olarak yere kapanma eylemi zaten vardı ise (ki bu yüksek olasılık) Kuran’dan bölümler okunduktan sonra içlerinde bunu yapanların çıkmasından doğal bir şey olamaz. Eğer Araplar asla yere kapanmayan bir toplum idiye içlerinde bunu yapanlar örnek alınmış olabilir. İçlerinde bunu yapanların bir bölümü eski Yahudi ve Hristiyanlar da olabilir. Onlarda yere kapanma hareketi çoktan gelenekleşmişti ve bunu sürdürmüş olabilirler; bu konuyu ilgili bölümde ayrıca tartışacağım. Cuma namazının cuma günü olmasının rivayetlere göre Muhammed’in başlattığı bir şey olmadığına inanmakta bir sorun yaşamayanlar, yere kapanma kuralını Muhammed’in koymamış olması olasılığıyla da barışık olmalılar. Cemaatinde Kuran okunduğunda yere kapananlar varsa Muhammed’in onları engellemiş olması olası değildir. İyi bir Müslüman olarak bunu kendisinin de içinden gelerek yapmış olması bir olasılıktır. Ama **buna izin verdiğini veya yaptığını söylemek başka, bunu bir kural yaptığını veya taklit edilmesi gerektiğini öne sürmek başka şeylerdir.** Nitekim Ömer’in tam da bunu söylediği rivayeti bilinir.²⁸¹

Bizim fark etmemiz gereken, Kuran’ın biçimlerle ilgilenmediğidir. İçinden yere kapanmak gelen kapanacaktır. İçinden ağlamak gelen ağlayacaktır. Ama bunu kural yapmayı tartışmak, amacı ıskalamaktır. Kimi Yahudi Tevrat okurken ileri geri sallanır. Kimisi eliyle göğsüne vurarak tempo tutar. Bunları kural yapmak ne denli saçmaysa yere kapanmayı kural yapmak da o denli yersizdir. Böyle şeyleri kural yapmak ancak içeriği anlamayan veya içeriği örtmek isteyenlerin işidir. Buraya dek gösterdiğim üzere bunların kıtlığı ilk kuşaktan bu yana hiç çekilmemiştir.

Rivayetlerde tilavet secdesi konusuyla *salât* secdesi konusunda bulduğumuz benzerlikler ikisinin de aynı şey olabileceğini, demek ki tilavetle *salât*ın aynı şey olduğu sonucuna bizi çıkarır. Nitekim “Kuran secdesi” konulu hadisler hadis kitaplarının “*Salât*” bölümlerine yazılmıştır. 7. yy. Kitaplılarının secdesini ayrıca inceleyeceğim.

²⁷⁹ Birincisi; bunu yasaklama yetkisi yoktur: 3:159, 11:27-31,53, 26:111-114... İkincisi; hangi yorumu benimseniz benimseyin henüz teslim olmamış olanların Kuran okununca yere kapanmalarını beklemeyeceğini kabul edersiniz. Henüz teslim olmamış ama Kuran dinleyen insanları kınaması onun ululuk göreviyle cepheden çelişir.

²⁸⁰ 2:285, 4:46, 5:7, 24:51...

²⁸¹ Buhari, Sucud El Kuran, 17/11 (1077). <https://sunnah.com/bukhari:1077>; Muvatta Malik, Kuran, 15/488. <https://sunnah.com/malik/15/17>

Tilavet Secdesi

Tilavet secdesinin gerekliliği tartışmalı bir konudur.²⁸² Yere kapanmanın ayetleri duyan kişilerin içlerinden gelen bir dışavurum olduğunu Kuran'dan biliyoruz. İlk dönemlerde bunun böyle anlaşılabilir olabileceğini gösteren bazı işaretler var. Gazali'nin İbn Abbas'tan aktardığına göre hadis elçisi "secde ayetini okuduğunuzda ağlamadan yere kapanmakta acele etmeyin" demiş. Burada tilavet secdesi olarak bildiğimiz davranıştan söz ediliyor görünüyor. İlginç olan kısım ise şu rivayette: "Bir secde ayetine denk geldiğinizde yere kapanın ve ayeti okuyan yere kapanırsa siz de yere kapanın ama abdestli olmak koşuluyla."²⁸³ Bu kez bu davranışı namazdan ayıran şeyin ne olduğunu sormamız gerekiyor. Abdest var, Kuran okunuyor, yere kapanılıyor, geriye ne kaldı? Kuran'a abdestsiz dokunulmaması konusunda olduğu gibi burada anlatılan etkinliğin *salât*tan farkı yoktur. İlmihallerde "Kuran kıraati" için abdest ve kible koşulunun dışında belli ayetlerde yere kapanma kuralından söz edilmesi, kıraati geleneksel *salât* oturumundan ayırt edilemez kılıyor. *Salât* kapsayıcı bir tanımdır. Törenselleşmiş biçimlerden yalnızca birine geleneksel olarak *salât* adı verilmesi bizi yanıltmamalıdır.

İlgili bölümde gösterdiğim üzere hadis elçisinin oturarak Kuran çalıştığını aktaran hadisler var. Bu hadislerin varlığı Ulak'ın böyle Kuran çalıştığını göstermez ama buna inanıldığını gösterir. Buna inanılması, oturarak Kuran çalışanların varlığını gösterir. Ramazan ayındaki yoğun ve uzatılmış dersler oturarak yapıldıysa "rekât" sonundaki secde, oturarak yapılan "tilavet secdesine" dönüşecektir.

Bir başka olasılık, düzenli *salât* oturumları dışında Kuran okuyan kimi tilavet öbeğinin "yere kapanırlar"²⁸⁴ benzeri ifadeleri içeren ayetlere gelince bunun bir buyruk olduğunu düşünerek yere kapanmış olmasıdır. Bu toplulukları görenler bunun bir kural olduğunu sanmış olabilirler. Bir toplulukta birkaç kişinin öznel gerekçelerle yaptığı bir hareketin anlamını ve gerekçesini düşünmeksizin bütün bir topluluğa çabucak bulaşmasının örneğini bugün ayakta alkışlama davranışında görüyoruz. İsterseniz bir iki arkadaşınızı yanınıza alın ve tiyatro oyununu ön sırada izledikten sonra deneyin. Ayakta alkışlamaya başlayın ve bütün salonun sizi taklit ederek ayağa kalktığına tanık olun, çok beğenmemiş olsalar bile.

Tilavet secdesinin yanında "tilavet rükusu" diye bir şeyin olmaması bize bunların en azından belli bir tarihe dek zorunlu hareket olarak algılanmamış olduğunu gösteren bir işarettir. Kuran'da "yere kapananlardan" söz edildiğinde yere kapanma gereği duyanlar "eğilenlerden"

²⁸² Roberto Tottoli, "Traditions and controversies concerning the sujud al-Qur'an in Hadith literature", Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft, 147 (1997), 371–393 (Roberto Tottoli, Studies in Islamic Traditions and Literature, Routledge, 2023 içinde 52-69); Lyall R. Armstrong, The Qussas of Early Islam, Brill, 2017, s.207. Secde ayetlerinin sayısı konusunda tartışma olup da ayet okununca yere kapanma gereği konusunda bir tartışma olmadığını öne sürmek (bkz. Abdurrahman Çetin, "Tilâvet Secdesi", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tilavet-secdesi>), hadislerin kabul edilmesi gerektiğini ama kabul edilecek hadis sayısının tartışmalı olduğunu söylemeye benziyor.

²⁸³ Al-Ghazali (trans. Mohammad Mahdi al-Sharif), *Ihya' Ulum Ad-Din*, Dar Al-Kotob Al-Ilmiyah, 1971, 1/530 (sekizinci kitap, kıraat bölümü).

²⁸⁴ 17:107,109, 19:58, 32:15, 38:24.

söz edildiğinde eğilme gereği neden duymadılar? Bunun nedeni otururken eğilmenin tuhaf bir hareket olması olabilir. Sonuçta bir şey kesindir, Kuran'ın oturarak dinlenmesi meşru sayıldıysa namazdaki dinlemeyle tilavetteki dinlemeyi ayıran şey yalnızca adlandırmadır. Bunlardan biri "*salât*" olabiliyorken öbürü neden olamıyor, geleneğin mantığında bunun yanıtı yoktur. Çünkü gelenekte *salât* adı, *salât*'ın biçimlerinden yalnızca birine verilmiştir. Bu adlandırma yüzünden haksız bir önem yakıştırılan bu biçim katılaştırılmıştır.

Anlamın ve amacın unutulmasına koşut olarak bugün elimizde kitabı veya sureleri eşit parçalara bölmeyen, görünürde anlamlı bir dağılıma sahip olmayan bir "secde ayetleri" listesi kalmıştır. Bu ayetlerin kökeni sıralı ve düzenli okuma yapan kimi cemaatin *salât*larını düzenli olarak belli noktalarda bitirmesi de olabilir. Nitekim hadislere baktığımızda hadis elçisinin namazda bugünkü formüle uymadığı, sure bitmeden secde ettiği veya birden çok sureyi arada secde etmeden okuduğu izlenimi ediniliyor. Yineliyorum, bu hadisler Muhammed'in böyle yaptığını değil, böyle yaptığının o dönem inanıldığını gösterir.

Namazın Kolaylıkları

İlmihallerde sözü edilen, okulda ve Kuran kurslarında öğretilen bu "kolaylıklar" aslında namazı kolaylaştırma değildir. Tersine, zorlaştırılmış olan Kuran okuma/dinleme işinin zorunluluk nedeniyle orijinaline döndürülmesidir. Örnek olarak hastaların hareket etmeden *salât* edebilmesine izin verilir. Çünkü mesele hareket değildir; eğilmek veya yere kapanmak değildir, ayakkabıyı çıkarmak değildir. Mesele ders dinlemektir ve herhangi bir dersi nasıl yapıyor isek bu ders de öyle yapılabilir. Kuran'da "şunları yapmadıysanız *salâta* yaklaşmayın" bildirimini beden hareketleriyle ve mekanla ilgili değildir.

Bütün vücudu felçli ama akli yerinde olan Stephen Hawking, gelenekselci İslam bilginlerinin varlığını savundukları bütün kolaylıklara rağmen namaz kılma görevini yerine getiremez çünkü bir şey söyleyemiyor, hareket de edemiyor. Camiye gittiğinde öylece beklemek dışında yapacağı hiçbir şey yoktur. Müslüman olsa camiye gitmek istemeyeceği kesindir. Oysa *salâta* katılma görevini bu haliyle yerine getirebilir çünkü duyup anlayabiliyor. Kendi dilinde okunan Kuran'ı ve bir Kuran öğretmenin açıklamalarını anlayabiliyor.

Teravih ve Cüz

Çok büyük olasılıkla teravihin kökeni Ramazan ayında verilen fazladan ve yoğunlaştırılmış Kuran dersidir. Bu ders doğal olarak kitabı sıralı okumak biçiminde yapılacaktır. Bu durumda kitabın 30'a bölünmesi beklenir ki cüz dediğimiz şeyin kökeni de çok büyük olasılıkla budur. Teravih'in Ramazan'dan önceki akşam başlatılması ay döngüsünün kimi zaman 29 gün çekmesinin doğal bir sonucu olabileceği gibi, günün akşamdan başlatılması geleneğinin Yahudilerden alınmasının sonucu da olabilir. Ramazan ayında böylece "hatim" edilmesinin Sünnet olduğuna inanılmıştır.²⁸⁵ Gerçi bu üzerinde uzlaşma bulunmayan bir konudur ama elimizdeki Mushaflarda bulunan ve 30'a bölen cüz işaretleri sonraki kuşakların böyle bir uygulama yapmış olması olasılığını güçlendiriyor. Ulak'ın sahura dek Kuran çalıştığını aktaran

²⁸⁵ Cemil Cahit Mollaibrahimoğlu, *Terâvîh Namazıyla İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi*", Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi 5/1 (Haziran 2019), s.363.

hadisin varlığı Ramazan geceleri uzun çalışılması gerektiği inancının yaygın olduğunu gösteriyor.²⁸⁶

Bugünkü cüz işaretlerinin sure başlarına denk gelmemesi nedeniyle buna makul bir itiraz getirilebilir. Surelerin kendi içinde bir konu bütünlüğü olduğu düşünüldüğünde haklı bir itirazdır. Bu yüzden bu cüz bölüntülerinin Muhammed'in yaptığı bir ayırım olması olası görünmüyor. Konuyu ve akışı yarıda kesmek verimli bir ders yapma yöntemi değildir, özellikle düz okumada.

Hadis elçisinin Ramazan geceleri toplanan kalabalığı görerek teravihin farz sanılmasına yol açmamak amacıyla mescide çıkmamaya başladığını aktaran hadis²⁸⁷ bu tezi çürütmez çünkü metinde hadisin elçisi bu *salât* terk edilsin değil yalnızca zorunlu olarak algılanmasını istiyor. Zaten hiçbir mezhebe göre zorunlu değildir. Ramazan ayında yoğunlaştırılmış Kuran dersine katılmak Kuran'da da zorunlu tutulmamıştır.

Teravihin teheccütle aynı olup olmadığı da tartışılmıştır. Bugün bu tartışmayı sürdüren şey tapınma ve dua paradigmasıdır. Çünkü konunun Kuran öğrenmek olduğunu anlamış kişi gece yapılan çalışmaya ne ad verileceğiyle uğraşmaz. Çalışmanın "Ramazan"da yoğunlaştırılacağı Kuran'da bellidir.²⁸⁸

Teravih sözcüğü Arapçada "soluklanmak" anlamındaki *tervihadan* gelir. Soluklanma gereği, çalışmanın saatler sürmesinden kaynaklanır. Bu orijinalinde bir **çalışmadır**, tapınma töreni değil. Bugün ise cami cemaatleri çalışmayı bütün güçleriyle reddetmekte, alay edencesine rekât sayısını tamamlayarak bir an önce çıkıp gitmeyi beklemektedirler. Bundan dolayı ara verip soluklanma gereği duyulmamaktadır.

Müslüman Olmayanın Namazı

Ayetler bölümünde *salâta* Müslüman olmayanların da katılabileceklerini, hatta Müslüman olmayanların "*salâta* çağrılmaları" gerektiğini göstermişim. TDV'nin İslam Ansiklopedisi de bunu itiraf ediyor: "İslâm tarihinde Dârüislâm diye de bilinen bu ev, ilk Müslümanlardan Erkam b. Ebü'l-Erkam el-Mahzûmî'ye aitti. Mekke'deki müşriklerin giderek artan zulüm ve baskıları yüzünden Hz. Peygamber Mescid-i Harâm içinde Safâ tepesinin eteklerinde bulunan bu evi kendine ikametgâh olarak seçti. Burada bir yandan ashâb-ı kirâma dinî bilgiler öğretirken bir yandan da ilâhî gerçeği arayan insanları İslâm'a davet ediyor, onlara Kur'ân-ı Kerîm okuyor ve onlarla birlikte namaz kılıyordu. Hz. Peygamber'in bu evdeki faaliyetlerinin sonucunda birçok kimse Müslüman olmuş, Ömer de İslâmiyet'i burada kabul etmişti."²⁸⁹ Bu eve

²⁸⁶ Örnek: Ebu Davut, Ramazan, 6/5 (1375) (<https://sunnah.com/abudawud:1375>); Nesai, Kıyam El Leyl, 20/9 (1606) (<https://sunnah.com/nasai:1606>).

²⁸⁷ Ebu Davut, Ramazan, 6/3 (1373) (<https://sunnah.com/abudawud:1373>); Muvatta (Malik ibn Enes), Ramazan, 6/1 (247) (<https://sunnah.com/malik/6/1>).

²⁸⁸ ...mescitlerde itikaf durumundayken... 2:187

Yakın bağlamda geçen "Ramazan" sözcüğünün anlamı üzerindeki tartışmalar bu çıkarımı değiştirmiyor.

²⁸⁹ M. Asim Köksal, "Dârülerkam", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/darulerkam>.

Müslüman olmayanlar gelip Kuran'ı dinliyorlarmış. Kabul edeceklerse de reddedeceklerse de önce dinlemeleri gerekir. Burada Kuran dinlemek ve namaz kılmak arasında yazarın yaptığı ayırımın bir anlamı ve geçerliliği yoktur. Okunan şeyi anlayabilen herhangi biri safa durmadan, eğilmeden veya yere kapanmadan da dinleyebilir. Ulak'ın veya imamın onlara "dinlemeyin" demesi veya onları kovması düşünülemez bile. Oysa bugün camilerimizde "Müslüman" olmayan tek bir kişinin bile okunanı "namaz kılmadan" dinlediğini görmeyiz.

Mescitlerin Çokişlevliliği

İlk mescidin duvarlar ve bir parça gölgelik dışında hiçbir mimari özelliği ve bezemesi olmaması, içeriye atla bile girilebilmesi, yabancı birinin buranın bir "tapınak" olduğunu anlayamayacağı bilgileri aslında mescidin bir tapınak değil eğitim öncelikli bir toplantı yeri olduğunu gösteren ipuçlarıdır. Bütün yeryüzünün mescit sayılabilmesi olanağı İslam'da tören yeri anlamında tapınak olmadığını gösterir. Çünkü her toplumun toplantı amacıyla kullandığı benzer nitelikte binalar vardır. Bunların birleştirilmesi ve tek tipleştirilmesi asla düşünülmemiştir. İslam tarihinde eğitim amacıyla kullanılan farklı nitelikteki binaların birleştirilmesi ve tek tipleştirilmesi düşünülmemiştir. Dikkatinizi derse toplayabileceğiniz her yer Kuran dershanesi olabilir. Minare, kubbe, mihrap, minber şöyle dursun dört duvara bile gerek yoktur. Tek gerçek din vardır. Öyleyse her nerede ve ne zaman görkemli, bezeli ve işlevsiz mimari bileşenleri olan tapınaklar görüyorsak o, dinin bozulduğu yer ve zamandır. Hayran olunan, posterleri süsleyen mescitler öğretilerdeki yozlaşmanın anıtlarıdır. İlk mescitler İsviçre çakısı gibi iş gören gereçlerdir. Günümüz mescitleri kristal vazo gibi süs eşyalarıdır.²⁹⁰

İlk kuşaklar için mescit bir eğitim ve bilgi yurdudur. Üst düzey tartışmalar mescitte yapılır.²⁹¹ Geleneksel kaynaklara göre Muhammed'in Medine'deki mescidi aynı zamanda bir yönetim binasıdır. Çünkü saraylarda olduğu gibi evi mescide bitişiktir. Fustat, Basra, Şam ve Kufe mescitleri de benzer biçimde yönetim binasına bitişik olarak inşa edilmiştir.²⁹² Hatta iddiaya göre devlet hazinesi mescidin içindeymiş. Mescitler gerekli durumda hemen her toplumsal iş için kullanılmıştır.²⁹³ Okul, karargah, adliye ve hapisane olarak da kullanılmıştır.²⁹⁴ 10 ve 11. yy.'larda görülmeye başlanan medreseler mescitlerin işleve göre ayrılmasının en iyi bilinen örneği sayılabilir. Başkentlerde bulunan merkez mescitler çoğunlukla medrese, kütüphane, yurt, aşevi ve hastaneden oluşan bir yerleşkeye dönüşmüştür. Zamanla Mısır'ın eğitim

²⁹⁰ Hadisleri izlediğini öne süren toplumun mescitlerin süslenmesini yasaklayan hadisleri umursamaması ilginçtir.

Örnek: Ebu Davut, Salat, 2/58 (448) <https://sunnah.com/abudawud:448>; İbn Mace, Mescid, 4/7 (741) <https://sunnah.com/ibnmajah:741>.

²⁹¹ Fazlur Rahman (çev. Mehmet Dağ, Mehmet Aydın), *İslam*, Selçuk Yayınları, 1993, s.254.

²⁹² A. Samb, "Masdjid", The Encyclopaedia of Islam New Edition, Brill, 1991, 6/668.

²⁹³ Marshall G. S. Hodgson, The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization, Vol.1, The University of Chicago Press, 1974, s.209; A. Samb, "Masdjid", The Encyclopaedia of Islam New Edition, Brill, 1991, 6/659, 668-673.

²⁹⁴ Semavi Eyice, "Cami", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/cami#2-mimari-tarihi>; A. Samb, "Masdjid", The Encyclopaedia of Islam New Edition, Brill, 1991, 6/647; Michael G. Morony, *Iraq After The Muslim Conquest*, Princeton University Press, 1984, s.441.

merkezine dönüşen El Ezher herhalde iyi bir örnektir. İlk mescitler aynı zamanda hükümet binası görevini görmüştür. Kral veya vali konuklarını orada ağırlamış, karar meclislerini orada toplamış, anlaşmazlıkları orada çözümlenmiştir. Silah ve altın deposu olarak kullanmıştır.²⁹⁵

“Kurtuba’da çok sayıda mescit bulunmaktaydı. Dinî, siyasî ve ilmî misyona sahip mescitler Kurtuba’da sosyal hayatın merkezinde yer alıyordu. Dükkân ve çarşılar mescidin etrafında çevreleniyordu. İlim halkaları ve toplantılar mescitte yapılıyor, bildiri ve fermanlar mescitte okunuyor, büyük olmayan anlaşmazlıklar mescitte çözüme bağlanıyor, büyük anlaşmazlıklar ise mahkemeye havale ediliyordu.” (10.-11. yy.)²⁹⁶

İlk zamanlarda Kuran eğitimi ve *salâtın* ayrı işler olmadığı bilincinde olduğu için *Darülkuran*, *darülkurra*, *darüilm* ve medrese işlevleri mescittedir. Bu adla anılan okullar mescidin içinde bir oda ayrılmasına dek sürmüştür. Üst düzey eğitimin ayrılmasına koşut olarak mescitte yapılan *salâtın* Kuran eğitimi olduğu bilinci zayıflamaya başlamış olmalıdır.

İlk yüzyıllarda mescitler aynı zamanda adliyeydi. Sorulara yanıt ve fetva verme işi çoğunlukla mescitte yapılırdı. Bugün davalar adliyede görülüyor. Adliyeler mescittir. Öyleyse bugün fetva verilen yerler nereler diye düşünelim. Seküler dünyada din yaşamın dışına atıldığı için hukuk ikiye bölünmüş durumdadır. “Dinsel” olarak nitelenen ve herhangi bir kamusalılığı olmayan fetvaları müftü veya Din İşleri Yüksek Kurulu verir. “Din dışı” olarak nitelenen kamusal fetvalar olarak her ne kadar fetva değil içtihat işleviyle yapılsa da örneğin Yargıtay ve Danıştay kararlarını sayabiliriz. SPK, EPDK, RTÜK, TİHEK gibi kurumlar da anlaşmazlıkları yargıladığı için buralar da mescittir. Bunun dışında avukatlara neyin yasal (caiz) olduğunu sorarız, onlar da bağımsız fetvalar verirler. Demek ki avukat büroları da birer mescittir. Daha doğrusu, buralar Allah’ın buyruğunu uygulama amaçlı kurumlar olduğunda buralarda buyruk yaşama geçirilmiş, böylece mesaj doğrulanmış, böylece buralarda secde edilmiş olur. Kuran “binek” dediğinde deve veya at kadar otomobil veya tren de anlamamız gerekiyorsa, “mescit” dediğinde bunun tabela karşılığını değil, işlevsel karşılıklarını anlamamız gerekir. Sonuçta gerek elimizdeki tarihsel veri gerekse de Kuran’dan yola çıkarak şunu rahatlıkla söyleyebiliriz: Mescitler **%100 devlet işlerinin** görüldüğü yerler olmuştur ve öyle de olmalıdır. Bugün “din işleriyle” devlet işlerinin ayrılmış olması *salâtın* yitirilmiş olmasından başka bir şey değildir, ilerleyen bölümlerde ayrıntısıyla tartışacağım.

Havralar da İslam mescitleri gibi çok işlevli olarak kullanılmışlardır. Havraya geleneksel olarak verilen “dua evi”, “kurul evi” ve “ders çalışma evi” adları onun farklı işlevlerine işaret eder.²⁹⁷ Havranın meclis, adliye veya medrese işlevlerini yitirmesi İslam mescitlerinin namazgahlara dönüşmesini andırıyor. Yaşamın karmaşıklaşmasına koşut olarak toplumsal işlevler kendi özelleşmiş binalarına taşınırken içerik yerini biçime, nedensellik yerini törene bırakmıştır.

²⁹⁵ Jean Sauvaget, *The Mosque and The Palace*, Early Islamic Art and Architecture (ed. Jonathan M. Bloom), Routledge, 2016 içinde s.125-126.

²⁹⁶ Üveys, İbn Hazm el-Endelüsî, s. 47, 48.den akt. İbn Hazm, *El Fasl*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 84, 2017, 1/35.

²⁹⁷ Bet ha-tefila (“dua/yakarma evi”), bet ha-kneset (“toplantı/kurul evi”), bet ha-midraş (“çalışma/ders evi”). “Synagogue”, Britannica Encyclopedia Of World Religions, Encyclopaedia Britannica Inc., 2006, s.1048.

Burada sorun binaların özelleşmesi değil, amaç bilincinin yitmesidir. *Salât*'ın birden çok biçimi varken mescitlerin zamanla geleneksel biçimlerden yalnızca birine ayrılmış bir bina olması, *salât*'ın çok daha geniş bir etkinlik olduğunu anlamamızı zorlaştırmıştır. Seküler bir Müslüman "mescit" adını verdiği tapınağa "Allah için" girerken anayasa mahkemesine veya adliyeye ulu ve dokunulmaz saydığı başka şeyler için girmektedir; buraların da Allah'a secde edilen yerler yani mescitler olması gerektiğini unutmuştur. Kuran'ın "Allah'ı çok anın"; "yatarken, otururken, ayakta anın" buyurmasının nedenlerinden birisi amaçlılık bilincini diri tutmak, böylece biçimsel değişimlerden olumsuz etkilenmemek gereği olmalıdır. Bin dört yüz yıl öncesinden bir Müslümanı alıp getirsek gerçek mescitlerin ona "mescit" olarak gösterdiğimiz binaların dışında bir yerde olduğunu anlaması uzun sürmezdi.

Mescitlerin çok işlevli olma doğası aslında yakın zamanda doğrulanmıştır. Türk bağımsızlık savaşında halkı seferberliğe ve özveriye ikna etmek için, demek ki Allah'ın dinine yardım etmeye çağırmak için (=salât) mescit minberleri kullanılmıştır. Böylece barış zamanında körelmiş olan işlevlerden biri diriltilmeye çalışılmıştır. Savaştan ve anayasadan İslam maddesi kaldırıldıktan sonra 1934 yılında Diyanet'in bir müşavere azası tarafından yazılmış olan Felsefeli Dini Esaslar kitapçığında bile mescidin kamusal işlevine işaret edilmiştir: "Gerek Cuma ve gerek cemaat namazları resmi ve siyasi birer namazdır. [...] Mahalledeki ilan (ezan) her gün beş defa halkı siyaset ve konferans mahalli olan mescide davetle olur. [...] Dinin, vatanın, milletin yükselmesi neye mütevakıf ise, cemaatle kılınan namazdan sonra müzakereler karar altına alınır."²⁹⁸ Günümüze bu kadar yakın bir zamanda bile mescidin kamusal veya sivil işlevi olması gerektiği, demek ki ilk zamanlarda böyle olduğu biliniyordu.

Salât'ın tek gerçek dinin öğrenildiği ve ayakta tutulduğu etkinlikler bütünü anlamından tapınma oturumu anlamına daralmasına koşturarak mescit sözcüğünün anlamı ve mescit kavramının derinliği de kaymış ve bozulmuştur. Ulak'ın döneminde mescitler eşek, deve bağlanabilen; içinde yemek yenen, uyunan, yaşanan ve burada örneklediğim kamusal işlerin yapıldığı kamu hizmeti binalarıyken sonradan ayakkabıyla bile girilemeyen "kutsal" binalara dönüşmüştür.²⁹⁹ Kuran okuma dışındaki *salât* işlevleri için yapılan özelleşmiş binaların da birer mescit olduğu bilgisi kimsede kalmamıştır. Kutsal, yani üzerine titrenen, özel bir saygı gösterilmesi gereken yerler olması gereken yönetim binaları, karar meclisleri, eğitim ocakları ve adliyeler için saygınlık kalmamıştır. Toplumun yazgısını ve sağkalımını belirleyecek olan asıl yaşamsal etkinlikler hafife alınırken tapınak etkinlikleri üzerinde sanal bir kutsallık halesi oluşmuştur, sanki içinde yapılan işin anlamsızlığını bastırmaya çalışır gibi. Kutsal ile kutsal dışı arasında yapılmaya başlanan ayırım din ile dindışı arasında yapılmaya başlanan ayırımı yansıtır. *Salât* oturumu **ahlaki** işlevini yitirerek bir tapınma törenine dönüşmüştür ve bu dönüşüm bu yanlış ayırma işaret eder. Bugün mescitlere turistik amaç dışında yani bir şey öğrenmek amacıyla hiçbir gayrimüslimin girmemesi bu gerçeği doğrular.

Bugün camilere kitaplık yapılması yaşamın bölünmüşlüğü nedeniyle yanlış yönlendirilmiş bir çabadır. Camiler kitap okuma yeri değildir, zaten masa da yoktur. Camideki kitapların

²⁹⁸ Eyüp Necati'den aktaran Abdurrahman Dilipak, *Bu Benim Dinim Değil*, İşaret-Ferhat Yayınları, 1991, s.32.

²⁹⁹ A. Samb, "*Masdjid*", The Encyclopaedia of Islam New Edition, Brill, 1991, 6/679.

normalde kitabın bulunduğu yerlerde bulunması gerekir. Okulsa okul, halk kütüphanesiye halk kütüphanesi, evse ev, işyeriyse işyeri. İslam'ı yaşamın içinden bütünüyle söküp attığımız ve camiye hapsedtiğimiz için İslam'ı öğreteceğini düşündüğümüz kitapları da oraya hapsediyoruz. "İslami kitap" diye bir kitap sınıfının oluşması kadar saçma bir şey olamaz. Zaten o kitapların derse dönüşmesi, okullarda öğretmenlerce anlatılması gerekir, meraklıların karıştırmaması ummakla yetinilemez. O dersin yapılacağı yer her ne biçim alırsa alsın Kuran onu işleviyle anarak mescit olarak adlandırıyor. Biz bu dersi cami adı verdiğimiz binalarda yapmak istiyorsak artık orası bir derslik/okul/ocak olacaktır, namazgah değil.

İslam'ın Beş Şartı

Bunu herkes şöyle bilir: *Kelime-i şahadet*, namaz, oruç, zekat, hac. *Kelime-i şehadet* cümlesi orijinalinde kişinin Allah'tan başka tanrı edinmemeye ant içtiğini (*la ilahe illallah*; Allah'tan başka tanrı yoktur) ve Kuran'ın Allah sözü olduğuna güvendiğini (*Muhammeden resullullah*; Muhammed onun elçisidir) bildirmesi imiş. Aslında bir bildiri de değil, bildirin içeriğini benimsemek anlamındadır. Tıpkı amentü gibi, insanlar sürekli söylesinler diye yazılan bir cümle değil, bir ilkeyi özetleyen bir slogandır. "Müslüman kimdir?" sorusuna verilen yanıtın (sahte tanrılar edinmeyen, Muhammed'in Allah elçisi olduğuna güvenen, bu demektir ki Kuran'a teslim olan kişidir) bir özetidir. Sonradan bu ilke salt söze dönüşmüş. Eylem, zamanla söz olarak algılanır olmuş. Tıpkı 33:56'daki "Resul'e *salât* edin" buyruğunun "biz Resul'e *salât* ediyoruz" tekerlemesine dönüşmüş olması gibi. Buna "salavat" deniyor. Kalabalık kent yaşamında selam sözcükleri de birer güvence bildirgesi olmaktan "selamlaşmaya" evrilmiş olması da buna benzer bir örnektir. Normalde selamlaşma, saldırmazlık bildiren, dostça ilişki kurma ve zarar vermeme güvencesi veren söz ve hareketlerdir. Bu dönüşümlerden haberi olmayan kişiler örneğin meleklerin Bahçe'ye girenlere "selam verdiklerini" sanıyorlar.³⁰⁰

Gelelim İslam'ın ikinci şartına, can alıcı noktaya. Kuran'ın Allah sözü olduğunu kabul ettikten sonra doğal olarak ne yapmak gelir? Elbette Allah'ın sözünü çalışmak, öğrenmek... İşte ikinci sıradaki "namaz kılmak" şartı budur; Kuran'ı çalışmaktır. Çünkü Ulak'ın getirdiği mesaja kayıtsız kalınacaksa Muhammed'in elçiliğine güvenmenin hiçbir anlamı yoktur. Türkçenin esnekliğiyle söyleyecek olursak *salât*, elçinin sözünü dinlemektir. Söz dinlemek iki anlamlıdır ama sonradan yalnızca okunuşunu dinlemek anlamına indirgenmiş, uygulama ikinci önceliğe itilmiştir. Dua paradigmasının anlaklara egemen olmasıyla artık İslam'ın şartlarından biri dua etmekmiş gibi anlaşılır olmuştur.

Aslında beş şartta son derece anlaşılır bir mantık vardır: Ahlakın Allah'tan başka kaynağı olmadığını kabul etmek, Muhammed'in ulaklar dizisi içinde son ulak olduğunu kabul etmek (tevhit), böylelikle onun getirdiği kitabı çalışıp öğütlerini bir toplum düzeni olarak kurmak (*salât* ve zekat). Ve yıllık toplantılarla cemaatler ve politik birimler arasında ahlaki yakınlığı sağlamak (hac). Mantık belli ama sıralamada bir hata var gibi görünüyor. Kuran'da otuzun üzerinde ayette *salât* ile zekat birlikte geçiyor. Bunların yalnızca bir kaçında zekat sözcüğü salt malı paylaşmak anlamında kullanılıyor. Buna göre her iki anlamıyla zekat vermek (*zekata* ulaşmak; arınmayı sağlamak; bkz. Ayetler bölümü), *salât* etmenin hemen arkasında, üçüncü

³⁰⁰ Melekler onların canlarını temiz kimseler olarak alırken şöyle derler: "Size selam olsun; yaptıklarınıza karşılık girin cennete!" 16:32

sırada olmalıydı. Bir *salât* etkinliği olması gerektiğini gösterdiğim hac üçüncü veya dördüncü sırada olabilir. Oruç böyle bir listede ancak son madde olabilir. Kuran'ı çalıştıktan sonra Ramazan ayını aç geçirmekten çok daha yaşamsal şeyler olduğunu zaten öğrenirsiniz.

Kelime-i şahadetin konumuz açısından önemi, bunun aslında söyleniveren bir cümle değil, tutum, eylem ve yaşam biçimi olduğu bilinmesine karşın “söylese yeter, artık dinde kardeşimiz sayılır” anlayışının yerleşmiş olmasıdır. Bu çarpıtma, *salât* için yapılan “Arapçasını anlamasa da, gereğini yapmasa da ‘Allah’ desin, yatıp kalsın yeter” anlayışının tıpkısıdır. Bu ikisi aynı kolaylıktan beslenen aynı ahlaki sabotajın ürünüdür.

Burada küçük bir parantez açıp modern zamanlarda *kelime-i şahadetle* ilgili yanlış anlamayı pekiştiren bir olguyu anımsatmalıyım. Modern çağda insanın sözüyle eylemi arasındaki makas açılmıştır. Çevremizde gördüğümüz pek çok üretim, birçok iş kolu ve politika boş söz ve yalan üzerine kuruludur. Yazının, imzanın, noterin, belgenin ve görselliğin egemenliğinde söz hafiflemiş ve gözden düşmüştür. Hiç kuşku yok ki eski çağlarda sözün ve sözlü tanıklığın ağırlığı, saygınlığı daha fazlaydı.

“Arapçayı okuyamayan çevirisiyle namaz kılabilir”

Bu da bir yanlış anlamadır. Arapçasını doğru okuma kuralı, dersi **veren** için geçerlidir. Çünkü yanlış okursa dinleyiciler yanlış anlarlar. Bu kuralın konmasında doğru çıkartılmış seslerin büyüklüğünden yoksun kalınması gibi bir kaygı yoktur. Bütünüyle anlaşılır, açıklanabilir kaygılarla verilmiş **tavsiyelerin** sonraki cahil kuşaklarca yanlış anlaşılacak **kurallara** dönüşmeye başlanmasının bir örneğini görüyoruz burada. “Arapçayı okuyamayan çevirisiyle *salât* etsin” dendiye bunun anlamı “Arapça sesleri doğru çıkartamayan” değil, “anlamayan okumasın”dır. Arapça bilmeyenin Kuran'ın çevirisiyle namaz kılabilir olması, Arapça bilmeyen bir cemaate de Kuran'ın çevirisinin okunması gerektiği anlamına gelir ki bu ilk dönemlerde yapılmıştır, Kıraat başlığında örneklerini verdim. Zaten bunu yapmadığınız sürece Arapça konuşmayan tek bir kişiyi Müslüman yapamazsınız. Bu nedenle “Arapçayı okuyamayan çeviriyle namaz kılabilir” demek yanlış anlamadır. Bunu “bireysel namazla” sınırlı tutup cemaate yasaklamak da ikinci yanlış anlamadır.

İçtihatlar nedenlere dayanır ve bu nedenleri anlamayanlar bu içtihatları uygulayamazlar. “Peygamber Sünneti”nin gelişimi de buna benzer bir yozlaşma sürecini izlemiştir. Koşullara göre ortaya çıkmış, anlaşılır nedenleri ve gerekçeleri olan **ıçtihatlar**, Ulak'a uzak olan kişilerce ve sonradan gelen cahil kuşaklarca tartışılmaz **kurallar** olarak algılanır olmuştur.

Kuran'a Abdestsiz Dokunulmaması

Tefsirlerde ve ilmihallerde abdest başlığına baktığımızda *salâtın* aslının Kuran dersi olduğuna bir işaret daha görüyoruz. Bugün geleneksel olarak namazdan ayrıca Kuran okumak, tilavet secdesi yapmak ve Kabe'yi tavaf etmek için de abdestli olunması gerektiğine inanılıyor.³⁰¹ Bunların kökenini kestirmemiz zor değildir. Cemaatle “namaz kılma”, demek ki Kuran dersi dinleme olanağı bulamayan kişi kitaptan okuyarak ders çalışacaktır. Bozulmuş terimlerle ifade

³⁰¹ Abdülkadir Şener, “Abdest”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdest>; Hayreddin Karaman, *Aile İlmihali*, Timaş, 2011, Abdest/Abdestin Gerekliliği maddesi.

edersek, eğer sureleri ezberle biliyorsa “bireysel namaz kılacak”, bilmiyorsa “Kuran okuyacaktır”. Düzenli dersin yerine yapılan bir iş olduğu için abdest kuralının kitaptan okuma işine de genişletilmesi, katılsak da katılmasak da son derece anlaşılır bir içtihattir. Çünkü Kuran okumak da *salât*tir. Bu genişletme zamanla Kuran cildine abdestsiz dokunulamayacağı inancına doğru bozulmuş olmalıdır. “Dokunmaktan” kasıt kitabı açıp küçük bir miktar okumak iken sonradan bunun kitabın cildine el sürmek olarak anlaşılmış olması olasıdır. Yüzyıllar geçtikçe ve Kuran’ı hiç okumuyor olmak normalleştiği onun dokununca “çarpan” bir sihir ve büyü nesnesi olarak anlaşılmasına başlanması doğaldır.

Tilavet secdesi denen şeyin varlığı aslında “tilavetin” de *salât* olduğu, yani namazdan farksız bir etkinlik olduğunu gösterir. Namazın sonundaki secde ile tilavetin sonundaki secde aynı şeydir, yalnızca adları farklıdır. Abdestsiz yapılamayan üçüncü iş olan Kabe tavafına gelince, hac dediğimiz şeyin aslında uluslararası bir *salât* toplantısı olması gerektiğini Ayetler bölümünde çıkarsamıştık.

Ön Sırada Namaz Kılmanın “Fazileti”

Çok çok basittir. Ön sıradakiler imamın ne dediğini daha iyi duyarlar. İmamın sonradan arkasını kalabalığa dönmesi arka sıralardaki durumu daha kötüleştirmiştir. Okulda dersi iyi dinlemek isteyen öğrenciler ön sıraya, şamata yapmak veya uyumak isteyenler arka sıraya oturmak isterler. Müsemmi başlığında arka sıradakilerin duyamaması diye bir sorunun ortaya çıktığından ve bu sorunun çözülmeden bırakıldığından söz etmiştim. Bu saçma durumu önleyemeyen bilginler ve müçtehitler cemaat üyelerini okunanları duymaya özendirme için ön sıralardakilerin daha erdemli olduklarını söylemiş olabilirler. Bilginlerin arka sıradakilerin bir şey duyamıyor olmalarını umursamamış olduklarını düşünmeye gerek yoktur. Sağlığa fazlasıyla zararlı yiyeceklerin yasaklanması gerektiğini düşünen doktorlar ve diyetisyenler yasaklamaya güç yetiremeyince insanlara bunları yememelerini tavsiye ederler. Ama birileri yine arka sıraya düşecektir, yani parası yetmeyen bu sağlıksız yiyeceklerle karnını doyurmak zorunda kalacaktır. Bu acı gerçek, uzmanın tavsiyesini yanlış yapmaz.

Kadınların en arka sıraya geçmeleri geleneğinin dayanağı da aynıdır. Hem Arap hem de İran geleneğine göre kadınların *dinleri* (sorumlulukları) eksiktir, öncelik onları ve toplumu ayakta tutucu (Ar. *kavvam*; bkz. 4:34) sorumluluklar almış olan erkeklerindir, bu nedenle mesajı öncelikle duyup anlaması gereken erkektir. Zaten imamın sırtını cemaate dönmesiyle yeterince büyük bir hata yapılmıştır. Ağırlaşan koşullarda okunan Kuran’ı öncelikle duyma olanağının erkeğe verilmesi anlaşılır bir durumdur. Onaylarız veya onaylamayız ama önce gerekçesini anlamalıyız.

Vesvese ve Huşu

Vesvese, gelenekte “bir kimsenin abdest ve namaz sırasında bazı uygulamaları eksik yaptığı hususunda kuşkuya düşmesi ve evhamlanması hali” olarak tanımlanıyor.³⁰² Bu, anlamı yitmiş *salât* kavramı üzerinde yükselen bir yanlış anlamadır. Kuran’da geçen vesvese sözcüğü kişiyi gerçeğe teslim olmaktan alıkoyan kuruntu, yani gerçekdışı bilgi ve inanç anlamında

³⁰² Mustafa Çağrı, “Vesvese”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/vesvese>.

kullanılıyor. Gerçek *salât* Kuran dersi olduğuna göre bu ders sırasındaki şeytan kuruntusu, öğrencinin konuyu yanlış anlayacağı, tutarsız yargılara varacağı, önceki bildikleriyle çelişen sonuçlara ulaşacağı, kendisini iyilik özünden uzaklaştıran kuşkulara kapılacağıyla ilgilidir. Bunlar herhangi bir ahlak dersinde olabilecek olaylardır. Ve hatta ahlaki içeriği olmayan sözgelimi dilbilgisi gibi derslerde bile olabilir. Türklerin bildikleri anlamda namazda ise şeytanla ilgili bir durum yoktur çünkü namazda yanlış anlaşılacak pek bir şey yoktur. Çünkü anlam yoktur. Namazdan dikkati dağılan ve aklına kötü şeyler gelen namaz kılıcılarının “şeytanın onunla uğraştığından” söz etmeleri şeytanı küçümsemektir. Anlamadığı sözleri dinleyen birinin dikkatinin toplanacağı bir şey yoktur ki şeytan dağıtsın.

Namazda geribildirim yoktur. Kuran çalışmasında vardır. Kuran çalışmasında kafan başka yerlere dalarsa dinlediğini veya okuduğunu anlamadığını ve ilerleyemediğini bilirsin. Bu, ders boyunca mırıldanan öğretmenle öğrencileri sürekli ilgilenmeye ve derse katılmaya zorlayan öğretmen arasındaki farka benziyor. Birinde geribildirim yoktur, ders video izler havasında geçer. Öbüründe ise anında geri bildirim vardır. Birincinin dersini kağıt oynayarak da geçersen ders bitiyor ve geçiyor, orada oturarak “görevini” yapmış olursun. İkincisinde ise dikkatin dağıldığında buna anında tanık olursun. Elbette Kuran dersi örneğinde bu iş öğretmen zoruyla olmaz, yetişkin kişi buna kendisi tanık olur.

Huşu da benzer bir yanlış anlamadır. Huşu normalde dikkatle ilgilidir. Kuran yalnızca bir ders değil aynı zamanda bir öğüt olduğu için dikkate alçakgönüllülüğü de eklememiz gerekir. Nitekim sözcüğün korkuyla ilgili olan anlamı bu ikisini bir araya getirir. Dinlediği şeye saygısızlık etmekten korkan kişi hem dikkatini verecek hem de öğütleri alçakgönüllü olarak dinleyecektir. Kuran çalışan, ezberden Kuran okuyan ve bu işi öğrenmek amacıyla yapan kişiler hem ezberlerini tazelemek hem de anlatılan konuya dikkatlerini toplayabilmek için okuma sırasında gözlerini yummuş olabilirler. Bu, herhangi bir şeyi ezberden anımsamaya çalışan herkesin yaptığı bir harekettir. Çalıştığı kitaba veya yaptığı gözleme/deneye yoğunlaşmış kişinin çevresinde olup bitenleri duymadığı bilinen bir şeydir. Hepimizde olan bu özellik, yani göz yumma veya dış uyaranlara kendini kapama gibi şeyler konudan bütünüyle habersiz cahiller tarafından bir tür meditasyon veya transa geçme durumuyla karıştırılmış olabilir. Bu yanlış anlama yayılarak bugün “huşu” denen ama kimsenin ne olduğunu ve ne işe yaradığını açıklayamadığı gizemli, dumanlı bir yarı-trans kavramına dönüşmüş olabilir. Öyle bir ders çalışıyorsunuz ki hiçbir şey anlamıyorsunuz, hatta bunu bir ders olarak bile düşünmüyorsunuz ama her nasılsa derse dikkat kesiliyorsunuz! Böyle bir şey olabilir mi? Zihninizin en etkin olması gereken anda zihniniz bomboş oluyor, bu boşluğu huzurla karıştırıyorsunuz. İşte “huşu” denen tuhaflık budur.

Namazın “fazileti” de buna benzer. Üniversitede en “faziletli” ders sabahın ilk dersi olabilir çünkü anlaklar tazedir, yorgunluk yoktur, dikkat dağıtacak fazla bir şey yoktur. Konu “din” olunca kontağı kapatıp robotlaşanlar, “gece namazının” neden “en faziletli” olduğunu sormadılar. Belki dikkat dağıtacak çok az şey olduğu içindir, belki okuma bittiğinde dönülecek bir işin zaman baskısı olmadığı içindir. Belki Ulak’ın gece okumasını ayakta yapmasının nedeni de çok basitti, uykusu gelmesin diye bu yolu seçiyordu. Bu durumda “namazı ayakta kılmanın daha faziletli” olduğunu da söyleyebiliriz.

Namazın Kabulü, Bozulması ve İadesi

Namazın “bozulması” ve “iadesi” aslında dersin anlaşılmamış veya yanlış anlaşılmış olabileceği şüphelerini anlatan ifadelerdir. İlmihallerde ve fıkıh kitaplarında yer alan bu ifadeler yalnızca metnin doğru seslendirilmesi ve amaca uygun olarak doğru anlaşılmasına engel olan durumlarda kullanılır. Sözelimi cemaatin önünden pis bir hayvan veya çekici bir kadın geçmesi durumunda -ki çok bilinen bir içtihattır- sakınca öğrencinin dikkatinin dağılacak olmasıdır. Bu da anlama edimine gölge düşürecektir. Sözelimi aşırı ezgili ve uzatarak okumak dikkati anlamdan alıp ezgiye yönelteceği için ve belki cümleler aşırı yavaş okunduğu için anlama edimine gölge düşürecektir. Aslında orijinali sıfır ezgiyle ve yavaş konuşma tekdüzeliğinde okumaktır ama zamanla ölçülü (!) ezgi yaygın kabul görmüştür. Benzer biçimde, Arapça metnin bir hecesini anlamı değiştirecek biçimde yanlış okumak *salâtı* bozar. Maliki mezhebinde namazın (aslında okumanın) başından sonuna dek dikkat dağınık kalırsa namaz geçerli olmaz. Maliki mezhebi bununla aslında namazın bir tören değil bir ders olduğunu belli etmiştir. Maliki mezhebine göre Malezyalıların, Türklerin, İranlıların, Boşnakların vb. namazları geçersizdir. Çünkü ortada dinleme ve anlama eylemleri yoktur.

Bu nedensellik unutulunca “Allah kabul etsin” gibi bütünüyle gizemli, bilinemez bir nedensellik çağrıştıran, Kuran'daki “*ahira*” sözcüğünü yalnızca ölüm sonrasına yoran, Kuran'daki “*men yeşau*” kalıbını yalnızca “Allah dilerse” biçiminde anlayan, kulun dilemesini ve böylece çabasını değersizleştiren, eylemlerinin olumlu sonucunu gözleyerek iman düzeyini yükseltmesine izin vermeyen kadercı ve yoz bir anlayış ortaya çıkmıştır. İnsanın deneyimiyle ilgili olması gereken “kabul” yalnızca ölüm sonrasına özgü olarak anlaşılmalı olmuştur ve yaşamda bir karşılığı kalmamıştır. Sözü edilen kabul, yatırılan primin ölüm sonrası başlatılacak olan emeklilik sigortası hesabına geçmesinden başka bir şey değildir. Devir ve ıskat gibi yoz gelenekler de ödenmeyen primlerinin tamamlanmasının yolları olarak kurgulanmıştır.

Namaz Kılınan Odadaki Resimleri Örtmek

Bu, İslam'ın ilk yıllarında namaz kılacak kapalı bir yer arayan Müslümanların karşılaştıkları bir soruna ürettikleri geçici çözümün yanlış anlaşılmasıdır. Hristiyan veya Mecusi veya paganların kullandıkları binalarda tanrı heykelleri ve resimleri (olduğundan kuşkulandıkları nesnelere) bulunuyordu. Bu yüzden buralarda Kuran okurken haklı olarak rahatsız olup bunların üstünü örttüler.³⁰³ Taklitçiliğin Müslüman zihinleri zamanla bürümesiyle resimlerin ve heykellerin örtülme gerekçesi unutuldu.

Birinin Adına Kuran Okumak

Bu kavram, malını Kuran eğitimine, medreseye, mescide, tarikata vakfetmiş olan kişilerin o hizmet yerlerinde anılmasını sağlamayı amaçlayarak ortaya çıkmış olabilir. Kişinin vakfettiği malla giderleri karşılanan bir Kuran ocağında “şu anda bu kişinin vakfında Kuran eğitimi alıyorsunuz” anlamında bir bildirim yapılmış ve bu sonradan yanlış anlaşılabilir. Vakfeden kişi eğer öldüyse bu kez “ruhuna Kuran okuma” olarak yanlış anlaşılabilir. Kitapların girişinde simgesel bir ithaf bulunabilmesi, kitabın o kişinin okuması için yazıldığı anlamına gelmez. Kuran çalışmasında birinin adının anılmasının ona Kuran okunduğunu

³⁰³ Kuşkusuz, yakarış yerleri Allah içindir. Artık Allah ile birlikte başkalarına da yakarışlarda bulunmayın. 72:18

sanmak, kitabın yalnızca ithaf edilen kişiye yazıldığını varsaymak gibi bir yanlış anlama olabilir. Zamanla nedensellik ilişkisi unutulmuş ve yanlış anlaşılabilir “hayırına, sevabına” gibi anlamsız ve Kuran’ın mantığına aykırı olarak yinelenen bir boş lafa, bir taklide evrilmiş olabilir.

Gözünde Canlandır: Ulak Görevini Nasıl Yapmış Olabilir?

Ulak’ın **neden** öyle yaptığını umursamaksızın **ne** yaptığıyla ilgilenmek, yani parmağın gösterdiği yere değil kendisine bakmak her yanımızı kaplamış bir uyurgezerlik tozu gibi. Bir Kuran bağıslısı için bu tozdan silkinmenin ilk aşaması [Kuran + Sünnet] veya [Kuran + X] formüllerinin temelsizliğini keşfetmek olabilir. Ulağın Kuran dersini Kuran’da bildirilmemiş, bildirilmesi de gerekemeyen **biçimlerle** yapmış olması, bu biçimlerde gizli özel bir bilgelik olmasından değil, o koşullarda öyle uygun bulmuş olmasından olmalıdır. Önemli cümleleri üç kez yinelediğini veya “bize benzemeyen bizden değildir” dediğini aktaran hadisler örnek verilebilir. Bunları gerçekten olmuş olaylar olarak varsayacak olursak neden öyle davrandığı sorusunu sormamız gerekir. Ve fakat her bir durum için bu sorunun yanıtına ulaşmamız neredeyse bütünüyle olanaksızdır çünkü söylentiler ve aktarımlar bağlamından koparılmış kısa sözler biçimindedir. Bağlam bilgisi olmadan nedenler ve niyetler anlaşılabilir. Dönemin Arabistan’ında bu bağlam bilgisinin aktarılmasını sağlayacak yazılı kültür yoktu. Üstüne üstlük o çevrede eli kalem tutanların çoğunluğunu Muhammed’e düşman olan Yahudiler oluşturuyordu. Yazılı kültür olsa bile bir kişinin yaptığı işlerin gerekçelerini aktarmak o kişinin bütün karar süreçlerini öğrenip uzun uzun yazmak demektir ki bunu hiç kimse yapamaz. Ulak’ın bir işi yapmanın her yolunu gösterdiği anlatısı –örneğin namazı bazen üç bazen beş vakit kıldığı söylentisi– **neden öyle yaptığı** konusunu bütünüyle göz ardı eder. Bir ceza yargıcının katil zanlılarını beraat ettirdiği de olur, müebbet verdiği de. Böyle yapması, cinayet işleyenlerin rastgele bağışlanabileceğini göstermez.

Kuran bağıslısına düşen, söylentilerdeki Ulak’ın neden öyle uygun gördüğüne kafa yormak değildir. Söylentilerle uğraşmak değildir. Bize düşen, içinde bolca mantıksızlık, çarpıtma, sabotaj, yarı-doğru ve apaçık uydurmalar bulunan “Resul böyle yapmış” paketini bir kenara bırakıp Muhammed’in gerçekte neyi niye yaptığıyla ilgili Kuran’dan kendi çıkarımlarımızı yapmaktır. Bir ayrıntı Kuran’da yoksa gerekmediği içindir. Ulak’ın yaşamıyla ilgili Kuran’da bulamadığınız ayrıntının size gerekmediğine güvenemiyorsanız, size *iman* sözcüğünün güven anlamına geldiğini anımsatayım.

Muhammed’in okumasını dinleyenlerin içinde önemli bir bölümün Müslüman olmadığını biliyoruz. Sonuçta bunu yapmaya sıfırdan, kendisi dışında hiç kimsenin teslim olmamış olduğu durumdan başlamıştır. Kendisini şu veya bu amaçla dinleyenler arasında önemli bir bölüm Müslüman değildir. Gereğini yapanların ve yapmayanların, *salâtı* ayakta tutanların ve tutmayanların Kuran’ın mesajını bir biçimde işitiyor olmaları gerekir. *Salât* hem Kuran bağıslıları arasında düzenli bir toplantı, hem de (henüz) Kuran bağıslı olmayanlara yapılan bir çağrı olmalıdır. Müslüman olmayanlar içinde iyi niyetli olarak dinleyenler yani direnç göstermek veya sabote etmek amaçlı değil, duru bir merakla anlamak için katılanlar vardı. Bu

kişilere *salâta* katılmanın kurallarını öğretmek gerekecekti.³⁰⁴ İşte bu bildirim *salât*ın içinde de olabilir. Dersin başlangıcında bu kuralları bildiren ayetler okunur, böylece *salât*ın kuralları da yeni öğrencilerin bir sonraki derse öğrenmiş olarak gelmeleri için *salât* içinde bildirilmiş olur. Sonuçta Ulak, çağrı yaptığı insanlara “sana çok önemli bir şey söyleyeceğim ama önce git abdest al” demedi, diyemezdi.

Pek çok tarih kitabı Kuran okunarak yani *salât* edilerek insanların İslam yapıldığı örneklerle doludur.³⁰⁵ Bireyleri tek tek Müslüman yapma anlamında İslam'ı yayma çabasına bugün *dava* adı verilir. Oysa Kuran'da *dava* sözcüğü veya bunun Dal-Ayn-Vav kökü *salâttan* çok başka bir işi anlatmıyor. Ulak'ın *salât*ıyla çağrısı (*daveti*) arasında kalın bir çizgi çekilemiyor. Bu demektir ki **Ulak tek bir iş yapmıştır**, insanları Allah'a çağırmıştır. Ve bu iş namaz formalitesine boğulmuş değildir. Çarşıda, pazarda da çağırır, mescitte de çağırır, yönetim meclisinde de çağırır. Bu yaptığı iş karşısındaki kişi(ler) teslim olmuş olsun veya olmasın hem çağrıdır hem de *salât*. Ancak “*salât*ın kurulması” diye bir kavram vardır. Bu da insanların uymaya çağrıldığı yasanın toplumun yasası yapılması ve gözetilmesi sürecidir. Kuran'ın yönergelerinin anlaşılması yetmez, bunların toplumsal yasalar olarak yürürlüğe sokulması ve gözetilmesi de gerekir. Demek ki insanların sürekli olarak yasanın etkinliğine ikna edilmeleri, yasaya uymaya özendirilmeleri, **çağrılmaları** gerekir. Bu noktada *dava* ile *salât* arasında fark kalmaz. Bir başka deyişle Muhammed'in “şimdi size arkamı döneceğim ve iki rekat namaz kılacağız, daha sonra Kuran çalışmaya ve sorduğunuz soruları yanıtlamaya kaldığımız yerden devam edeceğiz” dediği bir an olmamıştır. Bu aslında bilinmeyen ve benim keşfettiğim bir olgu değildir. “İslam'da din eğitiminin ve ibadetin birbirinden ayrılmadığı” zaten söylenegelmiştir.

Kuran'da bu kadar sık “de ki” (Ar. *kul*) ifadesi varken, “kitapta an” (*uzkur fi el kitabî*) ifadesi varken, Muhammed gündüzün kendi başına namaz kılar ve kıldırarak için insanları çağırırken bu kadar çok “de ki” yi hangi arada demiş olabilir, hangi arada “kitapta anmış” olabilir? Ulak'ın görevi “de”mekle başlıyor. Görevi insanları çağırmaktır. Yahudileri ve Hristiyanları çağırması gerektiği “Ey Kitap ehli” vb. ifadelerle ayrıca belirtilmiştir. Muhammed'in görevini yapabilmek için Yahudileri ve Hristiyanları namaza çağırması beklenemez. Onun vesilesiyle bu görev her Müslümana düşüyor. Biz Kitaplıları tektanrıcılığa çağırarak için onları camiye namaz kılmaya mı bekleyeceğiz? Namaz kılarak insanlar çağırılmaz, namaz herkesin kabul ettiği üzere yalnızca bilenlerin katılmasına izin verilen bir tören olmuştur. Kuran, Yahudileri açıklamayıp gizlemekle suçluyor.³⁰⁶ Yahudilere çevre toplumları tektanrıcılığa çağırma görevi verilmiştir ama onlar bu görevi çoğunlukla reddetmişlerdir. Namaz kılmakla yetinen bir Müslüman toplum da aynı suçu işlemiş olmaz mı? Bu suçu işlememiş olmak ve Müslüman olmayan halkları çağırarak için yapılan işe *dava* diyelim veya başka bir ad verelim, fark etmez. Bu işi

³⁰⁴ 4:43, 5:6, 7:31,204 ayetlerinde bildirilen kurallar.

³⁰⁵ Örnek: Thomas Walker Arnold, *İslam'ın Tebliğ Tarihi*, İnkılab, 2023; Cevad Ali (çev. Muammer Bayraktutar), *Cahiliye'den İslam'a İbadet Tarihi*, Ankara Okulu Yayınları, 2020. Taberi Tarihi'nde de bir iki örneğe rastladım. Bu gibi kitaplarda alıntılanan öykülerde geçen *din* sözcüğünün Kuran'ın bu sözcüğe yüklediği anlamda kullanılıyor olması (“dinini değiştirdi” gibi) düşük bir olasılık diye düşünüyorum. Aktarılan söylentilerde Arapça *din* sözcüğü kullanılıyor ama bunun çok sonraları olaylar yazıya geçirilirken yapılmış bir değişiklik olması olasıdır.

³⁰⁶ 2:101,140,159, 3:187, 6:91...

yaparken Kuran'ı okumak (Ar. *kıraat*) ve açıklayarak okumak (Ar. *tilavet*) gerekir. O zaman şunu sormak gerekir: Müslüman olmayanı İslam'a çağırma niyetiyle yaptığımız işi Müslümanlar için neden yap(a)mıyoruz? Tersine, asıl yakınımızda bulunan kişilerin daha çok gereksinim duyduğu bir hizmettir bu. Müslüman olmayanın törene katılmasını beklemiyoruz, Müslüman'a bunu neden şart koşuyoruz? Müslüman olmayanın yüzüne okuyoruz, Müslüman olana neden arkamızı dönerek okuyoruz? Bu çelişkiden kurtulmak ve işleri düzeltmek için namaz ve tapınma paradigmasından çıkılması gerekir. Çünkü namaz kılınınca *salâtın* ayağa kaldırılmış /kurulmuş olduğunu düşünen topluluk en temel görevi yerine getirdiği yanılgısıyla Kuran'ı anlama ve anlatma çabasından uzak duruyor. *Salât* gidince dava, dava gidince *salât* gidiyor.

Diyelim ki o günün Mekke dolayında yaşayan birisiniz veya Mekke'den geçmekte olan bir tüccarsınız. Bir adamın Allah'ın elçisi olma iddiasıyla ortalıkta dolaştığı haberi geliyor. Allah size lütfetti, anında yalanlamak yanılgısına düşmediniz. İşin aslını merak ettiniz. Kendiniz bu adamı görüp karar vermek istediniz. Vardınız yanına. "Sizin için böyle böyle diyorlar, nedir işin aslı?" dediniz. Size ne diyeceğini düşünüyorsunuz? Haydi diyelim ki "ikinci namazına gel" dedi. Gidip bir baktınız ki arkasını kalabalığa dönmüş, ezgili (tegannili, terennümlü) biçimde bir şeyler söylüyor. Bundan ne anladınız, kendiniz yanıtlayın. Sonra ikinci soruyu kendinize sorun: Ellerinizi onlar gibi bağlamadınız, yere kapanmadınız, selam vermediniz diye adamların sizi kovacaklarını veya katılmanıza izin vermeyeceklerini aklınız kesiyor mu? Üçüncü soru: Az önce dinlediğiniz sözlerde anlamadığınız şeyi sorduğunuzda "akşam namazına gel" yanıtı almayı mı beklersiniz, yoksa zaman elverdiği ölçüde yanıtlanmasını mı? Dört: Diyelim ki yanıt vermeyi seçti. Yanıtın Kuran'dan geleceğini şu anda biliyoruz. Yanıt olabilecek bir bölümü okumayı seçtiğini düşünün. Size dönük durumda mı okurdu yoksa sırtını size dönerek mi? Sırtını size, yüzünü Kabe'ye döndüyse bunu neden yaptığını soracaksınız, kaçınılmaz. Size ne yanıt verirdi?

Şimdi isterseniz kendinizi bu kez de Muhammed'in yerine koyup buna yanıt vermeyi deneyin. Sizi dinlemeye gelen insanlar gözünüzü parlatıyor, onları ikna edebilmek için kendinizi paralıyorsunuz, onlar sözünüzü güvenilir bulsunlar diye geceleri uykusuz kalıyorsunuz, sonra da onlara ayetleri okumaya ara verip "namaz kılmak" için kürsüden iniyorsunuz, belki az önce kaldığınız yerden devam ediyorsunuz, ama bu kez arkanız dönük. Neden? Bu sorunun hiçbir zaman sorulmayacağını öne sürenler olabilir. Bunların gerekçeleri bellidir: "Namaz biliniyordu, eşkoşucular da namaz kılıyordu vb." Bu savın Kuran'dan desteklenecek bir yanı yoktur, tarihsel olarak sakat olduğunu da yeri gelince göstereceğim. Üstelik bir sözcük oyununa dayanır çünkü "cahiliye *salâtı*" dedikleri şeyin Kuran'daki *salâtla* hiç ilgisi yoktur. İslık ayetini kanıt gösterir, "cahiliye böyle namaz kılıyordu" derler.³⁰⁷ Oysa ıslık ayetinde namaz kıldıkları değil, *salât* ettikleri bildirilir. Herkes kendi dininin *salâtını* kurar zaten, bir elçiden buyruk gelmesi gerekmez. *Salâta* önden namaz anlamı yükleyip sonra da eşkoşucuların namaz kıldıklarını öne sürmek döngüsel mantıktır. Yahudilerin namazını örnek göstermek de aynı şekilde geçersizdir. Çünkü Kuran onların İbrahim'in *salâtını* bıraktıklarını açıkça söyler.³⁰⁸ Yahudiler namaz

³⁰⁷ *Ev'in yanındaki yakarışları, ıslık çalmak ve el çırpılmaktan başka bir şey değildir...* 8:35

³⁰⁸ *Efendisi, İbrahim'i bir takım sözlerle sınımış, oda eksiksiz olarak yerine getirmişti. Dedi ki: "Seni kesinlikle insanlara önder yapacağım!" "Soyumdan da!" deyince şöyle dedi: "Benim sözüm haksızlık yapanları kapsamaz!"* 2:124

kılıyorlar, evet ama kıldıkları namaz “*salâtı* kurmak” olsaydı Kuran bunu “*salâtı* yitirdiler” biçiminde ifade etmezdi.³⁰⁹ O yöre ve zamanda Mecusilerin namazının bilindiği öne sürülecek olursa, bu kez şöyle bir gariplik ortaya çıkıyor: Muhammed’in insanlara “Mecusi namazı” kıldırıldığını görenler onu Mecusiliği yaymakla suçlamazlar mıydı? Yahudi namazı kıldırıldığını görenler onu Yahudiliği yaymakla suçlamazlar mıydı? Evet, Muhammed’i Yahudi öykülerini aktarmakla suçlayanlar vardır.³¹⁰ Ama Yahudi tapınma törenlerini uyguladığı gibi bir suçlamayı Kuran’da görmediğimize göre gerçekleşiyse bile ciddiye alınacak bir suçlama değildir. Oysa bugün bakıyoruz, hadisin ve *siyerin* sahte Muhammed’inin Yahudi namazını taklit ettiğini öne sürenler var. Üstelik bunu İslam adına yapıyorlar!³¹¹

Kendimizi dinleyicinin yerine koymayı sürdürelim... Muhammed’i dinliyorsunuz, ders biterken soruyorsunuz, “Yarın da anlatacak mısın?” Yarın merakla gidiyorsunuz. Söyledikleri kafanıza yatar gibi oldu. Söylentinin tersine “Bu adam deli değil” diye geçirdiniz içinizden, “galiba

Onlardan sonra, salâtı yitiren ve benliklerinin isteklerine tutsak olan bir kuşak geldi. Sonunda cezalarını bulacaklardır. 19:59

Tevrat’la yükümlü tutulmalarına karşın onu yüklenmeyenlerin durumu, ciltlerle kitap yüklenmiş eşeğin durumunun tıpkısıdır. 62:5

³⁰⁹ *Salâtı* kuran Yahudilerin örneğin Filistinlileri haksız yere öldürmemeleri, yalan söylememeleri, bankerlik yapmamaları, yedinci yıl borçları silmeleri gerekirdi. Tevrat, Çıkış 20/13, 21/2, 23/7, Yasanın Tekrarı 5/17, 10/19, 15/9, Levililer 25/8-15, Çölde Sayım 15/15.

³¹⁰ *Ve gerçek şu ki, “Ona bir insan öğretiyor!” dediklerini biliyoruz. İlişkilendirdikleri kişinin dili zor anlaşılır. Oysa bu çok kolay anlaşılacak apaçık bir dildir.* 16:103

Bir de şöyle dediler: “Onun yazdırdığı sabah-akşam kendisine okunan öncekilerin söylenceleridir!” 25:5

³¹¹ Hadislerde yer alan ve Kuran’a doğrulanamayan bir öykü, ilk kiblenin Kudüs olduğu iddiasıdır. 1906 Yahudi Ansiklopedisi bu durumu Muhammed’in Yahudi tapınma biçimlerini izlediği savına kanıt yapıyor (Louis Ginzberg, “Adoration” <https://jewishencyclopedia.com/articles/6588-genuflexion#anchor8>). Muhammed’in bunu Yahudileri aldatmak için yaptığı ama Yahudilerin yutmadıkları imasına dikkat edin. Kiblenin değişmesi hadisine göre Muhammed “namaz kılarken” önce Kudüs’e dönmüştür. Bu aslında “Muhammed’e bir Yahudi öğretiyor” iddiasının (16:103) ve dolayısıyla Kuran’ın “eskilerin masalları/mitolojisi” olduğu iddiasının (6:25, 8:31, 16:24, 23:83, 27:68, 46:17, 68:15, 83:13) onayından başka bir şey değildir. Bu gibi hadisler Muhammed’i Yahudiliğin bir sürümünü üretmeye çalışan bir yenilikçi durumuna düşürür. Kiblenin daha sonra sözde Kudüs’ten Mekke’ye çevrilmesi Muhammed’in Mekke’ye “savaş açmasıyla” eşzamanlı olması İslam düşmanlarının elinde sözde kötü niyetin ve takiyenin varlığını kanıtlamaları için bir başka koz oluyor (örnek: Jonathan E. Brockopp, *The Cambridge Companion to Muhammad*, Cambridge University Press, 2010, s.9.). Öyle ki 2:136-150 ayetleri sanki Muhammed’in düş kırıklığının ve hıncının belirtisi oluyor. Böylece Muhammed hem Medineli Yahudilere hem Mekkelilere komplo kuran bir tilki politikacı yapıyor. Sözde seküler Batılı düşünürler ordusu “Yahudiliğin orijinal tektanrı din olduğu” ve öbür ikisinin onun türevleri olduğu iddiasını yinelerken bu kible ve namaz meselesinden güç alıyor. Müslümanların kutsal saydıkları ve sözde ilk kible sandıkları Süleyman Tapınağı’nın yıkıntısı yanına yaptıkları Kubbetüssahra duvarlarına Hristiyanlara yönelik 112:1-4, 4:171 ve 17:111’i yazmış olmaları ama Yahudilere yönelik hiçbir ayeti yazmamış olmaları ilginçtir. Bugün Arapları “İsmail’in soyu” sayan, İbrahim’e Hacer adında bir metres yakıştıran Müslüman veya değil, Arap veya değil her kim varsa Yahudi efsanelerini sürdürüyor; Kuran’ı onaylamıyor (3:67, 4:125, 11:7). Bunu yaparken “hadisişerif” ve “hadisikudsi” denen ve yoz öğretilerin uzak, insansı ve kusurlu tanrı inancının izleriyle tıka basa dolu olan, bir çoğu da haham uydurması olan masallara dayanıyor. Dua, salât, zikir, zekat gibi Kuran’da geçen ve öğretinin tam ortasında yer alan pek çok sözcüğün hadislerde gerçek anlamlarında değil yoz Kitaplı kültüründeki anlamlarında kullanıldığını görürüz.

gerçekten Allah'ın ulaşı". Ders bitti. Oradaki Müslümanlara soruyorsunuz: "Bu anlattıklarından daha ne kadar var?" Veya "Bu okuduğunun uzunluğu nedir?" Veya "Kaç derste bitecek?" Diyelim ki bugünkü sayfa biçimiyle kitap olarak yazılmış olsun ve sorunuzu "600 sayfa" diye yanıtlamış olsunlar. Altı yüz sayfa! Kitap olarak oraların en okuryazarı olan Yahudilerin ellerindeki 250'şer sayfalık Tevrat ciltlerini görmüşsünüz; bu adamlar size 600 sayfadan söz ediyor! Bugünün kitap ve kağıt dolu koşullarını değil, o günün koşullarını düşünün lütfen. Kitap ciltleri bugünün pahalı tabloları ve vazoları gibi yalnızca seçkinlerin evinde ve kütüphanelerde bulunuyor. "Anayasa" dedikleri Medine sözleşmesi bile birkaç yaprak, düşünün. Kimi toplumda uzun şiirler ve sözlü olarak aktarılan uzun destanlar da var ama onlar atadan oğula anlatıla anlatıla ezberleniyor ve bir değil, birçok kişiden dinleyebiliyorsunuz. Oysa bu adam çıkmış, daha önce hiç kimsenin duymadığı bir metinden okuyor. Üstelik okuduğu şiir de değil, nasıl yaşanacağıyla ilgili kurallar içeren bir metin. Şaka değil, altı yüz sayfa. İlk aklınıza gelen soru ne olurdu? Bunun hem Muhammed için hem de öğrenmek isteyenler için ağır bir iş olduğu, bu dinleme oturumlarının veya kısaca derslerin düzenli bir programa oturtulması gerektiği ve uzun süreceği olurdu. Bu topluluk (Müslümanlar) bunu her gün veya her hafta disiplinli olarak yapıyor olmalı. İşte *salâta* "namaz" deyince bu sorular ve yanıtları hem Kuran'da hem de hadis, siyer gibi kaynaklarda görünmez oluyor.

Binlerce kişi kısa sürede nasıl Müslüman olmuştur? Gelenekçi anlatının yarattığı izlenim şudur: Müslümanlar insanlara gerek teker teker gerekse toplu olarak ayetleri ve hadisleri okudular. Birkaç ayet ve hadis duyup hemen Müslüman olanlar (?) namaza çağrıldılar. Daha fazla duymak isteyenlere ayetler ve hadisler okunmaya devam etti. İkna olanlar daha sonra namaza çağrıldılar, ayetleri bu kez namazda dinlemeye başladılar. Daha önce ayetleri serbest biçimde, kürsüdeki kişinin yüzü kendilerine dönük olarak dinliyorlardı; bir topluluğa konuşma yapan herkesin yaptığı gibi. Dinledikten sonra anlamadıklarını soruyorlar ve yanıt alıyorlardı; yeni bir şey öğrenen herkesin yaptığı gibi. **Teslim (Müslim) olduklarında ise garip bir şey oldu: Konuşmacı sesini rahatça duyuracağı kürsüden indi, sırtını topluluğa, yüzünü duvara dönerek ayetleri okumayı sürdürdü.** Herhalde kürsüden indiği ve yüzünü duvara döndüğü için sesini yükseltmek zorunda kalmıştır? Daha teslim olmamış olanlara ise kürsüden, yüzü dönük olarak, kendisinin ve dinleyenlerin daha rahat edeceği doğal biçimde ayetleri ve hadisleri okumayı sürdürdü ve onların sorularını yanıtladı. Müslüman olanlar ise artık bir tapınma törenine katıldıklarını düşündükleri için (çünkü paradigma değişti; sırtını topluluğa dönmesi Kuran dersi paradigmasından tapınma paradigmasına geçişi işaretler) okumadan hemen sonra dağılıyorlardı, anlamadıkları yerleri sığağı sığağına sormuyorlardı. İlginç biçimde, henüz teslim olmayanlar ise sorabiliyorlardı. Saçma geliyor, öyle değil mi? Sormayı sürdürüelim: Bu durumda yeni teslim olanlar şöyle düşünmüş olabilirler mi: "Kürsüde okurken daha rahat duyuluyor, ayrıca sorularım yanıtlanıyor. Namazı geçeyim, kürsü okumasını dinleyeyim."

Gelenekçi anlayışa göre Kuran dinlemesi böylece ikiye ayrılmış olmalı; yarısı namaz sırasında, öbür yarısı kürsüden yapılan "çağrı" (dava/davet) okumasında. Hele Arapça konuşmayan ülkelerde durum daha da garip. Çağırıcı halka kendi dillerinde çağrı yapıyor, kendi dillerine çevirerek Kuran'ın içeriğiyle ilgili bilgi veriyor. Nitekim bunu varsaymamız bile gerekmiyor, yapıldığını gösteren kaynakları aktardım. **Ama yine tuhaf bir şey oluyor, ikna ettiklerini namaza çağırıp aynı sureleri bu kez anlamadıkları dilde okumaya başlıyor!** Öyle bir an gelmiş olmalı ki namazdan yarar göremeyen taze Müslüman, kürsüde kendi dilinde yapılan

okumayı dinlemeye geri dönmüş olmalı! Böyle olmuş olabileceğini ciddi olarak düşünüyor musunuz?

Şimdi kısa bir süre için 12:37-40 ayetlerine dönelim ve düşünelim: Yusuf hapis arkadaşlarına çağrı yapıyor. Onlara tektanrıcılığı aşılama çalışıyor. Bu ayetlerdeki birkaç kısa cümlelerin aslında uzun zamana yayılmış ve içinde soru-yanıt diyaloglarını da barındıran oturumların özünü aktardığı bellidir. Şimdi gözümüzde canlandıralım. Yusuf bunları namaz sırasında, arkasını arkadaşlarına dönerek, onların belli bedensel hareketleri yapmalarını isteyerek, okumasını ezgili yaparak söylemiş olabilir mi? Veya arkadaşları ikna olur gibi oldukları anda namaza mı duracaklardı? **Tam olarak hangi anda çağrıyı işitmeyi ve öğüt dinlemeyi bırakıp “namaz kılmaya” başladılar?** Böyle bir dönüşüm anı elbette yaşanmadı. Duydukları öğretiyi yeniden ve yeniden dinlemeyi, inceliklerini öğrenmeyi istediler. Eğer teslim oldularsa üzerinde düşünecek, kafa yoracak, çıkarımlar yapacak, metinde verilen örneklerin gerçek yaşamdaki karşılıkları üzerinde tartışacak, söyleşeceklerdi. Bunu Kuran'ı kendi aklı ve çabasıyla öğrenmeyi ve öğrendiklerini başka Kuran öğrencileriyle paylaşmayı deneyen herkes deneyimlemiştir. Deneyimlemeyene anlatmak ne yazık ki zor.

“Duyduk ve boyun eğdik” cümlesinin vaftiz benzeri ayaküstü düzenlenen bir Müslümanlığa giriş töreni olmayıp zamana yayılı bir süreç olduğunu anlamak için elbette Kuran'daki konuşmaların özlü ve simgesel özetler olduklarını çoktan anlamış olmak gerek.³¹² Bu, Kuran'ı duyup da teslim olmanın çoğu zaman kısa sürmeyeceği anlamına gelir. Öyleyse “Kuran okumaktan” “namaz kılmaya” geçilen günü aramak anlamsızdır.

Gerçekte şöyle olmuş olabilir mi: Müslümanlar insanlara gerek teker teker gerekse toplanarak Kuran'ı okudular. Gezgini olan çağırıcılar, zamanları sınırlı olduğu için bunu katı ve değişmez bir düzene oturtmadılar, günün koşuluna göre güne sığdırabildikleri kadar okuma sığdırdılar. Yerleşim birimlerinde kalıcı olan çağırıcılar ise daha fazla duymak isteyenler için günün belli saatleri veya haftanın belli günleri okuma toplantıları düzenlediler. Merak edip duymak isteyenler bu *salât* toplantılarına katıldılar. İkna olup Müslüman olanlar **yine aynı toplantılara** katılarak Kuran'ı öğrenmeyi sürdürdüler. Aktarılanlara göre Resul, Musab İbn Umeyr'i Medine'ye gönderiyor ve “onlara Kuran okumasını, İslam'ı ve dini öğretmesini” istiyor. Musab'ın Kuran okuma uğraşı öyle belirgin oluyor ki ona “El Mukri” (kıraatçı) lakabı takıyorlar, “namazcı” değil. Ve bu şekilde Medine'yi Müslüman yapmaya başlıyor.³¹³ Yine aktarılanlara göre sahabeden Tufeyl İbn Amr'ın Müslüman olmasını sağlayan şey kendisine “İslam'ın açıklanmış ve Kuran'ın okunmuş” olmasıdır.³¹⁴ Ulak'ın Tufeyl'e “Sana İslam'ı açıkladım, şimdi arkamı dönüp Kuran okuyacağım, yalnız benimle eğilmen ve yere kapanman koşuluyla” dediği bir an yaşanmamıştır. Musab'ın da teslim olanlara “bundan sonra aynı şeyi size belli saatlerde arkamı dönerek

³¹² 8:29, 29:69, 33:22, 49:14, 34:51-52, 10:90-91...

Ayrıca Kuran'da Dualar ve Konuşmalar Simgeseldir yazıma bakınız.

³¹³ *The History of al-Tabari* (trans. W. Montgomery Watt and M.V. McDonald), State University of New York Press, 1988, 6/127.

³¹⁴ David J. Wasserstein, *Conversion and the ahl al dhimma*, The New Cambridge History of Islam (ed. Robert Erwin), içinde 4/185.

okuyacağım” dediği bir an yaşanmamıştır. İslam’ı açıklamak ve Kuran’ı okumak aynı iştir; ikisi de *salât*tır.

Muhammed’in ve onun iyi öğrencileri (elçileri) eğer cemaate arkalarını dönmüşlerse bunu ancak şu biçimlerde yapmış olabilirler:

Birinci olasılık: Birinci bölümde kürsüde yüzü kalabalığa dönük olarak sureyi okuyor. İkinci bölümde yine kürsüde başka bir sure okuyor veya çapraz okuma yaparak veya başka bir yöntemle gerekli gördüğü açıklamayı yapıyor ve soruları alıyor. Hiç arkasını dönmüyor, hiç yere kapanmıyor.

İkinci olasılık: Birinci bölümde kürsüde bir sure okuyor. Sure bitince kürsüden inip yüzünü Kabe’ye, arkasını kalabalığa dönerek yere kapanıyor. Yeniden kürsüye çıkarak ikinci sureyi okuyor, inip yere kapanıyor. Sonra belki yeniden kürsüye çıkıp “hutbe” okuyor veya soruları yanıtlıyor.

Üçüncü olasılık: Birinci bölümde kürsüde, yüzü kalabalığa dönük olarak sureyi okuyor. Bitirirken kürsüden inip yüzünü Kabe’ye dönüyor, dua ediyor ve yere kapanıyor.

Bunlardan en olası olanını belirlememize gerek yoktur. Muhammed’in bunlardan hangisini yaptığını bulmamıza gerek yoktur. Muhammed’in duyurma görevini, yani *salâtı* arkasını kalabalığa dönerek yapmış olamayacağını anlamamız yeterlidir. Onun *salâtı* formülleştirme ve bir tören tasarlama kaygısı asla olmamıştır. Cemaatte bulunan kötü öğrencilerdir bunu yapan.

Gelenekçi izlenimle benim yazdığım olasılığı (senaryo da diyebilirsiniz) karşılaştırın; bu iki olasılıktan hangisi daha olası, hangisi daha gerçekçi? Elbette Taberi tarihinde yazıldığı gibi kalabalıklar canlarını kurtarmak için veya haksız bir vergiden kurtulmak için görünürde Müslümanlığı seçmiş ve sözde *salât* ediyor görünerek yatıp kalkmış olabilirler. Ama bu durumda konuşacak bir şey kalmıyor. Çünkü can korkusuyla veya bayağı çıkar için yatıp kalkmanın *salât* olduğu öne sürmek, Kuran’ın sahtekarlık yapmamızı istediğini öne sürmektir.

Hadis kitaplarında bu cemaate sırtını dönme konusunun hiç yer almaması bizi şaşırtmasın. Hadis elçisinin namazda el kaldırıp kaldırmadığı gibi bir konuda bile hadislerde ve tefsirlerde görüş birliği yoktur.³¹⁵ Zaten gelenekçi yorumun hepi topu iki dayanağı vardır: Biri Taberi. Öbürü, altı hadis kitabının da kaynağı olan ortak bir kaynak. Bu kaynak çoktan unutulup gitmiş olan gerçek olayların yerini almış olan bir popüler efsaneler çorbası da olabilir, Dört İncil’in kaynağı olan ve kendisi ortadan kaybolmuş tek bir kitap gibi de olabilir. Zaten Hadislerde *Salât* bölümünde geleneksel namaz formülünün hadislerden çıkarılamayacağını göstermişim.

Gelenekçi-ezberci anlatıyı benimsemiş olanlar ev ev, kasaba kasaba gezen, doğru ahlaka çağırın, çevresine toplanan kalabalığa sürekli bir şeyler anlatmakla meşgul bir adamı gözlerinde canlandırmıyorlar. Bunu yaptıklarında, Muhammed’e yöneltilen “Hepimiz gibi

³¹⁵ Taha Çelik, *Raf’u’l-yedeyn Meselesi Çerçevesinde Beyhaki’nin Tahavi’ye İtirazları*, Hadis Tetkikleri Dergisi, XVI/1, 2018, s.33-58; Mustafa Aydın, *Namazda Ellerin Kaldırılmasına Dair Rivâyetlerin İsnad Açısından Değerlendirilmesi*, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 3/2 (Aralık 2022), s.1-46.

sıradan bir adamsın, Allah'ın gücü anca seni göndermeye mi yetti?"³¹⁶ sorusunu neden sorduklarını anlayacaklar. Böylece Muhammed'in hiç kimseyi parmaklarından su akıtarak veya başının üstündeki haleyi göstererek veya ayı eliyle ikiye yararak ikna etmediğini, yalnızca Kuran okuyarak, Kuran'dan konuşarak, Kuran açıklayarak ikna edebildiğini anlayacaklar. Böyle olduğu içindir ki itiraz edilemeyecek olan gerçekleri getiren bu elçiye örtücüler "bizim gibi birisin" diye karşılık veriyorlar, yani onu dinlemek için olağanüstü bir yeteneğinin olmasını şart koşuyorlar. Arınmak isteyen böyle bir talepte bulunmaz, gerçeği ve güzeli bulduğunda onu benimser. Çünkü zaten onu aramaktadır.³¹⁷

Sonuç; Ulak'ın görevini nasıl yaptığını gözümüzde canlandırmaya çalıştığımızda İslam'a davet, Kuran eğitimi ve *salât* adlarıyla üç ayrı iş olarak bildiklerimiz teke iner. Bu görev sırasında Ulak'ın nasıl "namaz kıldırması" olabileceğini düşündüğümüzde de aynı sonuca ulaşmak zorunda kalırız. Kaynağını Kuran'dan alan bu bütüncü ve açıklayıcı bilginin zamanla unutulmasıyla *salât* bir tapınak töreni olarak algılanır olmuştur. Bu unutulmanın nedeni de zaten Kuran'ın çalışılmaması ve yaşama geçirilmemesidir.

Törenselliği Nedensellikte Karıştırmak

Tarihte belirsiz bir dönemde bazı Müslümanların Kuran okuma ve dinleme biçimleri, *salât*ın kendisi gibi algılanır olmuştur. Kuran'dan rahatça anlıyoruz ki *salât* diye o eylemin içeriğine deniyordu, biçimine değil. Bol su içmeyi öğütleyen bir doktora "Hangi kaptan içeyim?" diye sormak aklına gelmeyen kişi, konu "din" olunca adeta sağduyusunu yitiriyor ve *salât*ın **biçimini** sormaya başlıyor. Bunun kültürümüzde gömülü olan nedenlerine giriş sayfalarında kısaca değinmeye çalışmışım.

Düşünün ki bir okulda matematik dersi yapılıyor. Sınıfa giriyor ve ne yapıyorlar diye bakıyoruz. "Öğretmen konuşuyor, elindeki tebeşiri tahtaya sürtüyor. Öğrenciler susuyorlar, ellerindeki karbon çubukları önlerindeki kağıtlara sürtüyorlar." Bu mudur gerçekte yaptıkları, böyle mi tanımlanır? Darılmaca yok, "namaz" kavramı budur; özellikle de Arapça konuşmayan ülkelerde.

Okuma yazma bile bilmeyecek yaştaki bir çocuğa kağıttan maket yapan bir başka çocuk gösterilse ve "Sen de onun **gibi** yap" denip kendi haline bırakılsa... Sizce ne yapar? Hadislerin elçisi namaz bağlamında "siz de benim yaptığım gibi yapın" demiş. Neyi kast ettiği açık mıdır? Çocuk zihni saftır, yontulmamıştır. Düşünsel alışkanlıklar ve dolayısıyla arızalar daha tam oluşmamıştır. Buna karşın çocuk düşünmeyi bilmeyen bir aptal da değildir. Mantık kurallarının adını bilmez ama onlarla iş görür. Gözlediği çocuğun yaptığı işi tanımlar, **niyetinin** ne olduğunu çıkarırsar. Zihninde hemen bir **amaç** kavramı oluşturmaya çalışır. Gözlediği çocuğun yaptığı işin bir sonuca varacağını varsayar. Ondandan sonra kağıdı eline alır ve o çocuğun yaptığı işi taklit eder. Böyle olmasaydı kağıdı katlayan çocuğa bakarak kendi kağıdını buruştururdu, iki

³¹⁶ 25:7, 43:31. Ayrıca Muhammed'den mucize göstermesini isteyen örtücülerden söz edilir: 6:7,9,109-111, 5:112-118, 10:96-97, 54:2...

³¹⁷ 1:1-7.

kağıdı birbirine yapıştıran çocuğu gördüğünde kendi kağıdının üstüne yapıştırıcı dökmekle yetinirdi. Böyle olmuyor, çünkü bacak kadar çocuğun düşüncesinde **amaç** ve **nedensellik** kavramları çoktan yerini almıştır. Yetmiş yıl boyunca onun varoluşunun maddesi olacaktır bunlar. Gözlediği çocuğun kağıtları anlamsızca kesip buruşturduğunu, üzerine yapıştırıcı döktüğünü değil, bir kutu yapmaya çalıştığını fark edecek altyapıya doğuştan sahiptir. Kendisine ayetler okunduğunda ürperip ağlayan ve yere kapanan kişilerin neden ve nasıl böyle yaptıklarını anlamaksızın ağlamaya ve yere kapanmaya çalışmak, kağıtları buruşturup üzerlerine yapıştırıcı dökmekten çok farklı değildir.

Okulu nasıl “bayrak ve milli marş töreninin yapıldığı yer” olarak tanımlamıyorsak, mescidi de “tapınma törenlerinin yapıldığı yer” olarak tanımlayamayız. Diyelim ki okullarda ne işe yapıldığı sorusuna şöyle yanıt versek: 1) Bayrak töreni ve milli marş 2) Sınıflara girme 3) Öğretmeni selamlama 4) Ders yapma 5) Öğretmeni selamlama ve dağılma. İşte bu, gelenekçi-ezberci okulun salât tanımıdır. Asıl salât olan **Kuran'dan bir şeyler okuma, dinleme veya öğrenme** işini önce salâtın hepsi de törensel olan parçalarından yalnızca biri yapmışlar. Sonra da anlama gereğini ortadan kaldırarak o parçayı yok saymışlar. Okulun varlık nedeni olan dersi, okulda yapılan işlerden yalnızca biri gibi göstermenin bundan bir farkı yoktur. Beş madde olarak yazdığım bu maddelerden dördüncüsünü çıkarıp atsam yeterince saçma olur mu? Bu bile yapılmıştır. İlmihallere göre namazın “kabul olması” için bir şey anlamak veya öğrenmek gerekmiyor! Çünkü bu ilmihalleri yazanlar Namaza Gelmeyen Cezalandırılması bölümünde sözünü ettiğim nedenselliği unutmışlardır. Yalnızca Fatiha okuyarak salât edilebileceği fetvaları verilmiştir.³¹⁸ Bunlar amacı unutmanın ve unutturmanın yollarıdır.

Tören tasarlanamaz, kendiliğinden ortaya çıkar. İşlevsel herhangi bir edimi yerine getirmek amacıyla bilinegelen ve izlenegelen töreni sürdürmek de makul bir seçim olabilir. Ancak bunun en küçük bir yapaylıktan arındırılması ve amacın önüne biçimin geçmesine izin verilmemesi gerekir. Demek istediğimi bir başka tören üzerinden anlatayım. Kente göçmüş ailelerin köy düğünlerini bir iki kuşak içinde bıraktıklarını biliyoruz. Bu iyidir, kötüdür, orası ayrı bir tartışma konusu. Bu değişimin görünür nedenlerinden birisi köy törenlerinin kimisinin kent ortamına uygun olmamasıdır. Sokakta davul zurna çalmak ancak herkesin herkesi tanıdığı bir yerleşimde uygun olabilir. Ama kent kimsenin kimseyi tanımadan yaşadığı yerdir ve insanlar orada yaşamayı kendileri seçerler. Düğün salonu dediğimiz şeyi ortaya çıkaran şey kentteki bu engeldir. Köyden kente gelmiş olan insanların düğün törenleri de bu koşullara göre yeni bir biçim almıştır. Bir başka örnek: Eski çağın Ortadoğuluları derin saygı duydukları şeyin önünde eğiliyorlardı. Japonlarda da vardır. Ama Türklerde yoktur. Namaz kılarken eğilen veya yere kapananları gören bir Türk çocuğu onların ne yaptıklarını biri açıklayana dek anlamaz. Ama sözgelimi başını yukarı aşağı sallayan birinin onay hareketi yaptığını bilir. Sözgelimi Hintli başını sağa sola sallayarak onay verir. Türk çocuğu başını sağa sola sallayan bir Türkün ne yaptığını yine biri ona açıklayana dek anlamaz. Kuran dinletisini bitirirken eğilip yere kapanmayı bir kural yapmak işte bu yüzden doğru olmayacaktır. Bu, namaz töreninin yalnızca bir bileşeniyle ilgilidir. Az önceki örnekte buyruk, okulda ders yapılmasıdır. Öbür dört madde törensel ve dolayısıyla olumsaldır, buyruğun parçası sayılamaz. Bu uslamlamayı bütün törensel bileşenlere uygulayabiliriz ve sonuç değişmez. Tören araçtır ve amacın önüne geçmesi ancak

³¹⁸ Vehbe Zuhayli, *İslam Fıkı Ansiklopedisi*, Risale Basın-Yayın, 1990, 1/501,510.

büyük bir yanılğı olabilir. Salgın bahanesiyle internet üzerinden yapılan derslerde hiçbir akli başında öğrenci ders başında öğretmenle selamlaşma töreninin terk edildiğinden yakınmadı; hepsi de ders kalitesinin ve öğretmenin özeninin azalmasından şikayetçi oldu.

Törenler bir noktadan sonra fazla karmaşık olduğunda töreni yönetecek bilgili görevlilere gerek duyulur. İşte o noktada cemaatin kıdemlileri görevde özelleşmeye ve din adamı veya rahip dediğimiz kişilere dönüşmeye başlarlar.³¹⁹ Bu aynı zamanda öğretinin yaşamın bütününe kaplıyor olmaktan çıkıp törene ve kutsal yere özgülenmesi sonucunu da doğurabilir. Çünkü o kıdemli kişi toplumun ahlaki önderi olmaktan tören yöneticisi olmaya doğru evrilmiştir. Dolayısıyla o kişinin temsil ettiği doğrular ve kavramlar kutsal yere, kutsal zamana özgülenmiştir. Başta türlü söylersek, İslam'ın sekülerliği kabul etmeyişi ile İslam'da ruhban sınıfının olmayışı aynı ilkenin sonucudur. İslam mescidini “tapınma törenlerinin yapıldığı yer” olarak tanımlamanın yanlış olduğunu söylemişim. Oysa havralar ve kiliseler için bu kısmen doğrudur. Onların hafta sonu törenleri Müslümanlarınkiyle karşılaştırıldığında daha karmaşıktır, törensellik daha yoğundur ve bu yüzden töreni din adamları yönetir. İşte bu, *salâtı* yitirmiş olmalarıyla çok yakından ilgilidir. Orada yaptıkları iş *salâttan* uzaklaştıkça törenselleşmiştir. Törenselleştikçe *salâttan* uzaklaşmıştır. *Salâtın* buyrukları öğrenme ayağı zayıflayınca uygulama ayağı da zayıflamıştır. Burada Müslümanlar için yaşamsal dersler vardır.³²⁰

Dördüncü bölümün ikinci kısmında yabancı kültürlerden Müslümanlığa geçen inanç ve uygulamalar bağlamında namazın gelişimini incelemeyi sürdüreceğim.

³¹⁹ Eric J. Sharpe (çev. Ahmet Güç), *Dinler Tarihinde 50 Anahtar Kavram*, Arasta Yayınları, 2000, s.67-68.

³²⁰ 2:105,109,120,135, 3:69,72,98-106, 4:44, 5:64...